या पुस्तकांत योजलेले नवीन मराठी शब्द.

उपपैसा—Token money.

कायदेशीर फेडीचें चलन—Legal tender.

मुख्यपरिमाणवाद—Battle of the standards.

समतावहाक्रिया—Compensatory action.

गणक—Counting board.

प्रतिनिधीभूत अगर प्रतिभूत पैसा—Representative money.

वजावाटपद्धति—Clearing system

साकपत्रें—Credit documents.

मोलाचें कोष्टकात्मक परिमाण—Tabular standard of value.

यत्र यादृग्व्यवहारस्तत्र तादृक्प्रकल्पयेत् ।
रजतस्वर्णताम्रादिव्यवहारार्थमुद्रितं ॥
व्यवहार्यं वराटाद्यं रत्नान्तं द्रव्यमीरितं ।
सपशुधान्यवस्त्रादितृणान्तं धनसंज्ञकं ॥
व्यवहारे चाधिकृतं स्वर्णाद्यं मूल्यतामियात् ।
कारणादिसमायोगात्पदार्थस्तु भवेद्भुवि ॥

शुक्रनीति.

शुद्धिपत्र.

पान.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
९	१६	०	" खंडींत " या शब्दानंतर " नाहीं ; व तिसऱ्या दहा खंडींत " असें वाचावें.
१५	२	घावयाचे	घ्यावयाचे.
,,	९	०	" किंमती " शब्दानंतर " ह्यांत " पाहिजे.
१७	टीप. १	०	' ग्रंथमाला ' ह्यापुढें " अंक १११
,,	टीप. २	०	' अंक ' ह्यापुढें १११
	टीप. ३	०	' अंक ' ह्यापुढें १२४
१८	१७	नाण्याच्या	पैशाच्या.
१९	५	नाणेंही	चलनही.
,,	२१	नाण्यांचा	पैशांचा.
२९	३	$\frac{}{१०}$	$\frac{४}{१०}$
३३	६	अस्थिरता	स्थिरता.
३५	७	जाव्हान	जाव्हा, व
३६	२२	०	' रुपें ' याच्यानंतर " विशेष " पाहिजे.
४२	२०	प्रमाण	परिमाण
,,	२३	कण्याच्या	कणाच्या.
४५	१५	द्रमा राजनासाङ्कादिना	द्रम्म राजनामाङ्कादिना.

४६	२	ळमसुद्दीनाचीं	शमसुद्दीनाचीं
४७	४	नसूनही	असूनहि
,,	२२	बसवण्याची	बनवण्याची
,,	२७	वठण्याकडे	वठवण्याकडे
४९	२	०	' केला आहे ' ह्यानंतर " हें खरें " पासून ' होतें ' पर्यंतचें वाक्य वाचून मग " तसेंच " पासून ' होती ' पर्यंतचें वाक्य वाचावयाचें.
५३	२	०	' प्राचीन ' नंतर " व " आणि " पद्धतीचा " ह्यापुढें " विचार " हे शब्द पाहिजेत.
७२	१०	०	" मूळची " नंतर " वजनी " हा शब्द पाहिजे.
,,	२०	गांवाचें	नांवाचें
८६	१२	०	" दोन हजारांस " ह्या शब्दानंतर " आणि " वाचावें.
१०८	१०	जें	तें.
१४४	१२	पुस्तकांवरील हक्क वगैरे.	पुस्तकें वगैरेवरील हक्क.
१४५	१४	ठिकाणीं	ठिकाणच्या.

		०	" किंमत " ह्यापुढें " सर्व्हीस " हा शब्द पाहिजे.
,,	१५	देशावर	देशांबरोबर
१४८	२५	इजिप्त ब्रेझील	इजिप्त व ब्रेझील येथें आणि
१६४	१	०	" ऐवजीं " पुढें " लोक " शब्द पाहिजे.
१६८	२२	झाल्यास	वांपरावयाचें ह्मटलें तर
१६९	६	१० पासून (१००००) पर्यंत.	१० पासून १०००० रु० किंमतीपर्यंत.
१७०	११	घ्याज वांचण्याच्या.	व्याज वांचविण्याच्या
१८०	२०	०	" परराष्ट्रीय " ह्यानंतर " हुंड्यांची " असें पाहिजे.
१९०	१०	वजन	वचन
१९३	७	अससो	असतो
,,	८	परिणाम	परिमाण
२११	९	चालवील	चालवतील
२१४	२	डभारतां	उभारतां

पैसा.

प्रस्तावना.

जीव्हॉन्स साहेबांचें एतद्विषयक इंग्रजींत लिहिलेलें पुस्तक वाचीत असतां पैशाचा इतिहास मोठा मनोरंजक वाटला; व नाणें पाडण्याचें शास्त्र असून त्यांत कितीतरी गोष्टींचा विचार करावा लागतो हें पाहून कौतुक वाटलें; मराठींत अशा विषयांवर ग्रंथ नाहीं ह्मणून व मराठी वाचकांना ह्या व अशासारख्या दुसऱ्या विषयांच्या अध्ययनानें प्रत्यक्ष फायदा होण्याचा कांहीं संभव नसला तरी त्यामुळें त्यांच्या विचारशक्तीचा विकास होण्यास चांगली मदत होईल अशा उद्देशानें हल्लींचें पुस्तक लिहिलें आहे.

विद्यमान पुस्तक लिहिण्याचा हा एक हेतु आहे खरा; तथापि तो प्रधान नव्हे. मराठी वाचकवर्गच जर अद्यापि निर्माण झाला नाहीं तर वाचकांची मनःसंस्कृति करण्याचा प्रयत्न अकालीं होय हें उघड आहे. आतां मराठी वाचकवर्ग तयार न होण्याला कारण केवळ अज्ञान होय. शिक्षणाचा प्रसार जसजसा जास्त होईल व शिक्षित लोक आपली जबाबदारी जसजशी जास्त ओळखूं लागतील तसतसा वाचकवर्गही अस्तित्वांत येऊन वृद्धिंगत होत जाईल ह्यांत शंका नाहीं.

इंग्रेजी भाषेच्या प्रसारामुळें, मराठी वाङ्मयाच्या पुष्टीला प्रत्यवाय येतो हा जो कित्येकांचा समज आहे तो अज्ञानमूलक व निष्प्रमाण दिसतो. विश्वविद्यालयाच्या क्रमिक ग्रंथमालेंत अन्तर्भाव न पावणाऱ्या इंग्रेजी—विशेषतः शास्त्रीय ग्रंथांचें परिशीलन करणारे पदवीधर फार विरळा. ह्मणून प्रावीण्य संपादन करण्याचा हेतु नसून केवळ बुद्धिविकास

व ज्ञानप्राप्ति व्हावी इतकाच ज्यांचा मानस असेल अशा पदवीधरांनीं शास्त्रीयग्रंथ मराठींत कां वाचूं नये ह्यास सोपपत्तिक कारण सांपडणें कठीण आहे. शिवाय कुटुंबांत एक मनुष्य जर इंग्रेजी जाणणारा असला तर दहा माणसें इंग्रेजीचा गंधही नसणारीं असतात. अशा स्त्रीपुरुषांकरितांच मराठी वाङ्मय होय. आतां ह्यावर असा आक्षेप येण्याचा संभव कीं, ह्या दहाजणांत आठ माणसें लिहितांवाचतां न येणारीं निघणार, तेव्हां अशांना कितीही सुंदर ग्रंथ असला तरी त्याचा काय उपयोग ? अशा आक्षेपकांनीं ही गोष्ट लक्षांत बाळगली पाहिजे कीं, लिहितां वाचतां न येणाऱ्या माणसांससुद्धां श्रवणेंद्रियानें ज्ञानाधिगम होण्याचें साधन उपलब्ध आहे. विशेषतः हाच मार्ग ज्ञान संपादण्यास सुगम होय. समग्र ग्रंथ स्वतः वाचण्यास मनाचें स्थैर्य असणें अवश्य आहे. असें स्थैर्य थोडक्यांस असतें. परंतु नुसत्या श्रवणानें श्रम न भासतां सहज ज्ञानप्राप्ति होते. ह्मणून कुटुंबांतील लिहितां वाचतां येणाऱ्या प्रत्येक यजमानानें मराठी पुस्तकें विकत घेऊन तीं आपल्या अनाधिगताक्षर कुटुम्बीयांना दररोज नियमानें वाचून दाखविण्याचा निर्धार केल्यास मराठी वाचकवर्ग बनण्यास विलंब लागणार नाहीं, व मराठी ग्रंथकारांवर आपले ग्रंथ आपणच पुन्हापुन्हा वाचण्याचा दुर्धर प्रसंग ओढवणार नाहीं. कुटुंबवाचन हें सर्व सुधारणांचें मूळ आहे. सर्व समाजाची सुधारणा करूं पाहणारांनीं अगोदर आपलें घर सुधारणें अगत्याचें आहे. पण असला विचारही कोणाच्या मनाला शिवत नाहीं. तात्पर्य इतकेंच कीं मराठी ग्रंथांना विपुल अवकाश आहे. मात्र शिक्षितांनीं आपली जबाबदारी ओळखून वागलें पाहिजे.

त्याचप्रमाणें इंग्लिश शिक्षणानें मराठी भाषेची पिछेहाट होईल असें मानण्यासही कारण नाहीं. बंगाली व पारशी लोकांत महाराष्ट्रीयांपेक्षांही इंग्रेजी शिक्षण जास्त फैलावलें आहे. असें असूनही त्या

लोकांत मातृभाषेची वाढ झपाट्यानें होत आहे; व ग्रंथकारांना अनपेक्षित उत्तेजन मिळत आहे. तेव्हां इंग्रजी शिक्षणानें मराठी वाङ्मयाच्या वृद्धीस व्यत्यय येत नाहीं इतकेंच नव्हे तर उलट तें पोषक आहे असें अनुमान करणें भाग पडतें.

कांहीं असलें तरी ही भावी आशा आहे. आज मितीस मराठी वाचकांकरितां ग्रंथ लिहिण्याची अवश्यकता विशेष भासमान होत नाहीं ह्यांत संशय नाहीं. एवढ्याचकरितां मराठी वाचकांची मनःसंस्कृति करणें हा प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याचा प्रधान हेतु नव्हे असें वर ह्मटलें आहे. मराठींत ग्रंथरचना करण्याचा उद्देश मनांत धरला ह्मणजे विषयाध्ययन विशेष काळजीपूर्वक करावें लागतें; व फुरसतीचा काल आलस्यांत न जातां योग्य कामाकडे खर्च होऊन लेखकाची स्वतः मनःसंस्कृति होते. ह्या उघड गोष्टी मनांत बाळगून प्रस्तुत प्रयत्न केलेला आहे.

ह्या कारणासाठीं सदरहू पुस्तक ह्मणजे अगदीं निवळ भाषांतर नाहीं. हिंदुस्थानांतील द्रव्यविषयक जितकी माहिती मिळाली तितक्याचा उपयोग केला आहे. संस्कृतांतील व्याकरणग्रंथाचा उपयोग अनेक सिद्धांत प्रतिपादण्याच्या कामीं आजपर्यंत अनेकांनीं केला आहे. परंतु द्रव्यशास्त्रावर मात्र त्यांचा प्रकाश अद्याप कोणी पाडल्याचें आढळांत नाहीं. तेव्हां प्राचीन काळीं ह्या देशांत पैशाच्या कामीं ज्या निरनिराळ्या पदार्थांचा उपयोग करित असत त्यांची माहिती मराठी वाङ्मयांत तरी अपूर्व आहे असें वाटतें. सारांश, इंग्रजी पुस्तक वाचून तसेंच ठेऊन दिलें असतें व मराठींत लिहिण्याची योजना झाली नसती तर उपरिनिर्दिष्ट माहिती मिळविण्याची खटपटही झाली नसती. अजूनसुद्धां किती तरी माहिती मिळण्यासारखी आहे. नाणें पाडण्याचे व तें चालू करण्याचे महाराष्ट्रराज्यकर्त्यांचे नियम काय होते ह्यांचें आपणास यत्किंचितही ज्ञान नाहीं. पेढ्यांची उत्पति व त्यांच्या वाढीचा इतिहास

अद्यापि कोणी लिहिलेला नाहीं. प्रतिनिधिभूत पैसा ह्या देशांत मुळींच कधीं सुरू न होण्याच्या कारणाचा छडा कोणी लावला नाहीं. असो; सांगावयाचें इतकेंच कीं एतद्देशीय स्वरूप विषयास देतां येणें शक्य होतें तितकें दिलें आहे. जीव्हॉन्स साहेबांच्या मूळ ग्रथांत "इंग्लंडची पेढी" व वजावाट गृहें ह्यांचें वर्णन दिलें आहे तें मराठी वाचकांस फारसें उपयुक्त वाटणार नाहीं ह्मणून ह्या पुस्तकांत गाळलें आहे. विषयरचनेंत वगैरे जीव्हॉन्स साहेबांचेंच अनुकरण केलें आहे.

छायोपजीवी अथवा उच्छिष्टजीवी ह्मणून मराठी ग्रंथकारांची अवहेलना वारंवार केल्याचें कानीं येतें. ह्याचें कारण प्रस्तुतचा काल व परिस्थिति स्वतंत्र ग्रंथरचनेस अनुकूल नाहींत हें होय. ह्याचा प्रत्यय लेखकांना येतो तसा टीकाकारांना येत नाहीं. विविध माहिती मिळवून सिद्धांत बनवून शास्त्र रचण्याची क्रिया विद्यमान परिस्थितींतील एतद्देशीयांकडून होणें प्रायः अशक्य आहे. उदाहरणार्थ प्रस्तुत विषयच घ्याना. दर वर्षास रुपयाची झीज किती होते हें ठरविण्यास कोट्यवधि रुपये तोलून पाहिले पाहिजेत; पण इतके जुने रुपये व निर्दोष कांटे आणि वजनें हव्या त्या मनुष्यास मिळणें संभवनीय नसतें. तथापि तेंच काम टकांध्यक्ष सहज करूं शकेल. परंतु असल्या सर्व महत्त्वाच्या कामांवर यूरोपियन लोक असल्यामुळें, एतद्देशीयाला रुपयाची वार्षिक झीज कशी ठरवितां यावी?

निरनिराळ्या ठिकाणांहून विविध माहिती ज्यास अधिकारपरत्वें सहज प्राप्त होते त्यास त्यापुढें आलेल्या माहितीवरून सामान्य सिद्धांत बांधतां येतात, व अशा सिद्धांतावरूनच कोणत्याही शास्त्राची उत्पत्ति होत असते. ह्यावरून हें उघड आहे कीं मूळ साधनेंच ज्यांना उपलब्ध नाहींत त्यांजकडून स्वतंत्र शास्त्रीय ग्रंथांची अपेक्षा

करणें ह्मणजे विद्यमान परिस्थितीविषयीं अज्ञान प्रकट करणें होय. पाश्चिमात्य विद्वानांनीं विविध शास्त्रांवर जे ग्रंथ लिहिले असतील त्यांचें मातृभाषेंत रूपांतर करून प्रतीच्य भाषांशीं अपरिचित असलेल्या आपल्या देशबांधवांमध्यें ज्ञानाचा प्रसार करणें हेंच सामान्यतः सांप्रतच्या सुशिक्षितांचें मर्यादित कर्तव्य होऊन बसलें आहे.

असो, पुस्तक जितक्या सोप्या भाषेंत लिहितां आलें तितकें लिहिलें आहे. व विवेचनही मुद्दाम विस्तृत केलें नाहीं. मराठी वाचकांना असले विषय वाचण्याची संवय नसल्यामुळें, कंटाळा न येतां थोडक्यांत तो समजावा ह्याकरितां प्रस्तुतसारख्या शास्त्रीय विषयावरील ग्रंथ सध्यांच्या स्थितींत फार मोठे नसावे अशी माझी समजूत आहे. त्याचप्रमाणें मराठी विद्यार्थ्यांच्यासुद्धां उपयोगीं पडावे ह्मणून द्विधातुपरिमाणवादासारख्या वादग्रस्त विषयाचें विवेचन हेतुपुरःसर दोन्ही पक्षांच्या मुद्यांचें निदर्शन करण्यापलीकडे जास्त केलें नाहीं. परराष्ट्रीय हुंड्यांवरील भाग गोशन साहेबांच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथांच्या आधारानें लिहिला आहे. प्रसंगोपात्त निकलसन, क्लेअर वगैरे ग्रंथकारांची मदत घेतली आहे. पण मुख्यत्त्वेंकरून ह्या पुस्तकाला जीव्हॉन्स साहेबांच्या " पैशा "चाच आधार आहे. मराठी वाचक ह्या पुस्तकांस कोणी दैववशात् मिळाल्यास त्यांस तें प्रिय होवो व तद्द्वारा त्यांचें अल्पसें तरी हित होवो अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

नारायण गोविंद चांपेकर.

अनुक्रमणिका.

भाग १

अदलाबदल.

भाग २

विनिमय.

भाग ३

पैशापासून होणारीं कार्यें.

भाग ४

पैशाचा आद्यकालीन इतिहास.

भाग ५

पैशाच्या द्रव्यांत लागणारे गुणधर्म.

भाग ६

पैशाच्या कामीं उपयोजिलेल्या धातू.

भाग ७.

नाणीं.

भाग ८.

चलनाचीं तत्त्वें.

भाग ९.

धात्वात्मक पैशाचे प्रकार.

भाग १०.

हिंदुस्थानची धात्वात्मक चलनपद्धति.

भाग ११.

परचुटण नाणें.

भाग १२.

मुख्य परिमाणवाद.

भाग १३

नाण्यांसंबंधीं विशिष्ट गोष्टी.

भाग १४

आन्तर्राष्ट्रीय पैसा.

भाग १५

विनिमयाचें साधन.

भाग १६

प्रतिनिधिभूत पैसा.

भाग १७

वायदेचिठ्यांचें स्वरूप आणि प्रकार.

भाग १८.

कागदी चलन चालविण्याचे प्रकार.

भाग १९

साक किंवा विश्वास अगर उदारपत्रें.

भाग २०

वहींतील जमाखर्च आणि पेढीची पद्धति.

भाग २१

चेकब्यांक.

भाग २२

परराष्ट्रीय हुंड्या.

भाग २३

मोलाचें कोष्टकात्मक परिमाण.

भाग २४

राष्ट्राला लागणाऱ्या पैशाची संख्या.

अर्थविनिमय.

भाग पहिला.

पैसा आणि विनिमयाचें साधन.

कांहीं वर्षांपूर्वी, एक गायनकलानिपुण स्त्री आपल्या धंद्यांत पैसे मिळवण्याकरितां, जगाचा प्रवास करीत असतां एका बेटांत आली. तेथें झालेल्या तिच्या गायनाबद्दल तिला तीन डुकरें, तेवीस वानर, चवेचाळीस कोंबडीं व पांचहजार नारळ ह्याप्रमाणें किफायत झाली. शिवाय नारिंगें लिंबें वगैरे फळफळावळ मिळाली ती वेगळीच. एवढ्याची किंमत इतर देशांत पंधराशें रुपये आली असती. पण ह्या बेटांत पैसा फार दुर्मिळ असल्याकारणानें, तिला हे जिन्नस विकतां येईनात. व स्वतः इतक्याचा खप नसल्यामुळें, आपल्या पदरच्या खर्चानें, कोंबडीं, डुकरें पोसण्याचें तिला भाग पडलें.

ह्याच्या उलट, मला या बेटांत एक गृहस्थ फिरत असतां, त्याला अन्नसामग्रीची मोठी टंचाई अनुभवास आली. त्याच्या प्रवासवृत्तांतांत त्यानें असें लिहून ठेवलें आहे कीं, प्रत्येक प्रसंगीं, त्रास झाल्याशिवाय व आधीं तजवीज केल्याशिवाय, मला कधींच खाण्याचे पदार्थ मिळाले नाहींत. ह्याचें कारण पैसे प्रचारांत नसणें हें होय. ह्याचा परिणाम असा होई कीं, आपल्याजवळ असलेले पदार्थ घेणारा जर कोणी मिळाला नाहीं तर आपणांस पाहिजेत ते पदार्थ समोर येऊनहि ते मिळत नसत. ह्यासाठीं ह्या गृहस्थांना, माणसास हम्मेश जरूर लागणाऱ्या सर्व पदार्थांचा संग्रह करावा लागे.

अर्वाचीन सुधारलेल्या समाजाला अदलाबदलीच्या प्राथमिक पद्धतीपासून होणारा त्रास मुळींच माहीत नाहीं, व त्याची कल्पनाही त्यास करतां येणार नाहीं. लहानपणापासून पैसा वापरण्याची सवय लागल्यामुळें

त्यापासून होत असलेल्या अतर्क्य लाभाविषयीं आपल्या मनांतसुद्धां कधीं येत नाहीं. आपण आपल्याहून अगदीं भिन्न स्थितींतील समाजाकडे जरवळलों, तर मात्र पैशाच्या अभावीं होणाऱ्या अडचणींची आपणांस कांहीं कल्पना करतां येते. पुष्कळ रानटी लोकांत अद्यापि सर्व व्यापार अदलाबदलीनेंच चालतो हें सांगितलें असतां पुष्कळांस चमत्कार वाटेल. लंडनमध्यें आफ्रिकेबरोबर अदलाबदलीचा व्यापार करणारी मंडळी आहे. आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर ह्या कंपनीचा व्यापार चालतो. युरोपांत तयार झालेला यांत्रिक माल देऊन त्या ऐवजीं तेल, सोनें, हस्तिदंत, कॉफी, गोंद, कापूस व दुसरा कच्चा माल ते खरेदी करतात. हिमालयाच्या माथ्यावर बेगसर येथें दर जानेवारी महिन्यांत जत्रा भरते त्या वेळीं पुष्कळ ठिकाणचे लोक तेथें जमतात. त्यांत मध्यआशिआंतले लोक आपणांबरोबर आणलेले लोंकर, टांकणखार वगैरे जिन्नस देऊन त्या ऐवजीं स्थानिक पदार्थ घेऊन जातात.

आपल्याजवळ असलेला पण आपणास ज्याची जरूर नाहीं असा पदार्थ देऊन त्याच्या ऐवजीं आपल्याला पाहिजे असेल तो पदार्थ घ्यावयाचा अशा रीतीनें अगदीं आरंभीं देवघेवीचा व्यवहार सुरू झाला असला पाहिजे. ह्याच साध्या व्यवहाराला आपण अदलाबदल ह्मणतों. हा व्यवहार क्रयविक्रय व्यवहारापासून भिन्न आहे. कारण, ह्या दुसऱ्या व्यवहारांत बदलून घेतलेला पदार्थ आपल्या हातांत क्षणिक राहावयाचा असून त्याच्याच योगानें केलेल्या दुसऱ्या विनिमयक्रियेंत तो आपल्या हातून जातो. ह्या रीतीनें क्रयविक्रय व्यवहारांत जो पदार्थ क्षणिक मध्यें येतो त्यालाच पैसा ह्मणतात. ह्यावरून प्रथमदर्शनीं असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, पैशाचा उपयोग केल्यामुळें एका विनिमयक्रियेनें जेथें काम होत होतें तेथें दोनदां विनिमयक्रिया करण्याचा त्रास पडतो. पण अदलाबदलीच्या व्यवहाराचा जरी थोडासा सूक्ष्म विचार केला, तरीसुद्धां असें दिसून येईल कीं, ज्यास्त त्रास ह्यांतच आहे. अशा रीतीनें अदलाबदलीच्या व्यवहारापासून होणाऱ्या नैसर्गिक अडचणींचा विचार केला ह्मणजे

आपणांस स्पष्ट दिसून येतें कीं, पैशाचा एकच तऱ्हेनें नव्हे तर पुष्कळ तऱ्हेनें उपयोग होतो. निरनिराळ्या प्रकारच्या पदार्थांची किंमत ठरविण्यांत, विभाग करण्यांत, व सौदा करण्यांत पैशाचें जें साहाय्य मिळतें तें जर नसतें तर हा नानाविधव्यवहारी अर्वाचीन समाज टिकला नसता.

अदलाबदलींत सवदा जुळून येण्याची अडचण.

अदलाबदलीच्या व्यवहारांत मुख्य अडचण ही कीं, आपल्या जवळ असलेल्या जिन्नसांची ज्याला जरूर आहे व आपल्याला जरूर असलेले जिन्नस ज्याच्याजवळ आहेत व ते बदल करण्यास ज्याची हरकत नाहीं असा मनुष्य भेटणें फार कठिण पडतें. कांहीं ना कांहीं वस्तु ज्यांना पाहिजे आहे असे पुष्कळ लोक असतील, व तशा वस्तू ज्यांच्याजवळ आहेत असेही पुष्कळ असूं शकतील; पण अदलाबदलीचा व्यवहार घडून येण्यास आणखी एक योग यावा लागतो, व तो क्वचित् येतो. शिकार मारून आलेल्या पारध्याजवळ पुष्कळ शिकार आहे व त्याला दुसऱ्या शिकारीच्या साधनांची जरूर आहे. पण हीं साधनें ज्यांच्यापाशीं आहेत त्यांच्याजवळ जर विपुल शिकार असेल तर अदलाबदल होण्याचा संभव नाहीं. सुधारलेल्या समाजांत, एकाद्या घराच्या मालकाला आपलें घर गैरसोईचें वाटून त्याची इच्छा शेजारच्या घरावर गेली व तें त्याला अगदीं पाहिजे तसें असलें, तरी ह्या दुसऱ्या घराचा मालक आपलें घर देण्यास तयार असतांही त्याला पहिलें घर जर पसंत पडणार नाहीं तर सवदा होणें शक्य नाहीं. एवढ्यासाठीं खरेदी देणाऱ्या घेणाऱ्यांचा योग जुळवून आणण्यास, जो पदार्थ कांहीं वेळ पतकरण्यास सर्वजण तयार असतात, ह्मणजे विक्रीच्या व्यवहारांत मिळालेल्या ज्या पदार्थाचा लगेच दुसऱ्या खरेदीच्या व्यवहारांत उपयोग करतां येतो, अशा पदार्थाचा उपयोग केला पाहिजे. ह्या सर्व साधारण पदार्थाला विनिमयाचें साधन अथवा **विनिमय-सामान्य** ह्मणतात. कारण व्यापाराच्या प्रत्येक व्यवहारांत हा तिसरा पदार्थ येतोच.

विकत देणाऱ्या इसमांचा योग जुळून येण्याची अडचण वर सांगितलीच आहे. पण ती कांहीं अंशीं हल्लीं वर्तमानपत्रामुळें नाहींशी झाली आहे. इंग्लंडमध्यें एक वर्तमानपत्र आहे. त्यांत सर्व अदलाबदलीच्या जाहिराती असतात. म्हणजे एकाद्याच्या मनांत आपल्या जवळचा पदार्थ देऊन त्याच्या ऐवजीं दुसरा पदार्थ घ्यावयाचा असेल तर तो त्याप्रमाणें जाहिरात देतो.

किंमत ठरवितां येत नाहीं.

अदलाबदलीच्या व्यापारांत, विनियम कोणत्या प्रमाणानें करावयाचा ह्याविषयीं दुसरी अडचण उद्भवते. तांदूळ देऊन डाळ घेतली, डाळ देऊन तेल घेतलें, तेल देऊन कापड घेतलें, तरी, किती तांदूळ देऊन किती डाळ घ्यावयाची, केवढ्या कापडाला किती तेल घालावयाचें, हा प्रश्न राहतोच. अदलाबदलीनें, व्यापार करणाऱ्या समाजांत चालू किंमतीची याद फार भानगडीची होईल ह्यांत संदेह नाहीं; कारण प्रत्येक पदार्थाची किंमत दुसऱ्या प्रत्येक पदार्थानें द्यावी लागेल. शंभर पदार्थ असले तर त्यांच्या परस्पर दरांची संख्या ४९५० **पेक्षां कमी होणार नाहीं.** आणि हे दर मोठ्या काळजीनें व एकमेकांशीं विसंगत होणार नाहींत अशा रीतीनें ठरविले पाहिजेत, नाहीं तर धूर्त व्यापारी लोकांस फसवून आपला नफा करून घेईल.

एक पदार्थ निवडून त्याच्याशीं बाकीच्या पदार्थांच्या किंमती ठरविल्या तर हा सर्व त्रास वांचेल. एक रुपयाला धान्य व कापड किती येईल हें समजल्याबरोबर किती धान्याबद्दल किती कापड घ्यावयाचें हें आपोआप समजतें. हा निवडलेला पदार्थ किंमत ठरविण्याचें सामान्य परिमाण होऊन बसतें. व ह्या पदार्थांत इतर सर्व पदार्थांच्या आपण किंमती करतो; ह्यामुळें कोणत्याही पदार्थांच्या परस्पर किंमती समजण्यास फार सुलभ पडतें.

विभाग करण्याच्या साधनाची उणीव.

पुष्कळ पदार्थ विभागण्यासारखे नसल्यामुळें अदलाबदलीच्या व्यापारांत आणखी एक तिसरी अडचण उद्भवते. कोठारांत असलेलें धान्य, पेटींत

असलेलें सोनें, हीं कमी अधिक देऊन त्या ऐवजीं आपणांस जरूर तो पदार्थ घेतां येईल परंतु अर्थशास्त्रावरील कित्येक ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणें, एका शिंप्यानें एक आंगरखा तयार करून ठेवला आहे. त्यास धान्याची जरूर आहे, व त्याबद्दल देण्यास त्याच्यापाशीं काय तो अंगरखाच आहे. पण त्याला जरूर असलेल्या धान्यापेक्षां, त्या अंगरख्याची किंमत तर जास्त आहे, आतां अंगरखा फाडून त्यांतून जितका पाहिजे असेल तितका भाग देऊन त्यानें धान्य घ्यावें असें ह्मणतां येत नाहीं. कारण अंगरखा फाडल्यावर त्याची अंगरखा म्हणून जी किंमत आहे ती नाहींशी होते. ह्या गोष्टीवरून हें उघड होतें कीं, त्या शिंप्याला कांहीं विनिमयसामान्य पाहिजे, म्हणजे मग अंगरखा विकून आलेल्या त्या सामान्याचा कांहीं भाग शिधासामग्रीकडे, लाकूडफाट्याकडे खर्च करतां यावा व कांहीं भाग पाहिजे तर पुढील उपयोगाकरतां राखून ठेवतां यावा. ह्याहून जास्त उदाहरणांची जरूर नाहीं. कारण, आपल्या गरजांप्रमाणें पदार्थांचे विभाग करतां यावे ह्मणून कांहींतरी साधन अवश्य आहे, हें उघड आहे.

आज मितीस, सुधारलेल्या व्यापारी समाजांत देखील अदलाबदलीचा व्यवहार कांहीं अंशानें चालतो, हें खरें आहे; तथापि ज्यामध्यें त्यापासून गैरसोय असत नाहीं, तेवढ्यापुरताच तो चालतो. दाराशीं ठेवलेल्या गड्याला पैशाच्या ऐवजीं भात, घोंगडी व पायतण देण्याचा करार करण्याची अद्यापि खेडेगांवांतून चाल आहे. देशावर न्हावी, धोबी, कुंभार ह्यांस त्यांच्या कामगिरीबद्दल वर्षास धान्य देण्याचीच पद्धति आहे. ठाकूर, कातकरी, वारली वगैरे जंगली लोक आंबे, करवंदे, जांभळें, पानें इत्यादि जंगली पदार्थ देऊन त्यांच्या ऐवजीं कणीकोंडाच घेतात. शेतकरी लोक आपआपलीं कामें* अदलाबदलीनेंच करून घेतात. दळणकांडण कर-

---

* टीप—एतद्विषयक खालील श्लोक वाचण्यासारखा आहे.

क्रीणीहि भो फलानीतिश्रुत्वा सत्वरमच्युतः ।
फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥

भागवत १० स्कंध अ. ११ श्लोक १०

णाऱ्या मोलकरणीस अद्यापि पैसे न देतां धान्य घालण्याचीच पद्धति आहे. जवळचे शेतधनी प्रसंगोपात्त आपआपल्या शेतांची अदलाबदल करतात. पण, एकंदरीनें पाहतां असले व्यवहार कमीच. विनिमयाच्या सर्व कृत्यांत हल्लीं पैसा कोणत्या ना कोणत्या रूपानें तरी येतोच. जेथें प्रत्यक्ष पैशाचा उपयोग केला जात नाहीं तेथेंसुद्धां पैशामध्यें किंमत करून पदार्थांची देवघेव केली जाते. अदलाबदलीनें व्यापाराला सुरवात होते. व एका अर्थी तो पुन्हा अदलाबदलीवरच येऊन बसतो. तथापि ह्या आद्य व अंतिम स्थितींमध्यें फार फरक आहे, हें पुढें केलेल्या विवेचनावरून दिसून येईल. इंग्लंडमध्यें आज मितीला धातूचा पैसा वापरल्यावांचून बहुतेक व्यापारी देणें दिलें जातें. पण असें करण्यास मुळींच अडचण पडत नाहीं. कारण पैशांत सर्व पदार्थांच्या किंमती करून विकत दिलेल्या व घेतलेल्या जिनसांची वजावाट सहज करून टाकतां येते.

भाग दुसरा.

विनिमय.

पैसा विनिमयसामान्य असून शिवाय किंमत मोजण्याचें साधन व मुख्य परिमाण आहे. मनुष्याला गरजा लागतात, व त्या भागवावयाच्या असतात, ह्या गोष्टींवर पदार्थांचा विनिमय अवलंबून आहे, हें कोणासही कबूल होण्यासारखें आहे. आपली एक गरज भागली नाहीं, तोंच दुसरी उत्पन्न होते; कारण आपल्याला नेहमीं निरनिराळ्या पदार्थांविषयीं इच्छा उत्पन्न होते. ज्याला पोटभर भात मिळत आहे, त्यास आणखी भाताची इच्छा होणार नाहीं. पण नंतर, दूध, तूप, गहूं इत्यादिकांवर त्याची वासना जाईल. दूध, तूप, भरपूर असलेला पण जवळ भात नसलेला माणूस जर दैववशात् त्यास आढळला, तर प्रत्येकजण ज्या पदार्थाविषयींची इच्छा कमी आहे, तो देऊन ज्याविषयीं अधिक प्रबल इच्छा आहे, तो पदार्थ घेईल. अधिक असलेला पदार्थ देऊन अवश्य असलेला पदार्थ घेणें, ह्याचें नांव विनिमय; पण ही व्याख्या अगदीं निर्दोष नाहीं, हें वरील उदाहरणावरून ध्यानांत येईल. कारण वरील उदाहरणांतल्या माणसाजवळ स्वतःला पुरून उरेसें भात होतें असें नाहीं, त्याला खावयास भरपूर होतें, इतकेंच काय तें. पण भाताविषयीं त्याची इच्छा तृप्त झाल्यामुळें, थोडेसें भात कमी करून त्या ऐवजीं अगदीं अवश्य असें नव्हे, पण साधारण आवश्यकता ज्याविषयीं भासत आहे–अशा दूधतुपाची त्याला इच्छा झाली. ह्यास्तव, अगदीं, निर्दोष व्याख्या **करणें** झालें तर असें ह्मटलें पाहिजे कीं विनिमय ह्मणजे दोन वस्तूंपैकीं, अधिक अवश्य वाटणारा पदार्थ घेऊन कमी जरूरीचा वाटणारा पदार्थ देणें.

किती जिनसाची मनुष्यांला गरज आहे, हें ठरविणें अशक्य आहे. वासना अतृप्य असल्यामुळें, आपल्याला फारतर इतकेंच म्हणतां येईल कीं, जसजसा जिनसांचा पुरवठा अधिकाधिक होत जातो, तसतशी आपल्या

गरजांची निकड कमी कमी होत जाते. रूक्ष अरण्यांत अथवा रणभूमी-वर एक पेलाभर पाण्यानें जीव वांचेल व त्यामुळें तें अत्यंत उपयुक्त होऊं शकेल. दररोज माणसास, स्वयंपाकाकरतां व पिण्याकरतां मिळून दोन घागरी पाण्याची आवश्यकता आहे. धुण्याकरितां वगैरे आणखी पांच घागरी पाणी मिळणें फार अगत्याचें आहे. पण ह्याच्यापुढें अधिक पाण्याचा पुरवठा फारसा महत्त्वाचा वाटत नाहीं. हल्लीं शहरांतून दर माणशीं पंचवीस ग्यालन पाणी पुरेसें होतें, ह्याहून जास्त पाणी दिलें असतां त्याची उपयुक्तता कमी झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. कधीं कधीं तर ह्मणजे पूर वगैरे आले असतां, उपयुक्तता बाजूस राहून पाणी हानिकारक मात्र होतें.

उपयुक्तता व मोल हीं अंगभूत नसतात. ह्यावरून, हें उघड आहे कीं, योग्यवेळीं, व फाजील होणार नाहीं अशा रीतीनें, पदार्थ पुरविला तरच तो उपयुक्त आहे, असें ह्मणतां येईल. उपयुक्तता हा पदार्थाचा अंगभूत धर्म नाहीं. तसा तो असता तर आपणांजवळ पदार्थ भरपूर असूनही तो आणखी हवा अशी इच्छा नेहमीं कायम राहतीच. पदार्थांची गरज लागते तेव्हांच त्याच्या ठिकाणीं उपयुक्तता व किंमत उत्पन्न होतात. जोंपर्यंत कोणाला पदार्थाची जरूरी लागत नाहीं, तोंपर्यंत तो उपयुक्त आहे असें कसें ह्मणतां येईल; व त्याला तोंपर्यंत मोल तरी काय असणार? दारू मासाला न शिवणाऱ्या मनुष्याच्या दृष्टीनें ते पदार्थ अगदीं निरुपयोगी आहेत व त्याला त्यांची कांहीं किंमत नाहीं, हें उघड आहे. ह्मणून पदार्थांचें उपयुक्ततेचें प्रमाण व तदुद्भूत मोलाचें प्रमाण हीं ज्या कमजास्त मानानें त्या पदार्थाविषयींची इच्छा पूर्वीं तृप्त झाली असेल, त्यावर अवलंबून असतात.

तर मग, उपयुक्ततेचें प्रमाण—पदार्थाच्या प्रत्येक निराळ्या भागाच्या उपयुक्ततेचें प्रमाण—वारंवार बदलतें, इतकें ध्यानांत ठेवलें असतां, हें समजण्यास कठीण पडणार नाहीं, कीं, विनिमयक्रियेंत आपण आपल्या जवळ असलेल्या पदार्थापैकीं, जितक्या भागाच्या उपयुक्ततेचें प्रमाण आपल्या दृष्टीनें फार कमी असेल, तितका भाग देऊन त्या ऐवजीं, आपल्याला

अत्यंत इष्ट, पण दुसऱ्याला ज्या पदार्थाची उपयुक्तता फार कमी, असा पदार्थ घेतों. दिलेल्या व घेतलेल्या पदार्थांची उपयुक्तता आपल्याला सारखी असेपर्यंत फारतर विनिमयक्रिया चालू राहील. ह्याच्या पलीकडे गेल्यास आपला तोटा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. उदाहरणार्थ, अशी कल्पना करा कीं, आपल्या जवळ तीस खंडी भाताचें दास्तान आहे. त्यापैकीं कुटुंबाच्या निर्वाहार्थ दहा खंडी लागतें; तेव्हां आतां ह्या दहा खंडीची आपणास जितकी उपयुक्तता आहे, तितकी बाकी राहिलेल्या वीस खंडींची नाहीं, हें सहज समजण्यासारखें आहे. आतां ह्याही वीस खंडींत दहा खंडीमध्यें जें उपयुक्ततेचें प्रमाण असेल तितकेंही दुसऱ्या दहा खंडींत असूं शकणार नाहीं. कारण निर्वाहाला एक सालाला लागणारें दहा खंडी भात एकीकडे काढून ठेवल्यावर, दुसऱ्या सालाकरतांही, नापीक वगैरे झालें असतां उपयोगी पडावें ह्मणून आणखी दहा खंडी भात शिल्लक ठेवण्याची इच्छा आपणास होणें संभवनीय आहे. पण बाकी राहिलेल्या दहा खंडी विषयीं आपणांस तसें ह्मणतां येत नाहीं. ह्यावरून हें स्पष्ट दिसतें कीं, पहिल्या दहा खंडींत जितकें उपयुक्ततेचें प्रमाण आहे, तितकें दुसऱ्या दहा खंडींत तर फारच कमी आहे. आतां आणखी अशी कल्पना करा कीं, आपल्या कुटुंबास आवश्यक असा कपडालत्ता आपणांस पाहिजे आहे. तो घेण्यास जितक्या भाताची आपणांस उपयुक्तता कमी, तितकें भात आपण प्रथम खर्च करूं. दहा खंडी भात देऊन त्याऐवजीं आपणांस अवश्य लागणारें कापड घेतलें तर ह्या व्यवहारांत कमी उपयुक्त पदार्थ देऊन अत्यंत उपयुक्त पदार्थ घेतला असें होईल. आतां दुसरें दहा खंडी भात देऊन जर अधिक कापड घेतलें, तर ह्या व्यवहारांत दोनही पदार्थांची उपयुक्तता सारखीच ह्मणावयाची. कारण दहा खंडी भात दुसऱ्या सालाकरितां शिल्लक ठेवावयाचें त्याच्याबद्दल त्या वर्षाचें कापड शिल्लक टाकल्यासारखें होईल. पण ह्याप्रमाणें वीस खंडी भाताचा निकाल केल्यावर जर आणखी कापड घ्यावयास आपण लागलों, तर त्या व्यवहारांत आपलें नुकसान झाल्यावांचून राहणार नाहीं. कारण निर्वाहाला अवश्यक लाग-

णारें भात कमी करून निरुपयोगी असें कापड आपण घेत आहों. ह्या-वरून विनिमय व मोल ह्याविषयींचें सिद्धांत बसवणें सोपें जातें.

मोल हें विनिमयाचें प्रमाण दाखवितें. प्रत्येक विनिमयव्यवहारांत दोन वस्तूंच्या परिमित भागांची अदलाबदल केली जाते, हें आपण पक्कें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. अदलाबदल केलेले पदार्थ अगदीं निरनिराळ्या प्रकारचे असूं शकतील व ते मोजण्याची तऱ्हाही निरनिराळी असूं शकेल. कांहीं भार रुपें देऊन त्या ऐवजीं आपणांस पाहिजे तर, दोरखंड, सतरंजी, दूध, कार्यशक्ति, अगर कांहीं विवक्षित अंतरावर जाण्याकरितां वाहन मिळूं शकेल. मोजावयाच्या पदार्थांचा नामनिर्देश अंतरकाल, धनद्रव्य, शक्ति, उष्णता, आणि दुसऱ्या कोणत्याही भौतिक परमाणूंच्या द्वारा करतां येईल. तथापि, प्रत्येक विनिमयक्रियेंत, पदार्थांची मोजण्याची तऱ्हा वेगळी असली तरी एका द्रव्याचे विवक्षित परमाणु देऊन त्याबद्दल दुसऱ्या द्रव्याचे विवक्षित परमाणु घेतले जातात.

अर्थात् प्रत्येक विनिमयक्रिया दोन संख्येमधील परस्पर प्रमाणाच्या रूपानें घडते. ह्याला सामान्यतः किंमत ह्मणतात. एक मण तांबें देऊन जर दहामण लोखंड मिळूं शकेल, तर तांब्याची किंमत तितक्याच वजनाच्या लोखंडाच्या दसपट आहे, असें ह्मणण्याची वहिवाट आहे. ह्यावरून, पदार्थांची किंमत ठरविणें ह्मणजे दोन पदार्थांतील प्रमाण अप्रत्यक्ष रीतीनें सांगणें होय हें उघड आहे. सोनें रुप्यापेक्षां अधिक किंमतवान् आहे, असें जेव्हां आपण ह्मणतों, तेव्हां त्याचा अर्थ जितके भार सोनें घेतलें असेल त्याहून जास्तभार रुपें घ्यावें लागतें असें आपण समजतों. रुप्याच्या मानानें सोन्याची किंमत वाढली, तरी देखील तितक्याच भार सोन्याला अधिक रुपें द्यावें लागेल. पण उपयुक्ततेप्रमाणेंच मोल हा पदार्थाचा अंगभूत धर्म नाहीं. तो केवळ आगन्तुक आहे. एकच पदार्थ जगांत असता, तर त्याच्या ठिकाणीं मोल शब्दाचा अर्थ कांहींच झाला नसता. ह्मणून जेव्हां आपण

पदार्थाचें मोल ठरवितों, तेव्हां आपल्या मनांत दुसरा पदार्थ आल्याशिवाय राहत नाहीं. एकच वेळेला एकाच पदार्थाची किंमत कमीजास्त होऊं शकेल. कांहीं विवक्षित भार सोनें देऊन त्याऐवजीं जर मला, पूर्वींपेक्षां अधिक रुपें, पण कमी तांबें मिळूं लागेल, तर रुप्याशीं तुलना करतां सोन्याची किंमत वाढली, व तांब्याशीं तुलना करून पाहतां उतरली असें होतें. किंमत हा जर पदार्थाचा अंगभूत धर्म असता, तर एकाच वेळीं त्याची किंमत कमीजास्त झाली नसती, हें उघड आहे. ह्मणून, दुसरे पदार्थ जगांत आहेत व मनुष्याला पदार्थांची गरज आहे, एवढ्यामुळें त्याला किंमत आली.

भाग तिसरा.

पैशापासून होणारीं कार्यें.

अगदीं साध्या अदलाबदलीच्या व्यवहारांत, तीन प्रकारच्या अडचणी उद्भवतात हें मागें सांगितलेंच आहे. त्या अडचणी ह्या कीं, आपल्याला जरूर असलेल्या जिनसा ज्याच्या जवळ आहेत असा माणूस भेटण्याचा असंभव; प्रत्येक पदार्थाची किंमत दुसऱ्या प्रत्येक पदार्थांत करावी लागत असल्यामुळें, होणारा घोंटाळा, व मूल्यवान पदार्थांचे विभाग करण्याच्या साधनांचा अभाव. पैशाच्या उपयोगानें ह्या अडचणी दूर होतात. आणि ह्मणून त्याच्या योगानें दोन अत्यंत महत्त्वाचीं व परस्परांहून भिन्न अशीं कार्यें घडून येतात:—

(१) विनिमयसामान्य.

(२) मोलाचें सर्वसामान्य परिमाण.

ह्या दोन स्वरूपांनीं पैशाचा अवबोध होतो. प्रथम, पैसा उपयोगांत आला तो विनिमयाचें साधन ह्मणून आला. ह्मणजे त्याच्या द्वारानें सर्व विनिमय होऊं लागला. या दृष्टीनें पैसा म्हणजे इतर पदार्थांप्रमाणेंच एक पदार्थ होय. तो खाण्याची वस्तूही असूं शकेल; किंवा कपडालत्ता व दागिनाही असूं शकेल. मात्र सर्व लोकांना हवाअसा व कोणीही नाकारणार नाहीं असा, तो पदार्थ असला पाहिजे. व हा पदार्थ देऊन आपल्याला पाहिजे तेव्हां पाहिजे तो जिन्नस मिळेल, असें त्या पदार्थाविषयीं प्रत्येकास वाटलें पाहिजे, हेंच पैशाचें प्राथमिक स्वरूप होय. जरी पुष्कळ पदार्थांचा कमी अधिक प्रमाणानें, विनिमयसामान्य म्हणून उपयोग करण्यासारखा असला, तथापि सामान्यतः संवयीनें किंवा परिस्थितिवैचित्र्यामुळें, एकच पदार्थ पैसा म्हणून वापरला जातो. आणि नंतर मग मोलाचें परिमाण म्हणून अशा पदार्थाचा उपयोग लोक करूं लागतात. पैसा घेऊन पदार्थ देण्याची

संवय सारखी लागल्याकारणानें इतर जिनसांची किंमत लोक पैशांतच करावयास लागतात; व अशा रीतीनें प्रत्येक जिनसाची किंमत पैशांत करतां येऊं लागल्यामुळें निरनिराळ्या पदार्थांचा विनिमय होण्यास विलंब लागत नाहीं.

मोलाचें परिमाण.

ह्यापुढें, पैशाचा तिसरा उपयोग लवकरच होऊं लागतो. समाजांत व्यापाराची सुरवात होऊन फार दिवस लोटले नाहींत तोंच कर्ज घेण्याला आरंभ होतो, व नाना तऱ्हेचें कर्ज काढलें जातें. कांहीं ठिकाणीं उसना घेतलेला पदार्थ जशाचा तसाच परत करणें अवश्य असतें हें खरें, पण बहुधा प्रत्येक ठिकाणीं, ज्या जातीचा पदार्थ उसना घेतला असेल त्याच जातीचा दुसरा पदार्थ परत करतां येतो. धान्य कर्जाऊ घेतलें असतां व्याजासुद्धां धान्य परत करितां येतें; पण कर्ज देणाराची अशी इच्छा असते कीं, घेणाराच्या इच्छेस येईल तेव्हां, म्हणजे आपणांस नको असेल अथवा धान्याचा भाव उतरला असेल अशा वेळीं, त्यानें फेड करूं नये. त्याचप्रमाणें माणसाला ज्या निरनिराळ्या पदार्थांची गरज लागते, ते सर्व एकाच्याच जवळ असणें संभवनीय नाहीं. ह्यामुळें, सर्वांस मान्य होणाऱ्या व ज्याची किंमत फारशी बदलत नाहीं, अशा पदार्थांत कर्ज काढणें फार सोईचें पडतें. एक वर्षानें एखादा पदार्थ घेण्याचा करार जर कोणी केला तर आज आहे तितकीच किंमत एका वर्षानेंही ज्या पदार्थाची राहील असा पदार्थ घेण्याचें तो पसंत करील, हें उघड आहे. पैसा म्हणून चालू असलेला पदार्थ हाच अशा तऱ्हेचा फार करून असल्यामुळें, त्याचाच उपयोग मोलाचें परिमाण म्हणून होऊं लागेल. मोलाचें परिमाण म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या पदार्थांची किंमत कधींच बदलत नाहीं, असें समजावयाचें नाहीं. तर तो पदार्थ म्हणजे पुढील देण्याची किंमत ठरविण्याचें साधन होय. किंमत म्हणजे विनिमय केलेल्या दोन पदार्थांचें प्रमाण होय हें नीट ध्यानांत ठेवलें तर दोन पदार्थांची एकच किंमत नेहमीं असूं शकणार नाहीं, हें

सहज समजेल. पण मोल करण्याकरितां म्हणून जो पदार्थ आपण परिमाणभूत घेणार तो पदार्थ देऊन त्याच्याऐवजीं दुसरा कोणताही पदार्थ जवळ जवळ सारख्याच प्रमाणानें सतत मिळूं शकेल असें होणें इष्ट आहे.

मोलाचा संग्रह.

विनिमयसामान्य ह्या दृष्टीनें, जेव्हां आपण पैशाचा विचार केला, तेव्हां आपल्याला कळून चुकलेंच आहे कीं, पैशामुळें मिळकतीचे विभाग करतां येतात. व एकंदर विनिमयक्रिया सुलभ होते. पण मिळकतीचे विभाग करण्याची जशी आपणांस आवश्यकता पडते, त्याचप्रमाणें, कधीं कधीं, उदाहरणार्थ प्रवासांत बरोबर घेण्यासाठीं अथवा परठिकाणीं पाठविण्याची असेल तर, आपली सर्व मिळकत अगदीं थोड्या आकारांत आणणें जरूर पडतें. अशा कामीं आकारानें आणि वजनानें लहान पण फार मोलाचा आणि जगांतील सर्व लोकांस हवा, असा पदार्थ उपयोगी पडेल हें उघड आहे. म्हणून केव्हां केव्हां हिरे, माणकें, वगैरे जवाहिरांचा अशा प्रसंगीं उपयोग करितात. तरी पण, हे वर सांगितलेले धर्म देशांत पैसा म्हणून चालू असलेल्या पदार्थांत आढळण्याचा संभव विशेष असतो. ह्यामुळें, पैशाचा आपणांस आणखी चौथा उपयोग घडतो; तो हा कीं, त्याचेमुळें, फार किंमतीच्या पदार्थांचा संग्रह थोडक्यांत करतां येतो.

कार्यविभाग.

हल्लींच्या समाजांत वर निर्दिष्ट केलेलीं, पैशापासून होणारीं चार कार्यें एकमेकांपासून अगदीं भिन्न आहेत, ही गोष्ट आपण कधींहि विसरतां कामा नये. निरनिराळ्या चार कार्यांसाठीं, एकच पदार्थ वापरण्याची आपणांस इतकी संवय लागली आहे कीं, त्यांतील भेद आपण विसरून जातों. एकाच पदार्थाच्या ठिकाणीं हा कार्य-संयोग अवश्य आहे, असा आपला समज होऊं लागतो. पण हा समज अगदीं चुकीचा आहे. विनिमयसामान्य म्हणून एका पदार्थाचा उपयोग करूं; व मोलाचें परिमाण आणि मोलसंग्रह ह्याकरितां आणखी दुसऱ्या दोन पदार्थांचाही उपयोग करूं.

पदार्थांची किंमत आपण रुपयांत ठरवूं व ती देतांना सोनें पाठवून देऊं. जमिनीचे लांब मुदतीचे कौल आपल्यास यावयाचे असल्यास मक्ता ठरविणें तो आपण धान्यांत ठरवूं. व आपली मालमत्ता घेऊन आपणांस लांब परदेशीं जावययाचें असेल तर जवाहिराच्या रूपानें ती आपण घेऊन जाऊं. अशा रीतीनें पूर्वकालीं निरनिराळ्या पदार्थांचा निरनिराळ्या कामीं उपयोग होत असे, अशाबद्दल पुष्कळ प्रमाणें मिळतात.

पैशाचीं चार कार्यें ज्या एकाच पदार्थानें होऊं शकतील असा पदार्थ निवडणें फार सोईचें आहे, हें उघड आहे. विनिमयविषयक पदार्थांच्या किंमती केल्या जातील तर पुष्कळ त्रास चुकेल. व लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन फसवाफसवी करण्यास सवड सांपडणार नाहीं. कारण, पदार्थांच्या किंमती कशा बदलत जातात, हें थोडेच लोक पाहात असतात. बहुतेक लोकांची कल्पना अशीच असते कीं, ज्या पैशानें आपण किरकोळ वं नेहमींचे सवदे करितों त्याच पैशानें आपणांस लांब मुदतीचे व्यवहारही करतां येतील. त्याचप्रमाणें कांहीं देणें कायद्यानें कायमचें ठरविलें असतें. उ० दस्तुरी, जकात फी वगैरे. म्हणून विनिमयसामान्याच्या किंमतींत पुष्कळ फरक पडला, तरी लोक पूर्वींप्रमाणेंच हे कर देत राहतील.

आजपर्यंत जगांत कोणकोणते पदार्थ पैशादाखल वापरण्यांत आले व वर सांगितलेलीं निरनिराळीं चार कार्यें कोणत्या पदार्थाच्या उपयोगानें नीटपणें होतील, ह्याचें विवेचन मुख्यत्वेंकरून ह्या पुस्तकांत करावयाचें आहे. फार प्राचीन काळापासून चलनी पैशाची आवश्यकता लोकांनीं कशी भरून काढिली व त्या कामीं योजलेल्या पदार्थानें इष्ट हेतु कितपत सिद्धीस गेला ह्याचा विचार केला ह्मणजे आपल्या समाजांत कोणत्या पदार्थाचा पैशादाखल उपयोग करतां येईल, हें आपोआप निश्चित होईल.

भाग चवथा.

पैशाचा आद्यकालीन इतिहास.

ज्ञानसपन्न समाजांत राहून धातुमय पैसा वापरण्याची संवय लागल्यामुळें, पैसा ह्मणजे सोन्यारुप्याचाच असावयाचा अशी आपली समजूत होते; व त्यामुळेंच चुकीच्या कल्पना लोकांच्या मनांत घोळत असतात. एवढ्याकरितां, व्यापाराच्या प्रत्येक जिनसेंत दोन प्रकारचे धर्म असतात; एकाच्या योगानें किंमतीचें मान ठरविलें जातें व दुसऱ्यामुळें, किंमती पदार्थाचें स्वामित्व बदललें जातें, ही गोष्ट सतत ध्यानांत धरणें फार उपयुक्त आहे. ह्मणून एकाद्या विवक्षित समाजांत कोणता पदार्थ पैशाच्या कामीं विशेष उपयुक्त होईल एवढेंच ठरवावयाचें असतें. निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या पदार्थांचा उपयोग पैशादाखल झालेला आहे, ह्यावरून वरील सिद्धांताची सत्यता चांगली प्रत्ययास येईल.

शिकारी युगांतील पैसा.

रानटी जनावरांची पारध करून, त्याच्यावर उदरनिर्वाह करणें ही उद्योगधंद्याची अगदीं आद्यस्थिति होय. शिकार करून मिळालेल्या पदार्थांची किंमत अशा समाजांत फार असली पाहिजे. शिकारींत मारलेल्या जनावरांचें मांस टिकाऊ नसल्यामुळें त्याचा संग्रह करतां येणार नाहीं, व विनिमयव्यवहारांत त्याचा वारंवार उपयोग करतां येणार नाहीं, हें खरें आहे. पण तशी स्थिति कातड्याची नसते, ह्मणूनच चामड्याचा उपयोग पैशा वजा केल्याचीं उदाहरणें प्राचीन समाजांत व अर्वाचीनहि कांहीं समाजांत पुष्कळ सांपडतात. रशियांत पीटरधी ग्रेटच्या कारकीर्दीपर्यंत चामड्याचें चलन वापरीत असत; आणि रोम, लासिडीमान व कार्थेज येथेंहि पहिल्यानें चामड्याचाच विनिमयसामान्य ह्मणन उपयोग होत असे, असें प्राचीन इतिहास-

कारांनीं लिहून ठेवलें आहे. हिंदुस्थानांत ज्ञानेश्वराच्या वेळीं कांहीं ठिकाणीं अशा कामीं चामड्याचा उपयोग करीत असत.

हा फार लांबचा काळ सोडून हल्लींच्या काळाकडे वळलों, तरीसुद्धां व्यापारांत चामड्यांचा उपयोग करण्याची चाल अद्यापि नष्ट झाली नाहीं, हें अमेरिकेंतील इंडियन लोकांच्या उदाहरणांवरून समजेल.

पशुपालवृत्तींतील चलन.

वरच्यापेक्षां मनुष्याची सुधारणा जास्त होत चालली ह्मणजे तो ढोरें बाळगून त्यांच्यावर आपली उपजीविका करतो. अशा स्थितींत अर्थात्च गुरेंमेंढरें हीच काय ती अदलाबदल करण्यासारखी संपत्ति होय. पशु सहज एकमेकांस देतां घेतां येतात. ते वाटेल तेथें नेतां येतात; व पुष्कळ वर्षें टिकतात. ह्यावरून पैशाचीं कांहीं कार्यें त्यांच्याकडून होऊं शकतात, हें उघड आहे. व त्याप्रमाणें पैशाच्या कामीं पशूंचा उपयोग करीत असत, अशाबद्दल विपुल पुरावाही आहे. आपल्या देशांत प्राचीनकाळीं बैल, गाय, शेळी, घोडे इ० जनावरांचा पैशादाखल उपयोग करीत. यज्ञाकरतां सोमवल्ली एक कालवड देऊन विकत घ्यावी अशी अनुज्ञा आहे.

होमरच्या काव्यांत पदार्थांची किंमत बैलांत करीत असत अशाविषयींचा उल्लेख वारंवार केलेला आढळतो. तेथें डायमंडच्या शस्त्रांची किंमत नऊ बैल आहे, असें ह्मटलें आहे. तसेंच युद्धांत पकडलेल्या कुशल स्त्रियेची किंमत चार बैलांबरोबर केलेली आहे. अशा रीतीनें मोलाचें परिमाण ह्मणून बैलांचा जारी उपयोग होत असे, तथापि विनिमयसामान्य व मोलाचा संग्रह ह्याकरितां अमुद्रित सोनेंच वापरलें जात असे. ह्यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, पैशाचीं कार्यें निरनिराळ्या पदार्थांकडून ह्या काळीं होत असत.

---

१ प्राक्कालीन अधातुरूप विनिमयसामान्यें हा माझा निबंध पहा–ग्रंथमाला

२ प्राक्कालीन अधातुरूप विनिमयसामान्यें ग्रंथमाला अंक , व धातुरूप विनिमय सामान्यें ग्रंथमाला अंक .

संस्कृत शिवाय करून दुसऱ्या कित्येक भाषांत, पैशाचा जो वाचक शब्द तोच कोणत्यातरी जनावराचा वाचक आढळतो.

ल्याटिन भाषेंतील द्रव्यवाचक 'पिक्यूनिआ' शब्दाची उत्पत्ति 'पिकस' ह्या शब्दापासून आहे. व ह्या पिकस शब्दाचा अर्थ त्या भाषेंत ढोरें असा होतो. [Pecus-पशु ?] प्राचीन इतिहासावरून रोम व ग्रीक देशांत नाण्यांवर बैलांची आकृति काढलेली असे, असें समजतें. झेंदावस्थेंत वैद्यांची फी कांहीं ठिकाणीं पशूंत ठरविली आहे.

ज्या देशांत गुलामगिरी चालते, त्या देशांत गुलाम ह्मणजे एक प्रकारची लोकांची संपत्तिच समजली जाते. तेव्हां अर्थात् त्याचाच विनिमयसामान्यवजा उपयोग केल्याची उदाहरणें आहेत. मध्य आफ्रिकेंत गुलाम, ढोरें व हस्तिदंत ह्यांचा विनिमयसामान्य म्हणून उपयोग केला जातो. न्यु गिनींत मोलाचें परिमाण गुलाम आहेत, असें एका प्रवासवृत्तावरून समजतें. इंग्लंडमध्येंसुद्धां पैशाच्या ऐवजीं गुलामांचा उपयोग एका वेळीं होत होता, असा समज आहे. हें गुलामी चलन हिंदुस्थानांतही एका काळीं चालत असे असें " द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा (४।१।२४ काशिका)" इ० व्याकरण ग्रंथांतील उदाहरणांवरून स्पष्ट होतें.

दागिन्यांचा नाण्याच्या ऐवजीं उपयोग.

मनुष्य जातीची अलंकारांविषयीं आसक्ति प्रसिद्धच आहे. व ते टिकाऊ, सर्वमान्य, आणि सहज अदलाबदल करण्यासारखे असल्यामुळें, त्यांचाच उपयोग लोक पैशावजा करूं लागले. उत्तर अमेरिकेंतील मुळचे रहिवाशी शिंपल्याची माळ गळ्यांत भूषणादाखल घालीत. पुढें ते हाच दागिना विनिमयसामान्य म्हणून वापरूं लागले. ह्या पै ाचा त्यांच्यांत इतका प्रसार झालेला होता कीं, इ० स० १६४९ मध्यें वसाहतवाल्यांनासुद्धां ठरींव रकमेपर्यंत ते पैसे कबूल करावे लागले. हिंदुस्थानांत कवड्या आजमितीसहि किरकोळ देवघेवींत चालतात, हें सुप्र

सिद्धच आहे. एक पैशाच्या ऐशीं कवड्या धरल्या जातात, ह्याप्रमाणें एक रुपयाच्या ५१२० कवड्या होतात. ह्याशिवाय सयाम व पश्चिम आफ्रिका ह्या देशांतही कवड्यांचें चलन चालू आहे. कवड्यांच्या ऐवजीं व्हेल माशाच्या दांताचा उपयोग फिजिअन लोक करीत असतात. त्याच-प्रमाणें हस्तिदंत, घडीव दगड इ० अलंकारभूत पदार्थांचें नाणेंही चालू असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें.

शेतकीच्या परिस्थितींतील चलन.

मागें सांगितलेल्या पुष्कळ पदार्थांप्रमाणें पुष्कळ वनस्पतिजन्य पदार्थांतसुद्धां पैशाचे धर्म असतात; त्यामुळें अशा प्रत्येक जास्त टिकाऊ पदार्थांचा पैशाच्या कामीं उपयोग केलेला आढळतो. युरोप खंडांत कित्येक ठिकाणीं, प्राचीन ग्रीक लोकांप्रमाणें आज मित्तीस सुद्धां धान्याच्या द्वारा विनिमयक्रिया चालू आहे. नार्वे देशांत पेव्यां-तून धान्य ठेवतात व कर्जाऊही देतात घेतात. मध्य अमेरिकेंत विशेषतः मेक्सिको देशांत मक्याचें चलन पूर्वीं प्रचारांत होतें. भूमध्य-समुद्राच्या भोंवतालच्या प्रदेशांत शिरसाच्या तेलाचा सर्वत्र खप अस-ल्यामुळें, त्याचाच उपयोग तेथें पैशाच्या ऐवजीं करीत, कारण तें टिकाऊ, एकच जातीचें, व सुविभाज्य असतें.

हिंदुस्थानांत ज्याप्रमाणें कवड्या चालतात, त्याप्रमाणें मध्य अमेरिकेंत केको नांवाच्या फळाचें चलन चालतें. हें प्रथम कदाचित् पोटचलन असावें, असें वाटतें. युरोप खंडांत ज्या ठिकाणीं बदाम होतात, तेथें त्याचें चलन चाललेलें आहे. अशा नाण्यांचा भाव पिकाच्या कमजास्त प्रमाणावर अवलंबून असतो, हें उघड आहे.

वनस्पतिजन्य पदार्थांचे चलन किरकोळ कामांतच वापरतात असें नाहीं. अमेरिकन वसाहतींत व वेस्ट इंडिअ बेटांत, पैसा दुर्मिळ झाला, तेव्हां सरकारानें, सावकार लोकांस ठरलेल्या दरानें आपल्या कर्जाऊ दिलेल्या रकमांच्या फेडींत धान्य घ्यावयास लावलें. इ. स. १६१८ त व्हर्जि-

नियाच्या गव्हरनरनें असा हुकूम फर्मावला कीं तीन शिलिंगाच्या ऐवजीं एक पौंड तंबाखु घेत जावी. व ह्याप्रमाणें कोणी घेण्याचें नाकारल्यास त्यास तीन वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा कायद्यानें ठरवून टाकिली. असें ह्मणतात कीं, व्हर्मिया कंपनीनें जेव्हां वसाहतवाल्यांकरितां परदेशांतून बायका आणविल्या, तेव्हां दर बायकोची किंमत प्रथम शंभर पौंड तंबाखु ठरवून नंतर दीडशें पर्यंत वाढविली. इ. स. १६३१ सालीं मेरिलंड देशच्या सरकारनें तंबाखू व धान्य हीं कायदेशीर चलनें ठरविलीं. इ. स. १६६१ त मासाच्युसेट मध्यें अशाच प्रकारचे कायदे होते. वेस्ट इंडिया बेटाच्या सरकारनींही अशाच मासल्याच्या कायद्यांचें अनुकरण केलेलें दिसतें. कारण त्यांनीं असा ठराव केला कीं, कोर्टामध्यें वादी जिंकला असतां त्यानें दाव्याच्या फेडींत, साखर, सुंठ, तीळ, तंबाखू, अगर असेच दुसरे पदार्थ घेतलेच पाहिजेत. अशा प्रकारानें, पुष्कळ प्रकारचें चलन एकच वेळीं चालू असणें किती हितावह आहे, हें पुढें समजेल. पुष्कळ वस्तु नाशिवंत असल्यामुळें त्यांचा पैशाच्या कामीं उपयोग करतां येत नाहीं. तरीसुद्धां, स्वित्सर्लंड देशांत कांहीं खेड्यांतून अंड्यांचा उपयोग सदर कामीं केलेला ऐकिवांत आहे. न्यु फाउंडलंड देशांत तर सुकलेल्या माशाचा उपयोग पैशा वजा होत होता, ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. हिंदुस्थानांतही तांदुळ, मूग इ० धान्यांनीं खरेदी विक्री होत असे.[1]

शिल्पनिर्मित व किरकोळ पदार्थांचें चलन.

एथवर दिलेल्या माहितीवरून, पैशाच्या कामीं पुष्कळ पदार्थांचा उपयोग झालेला आहे हें स्पष्ट कळून येईल. आतां निरनिराळ्या काळीं व स्थलीं शिल्पनिर्मित पदार्थांचें पण चलन चालू असे, हें सांगितलें ह्मणजे झालें. हिंदुस्थान, अबीसीनिआ, आर्किपेलेगो, सुमात्रा, मेक्सिको, पेरु, सैबेरिआ, इत्यादि ठिकाणीं कापडाच्या साधनानें लोकांच्या विनिमयक्रिया चालत असत. पैशाच्या कामीं वापरलेला फार चमत्कारिक पदार्थ ह्मटला

१ पृष्ठ १७ वरील टिपेंत उल्लेख केलेले निबंध.

ह्मणजे पैंढ्याच्या हांतऱ्या होत. अंगोला येथील पोर्तुगीझ लोकांच्या ताब्यांतील प्रदेशांत इ. स. १६९४ पर्यंत अशा हांतऱ्यांचें चलन चालू होतें. एका हांतरीची किंमत सरासरी पांच दिडक्या इतकी असे.

अबिसिनिया, सुमात्रा, मेक्झिको ह्या देशांत व अन्यत्र मिठाच्या द्वारे लोकांच्या देवघेवी चालत असत. सुमात्रामध्यें मेण, पासिफिक समुद्रांतील बेटांत तांबडीं पिसें, टार्टरीमध्यें चहा, आणि मालागसी लोकांत लोखंडी कुदळी असे विलक्षण पदार्थ चलनरूपानें प्रचारांत होते. स्कॉटलंडमधील कांहीं खेड्यांतून हातानें केलेल्या खिळ्यांचा उपयोग पैशाच्या कामीं करीत असत असें ॲडमस्मिथनें म्हटलें आहे. चांगले घडीव दगड व लांकडें ह्यांनींही पैशाचें काम केलेलें आहे. असा अदमास आहे पण त्याबद्दल खात्री लायक पुरावा नाहीं. हिंदुस्थानांत नावा व सुया ह्यांचा पैशाप्रमाणें उपयोग होई, हें मी आपल्या प्राक्कालीन अधातुरूप विनिमयसामान्यें ह्या निबंधांत दाखविलें आहे.

भाग पांचवा.

पैशाच्या द्रव्यांत लागणारे गुणधर्म.

पैशापासून नानाविध कार्यें व्हावयाचीं असतात. तेव्हां, नाना प्रकारचे धर्म त्यांत असणें अवश्य आहे, हें आपण कधीं विसरतां कामा नये. कोणत्या पदार्थाचा उपयोग पैशाच्या ठिकाणीं करावा, हें ठरविणें सोपें नसतें. कारण पैशापासून घडून येणाऱ्या निरनिराळ्या कार्यांत जास्त महत्त्वाचें कार्य कोणतें, प्रत्येक कार्यासाठीं पैशाचा उपयोग कितपत केला जातो, व प्रत्येक कार्य घडवून आणण्यास त्या पदार्थांत अंगच्या गुणांनीं कितपत सामर्थ्य आहे, ह्या सर्वांचा विचार आपणांस केला पाहिजे. उद्योगधंद्याच्या प्राथमिक अवस्थेंत पैसा मुख्यत्वेंकरून, व्यापारी लोकांत वापरला जातो. अशा वेळेस पैसा असा पाहिजे कीं, तो हवा तिकडे सुलभ रीतीनें नेतां आणतां यावा, व त्याचे सहज ओळखतां येतील असे वेगवेगळे भाग करतां यावेत, कारण असें असलें ह्मणजे कोणतीहि रक्कम नक्की करण्यास अडचण पडत नाहीं. परंतु विनिमयपद्धति एक प्रकारची अदलाबदलेची पूर्णावस्थाच जेव्हां बनते, अशा व्यापाराच्या उत्कर्षाच्या वेळीं, पैशाचा उपयोग विशेषतः मोलाचें परिमाण ह्मणून केला जातो. अशा वेळेस वर निर्दिष्ट केलेल्या गुणांचें फारसें महत्त्व राहत नाहीं. सुवाह्यता व मूल्यस्थैर्य हे गुण पुढें सरसावतात. पैशाच्या अंगीं निरनिराळे धर्म असावे लागतात, ह्मणून वर सांगितलें, ते गुण त्यांच्या महत्त्वाच्या दृष्टीनें विचार केला असतां पुढील अनुक्रमानें सांगतां येतील.

१ उपयुक्तता व मोल. २ सुवाह्यता. ३ अविनाश्यता.
४ साधर्म्य. ५ विभाज्यता. ६ मोलाची स्थिरता.
७ ज्ञेयता.

१ उपयुक्तता व मोल.

पैसा देऊन मोलवान पदार्थ घ्यावयाचा असतो, त्यामुळें पैशाच्या अंगीं स्वतः मोल असलें पाहिजे; व त्याचप्रमाणें हें मोल ज्यावर अवलंबून असतें अशी जी उपयुक्तता तीहि त्याच्या ठिकाणीं वसत असली पाहिजे. पैशाचा प्रसार एकदा देशांत पुरा चालू झाला ह्मणजे त्याचा उपयोग मुख्यत्वेंकरून विनिमय घडवून आणण्याकडेच होतो. अशा वेळेस अगदीं बिनमोलाचा पदार्थही चालू शकेल. ह्या कारणास्तवच कवड्यांसारखा बिनमोलाचा पैसा आज मितीसही आपल्या दृष्टीस पडतो. हें जरी प्रायः खरें आहे तथापि पैसा ह्मणून एकादा पदार्थ सुरू करते वेळेस त्याच्यामध्यें कांहीं उपयुक्तता नसल्यास तो पतकरण्यास लोक तयार असणार नाहींत. निरुपयोगी पदार्थ पैसा ह्मणून चालविण्याचे प्रयत्न आजपर्यंत पुष्कळ सरकारांनीं केले. पण त्यांत त्यांस यश आलें नाहीं. ह्यामुळें, अगदीं निरुपयोगी पदार्थाचा पैसा बनविणें शक्य नाहीं, हा सिद्धांत प्रायः अबाधितच राहील. आजपर्यंत ज्या ज्या पदार्थांचा उपयोग पैसा ह्मणून केला गेला आहे त्या सर्व पदार्थांचा इतिहास जर आपणास अवगत होईल तर ते पदार्थ लोकांनीं त्याच्या उपयुक्ततेमुळें ग्राह्य केले असले पाहिजेत अशीच आपली खात्री होईल. पैसा एकदा चालू झाला ह्मणजे संवयीनें संप्रदायानें व कायद्यामुळें लोक तो टाकणार नाहींत. पण मुख्य अडचण सुरवात करण्याचीच आहे. कांहीं तरी कारण असल्यावांचून लोक कोणताही पैसा कबूल करणार नाहींत. ह्मणूनच कितीही सामर्थ्यवान् राजा असला तरी त्याच्यानें सुद्धां अत्यंत निरुपयोगी द्रव्याचा प्रसार होऊं शकणार नाहीं.

एकदा का एखाद्या पदार्थाचा उपयोग पैसा ह्मणून सर्वत्र होऊं लागला म्हणजे त्यापासून समाजाचीं जीं कार्यें होतात त्या कार्यांवर पदार्थाची उपयुक्तता ठरली जाईल असें मानण्यास हरकत नाहीं. उदाहरणार्थ, दागदागिने करण्यांत सोन्याचा जितका उपयोग होतो. त्यापेक्षांही पैसा ह्या दृ-

ष्टीनें पाहिलें असतां त्याचा फार उपयोग आहे. प्रथमतः ज्या पदार्थांचा उपयोग अनेक कामांकडे होतो त्या पदार्थांचा उपयोग अखेरीस एकच पदार्थाकडे केला जातो. पण, ह्यामुळें त्याची किंमत कमी होते असें नाहीं; व्यापाराकरतां त्याची फार गरज लागल्यामुळें, किंमत उतरत नाहीं. व पुष्कळ किंमत देण्याची संवय लोकांच्या हाडीं खिळल्यामुळेंहि त्या पदार्थांचा भाव एकाएकीं खालवत नाहीं. उदाहरणार्थ कवड्यांचा उपयोग सांप्रत दागिने करण्याकडे कोणी करीत नाहींत. संवयीच्या प्रबलतेमुळें अद्यापिही कवड्यांचा पैसा चालूच आहे. सामाजिक व नैतिकवर्तनांत रूढीचें प्राबल्य जितकें आहे, तितकेंच तें अर्थशास्त्रांतही आहे.

तथापि सोन्या रुप्याची किंमत हल्लीं पैसा ह्मणून केल्या जाणाऱ्या त्यांच्या उपयोगावरच केवळ अवलंबून आहे, असें मानणें सयुक्तिक नाहीं. ह्या दोन धातूंमध्यें इतके कांहीं विलक्षण उपयुक्त धर्म आहेत कीं, त्या जर विपुल सांपडल्या तर तांबें, पितळ, जस्त, लोखंड इत्यादि कमी योग्यतेच्या धातूंच्या केलेल्या नेहमीं घरांत लागणाऱ्या भांड्यांच्या ऐवजीं, सोन्यारुप्याचींच भांडीं सर्वत्र झालीं असतीं.

पैशापासून होणारीं कार्यें नीट व्हावीं ह्मणून, विशेषतः विनिमय घडवून आणण्यांत त्याचा उपयोग चांगला व्हावा, तसेंच लहान आकारांत पुष्कळ मोलाचा संग्रह व्हावा, एवढ्याकरितां, ज्या पदार्थांचा उपयोग पैशाच्या कामीं करावयाचा, त्या पदार्थाला सर्व जगभर किंमत येत असून, बहुतेक सर्व लोकांना तो इष्ट असावा, हें अगदीं अगत्याचें आहे. सुदैवानें, सोनें, रुपें ज्यांना प्राप्त झालें आहे, अशा सर्व मानव जातींचें प्रेम ह्या दोन धातूंवर दृष्टोत्पत्तीस पडतें. ह्या धातूंच्या सतेज कांतीकडे हल्लींप्रमाणेंच पूर्वींच्या लोकांचें लक्ष वेधलें होतें, ह्यांत आश्चर्य नाहीं.

सुवाह्यता.

जो पदार्थ पैसा ह्मणून वापरावयाचा तो जात्या मोलवान् पाहिजे, इतकेंच नाहीं तर त्याची किंमत त्या पदार्थाचें वजन व आकार ह्यांच्या मानानें

अशी पाहिजे कीं, तो पैसा वापरावयास गैरसोईचा होईल इतका अतिशय जड किंवा अत्यंत सूक्ष्म असतां कामा नये. आकारानें मोठा आणि किंमतान कमी, असा पैसा वापरण्यास लोक नाखुष असतात. ह्मणूनच पंचतन्त्रातल्या एका गोष्टींतील माणूस तांब्याची खाण सांपडली असतां तें ओझें फार म्हणून टाकून देऊन पुढें गेला. पुढें त्यास रुप्याची खाण सांपडली. पण सोन्यापेक्षां रुपें जड एवढ्याकरतां रुपेंही टाकून सोन्याच्या आशेनें तो पुढें चालला. सोन्याचीही खाण त्यास लागली तथापि तेंही त्यास पतकरेना. कारण तितक्याच वजनाचें जवाहिर सांपडलें असतां तें ज्यास्त मौल्यवान् ह्मणून सोनेंही त्यानें टांकलें. तात्पर्य, आकारानें व वजनानें लहान पण किंमतीनें मोठा असाच पैसा लोकांस पाहिजे असतो. लोखंडाचा पैसा जर आज सुरू केला, तर आपणांस किती त्रास पडेल ह्याची कल्पना करा. हल्लीं जेथें आपण पन्नास रुपये बरोबर घेतों तेथें आपणास एक टन लोखंड घ्यावें लागेल. स्वीडनदेशांत गेल्या शतकांत तांब्याचें मुख्य नाणें चालू होतें. त्यामुळें व्यापाऱ्यांना कोठून पैसे घ्यावयाचे झाले ह्मणजे ते आणण्याकरतां बरोबर एक लहान हातांनीं ओढण्याची दुचाकी गाडी घेऊन जावें लागत असे. प्राचीनकाळीं, जे पदार्थ पैशादाखल वापरण्यांत येत होते त्यांच्या ठिकाणीं हें एक मोठें व्यंग असलें पाहिजे. बदाम, नारळ, कवड्या, धान्य, चामडें वगैरे पदार्थ इकडून तिकडे नेण्यास फारच गैरसोईचे आहेत ह्यांत शंका नाहीं.

पैशामध्यें सुवाह्यतेचा गुण असणें फार अगत्याचें आहे. कारण त्यामुळें, फार दगदगीशिवाय मालकाला लहान रकमा खिशांत घालून हव्या तिकडे नेतां येतात; इतकेंच नव्हें, तर मोठमोठ्या रकमासुद्धां एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं अगर एका देशांतून दुसऱ्या देशांत फार खर्चाशिवाय सहज पाठवितां येतात. ह्या कारणास्तव जगाच्या कोणत्याही भागांत पैशाची किंमत साधारणपणें जवळ जवळ सारखीच राहाते. धान्य किंवा कोळसा ह्याप्रमाणें किंमतीच्या मानानें फार अवजड असलेला पदार्थ एके ठिकाणीं दुर्मिळ व दुसऱ्या ठिकाणीं अतिशय विपुल असूनही गरजे-

प्रमाणें पुरवठा करूं झटलें तर नेण्याआणण्यांत फार खर्च केल्याशिवाय तसें करतां येणार नाहीं. सोनें, रुपें, लंडनहून पारिसला पाठवावयाचें झालें तर शेंकडा १० खर्च येतो, व जगाच्या दुसऱ्या कोणत्याही दूरच्या प्रदेशीं पाठविणें झाल्यास शेंकडा २ ते ३ हून जास्त येत नाहीं.

कांहीं पदार्थ अतिशय स्वस्त असतात तसे कांहीं अतिशय मोलवान् असतात. अशा पदार्थांसाठीं नेहमींच्या व्यवहारांत सूक्ष्मदर्शक यंत्राची मदत घ्यावी लागेल. उदाहरणार्थ, रत्नें, माणकें, हिरे हीं इतकीं मोलवान् असतात कीं, त्यांच्या विरुद्ध येणारे दुसरे आक्षेप बाजूला ठेवले तरी, एवढ्यामुळेंच बारीकसारीक व्यवहारांत त्यांचा उपयोग होणार नाहीं. जवाहीरांची किंमत त्यांच्या वजनाच्या वर्गाप्रमाणें वाढत जाते, असें ह्मणतात. त्यामुळें, त्यांची बरोबरी धातूंशीं कधींच होणार नाहीं. कारण धातूंची किंमत त्यांच्या वजनाला अनुसरूनच असते. दोन तोळे सोन्याला जर पन्नास रुपये पडले तर चार तोळ्यांना शंभर रुपयेच पडतील. पण तशी गोष्ट जवाहिरांची नाहीं. दोन तोळे भाराच्या खड्याची किंमत जर ५०० रुपये असली तर चार तोळ्यांच्या खड्याची किंमत २५००० रुपये होईल. इरिडिअम आणि ओसमिअम नांवाच्या धातूही अशाच फार मोलवान् असल्यामुळें, व्यवहारांत वापरण्यास उपयोगी नाहींत. अगदीं अल्प पैशाची ज्यांस गरज लागते अशा लहान व्यवहारांत सोनें, रुपेंसुद्धां उपयोगी पडत नाहीं. आपण पैची मिरच्या कोथिंबीर घेतों ती घेण्यास सोन्याच्या नाण्याचा काय उपयोग होणार? हल्लींच्या आपल्या पैचें वजन २३$\frac{१}{३}$ ग्रेन आहे. हीच जर रुप्याची पै केली तर ती एक ग्रेनही वजनानें भरणार नाहीं. मग सोन्याच्या पैची गोष्टच बोलावयास नको. सर्व जगांत अत्यंत लहान असें सोन्याचें नाणें नेपाळांत असे. त्याचें वजन $\frac{५}{८}$ ग्रेनाहून जास्त नसे. व तीं इतकीं पातळ असत कीं, फुंकर घालतांच उडून जावीं. कालीफोर्निआंत ४ ग्रेनाचीं सोन्याचीं नाणीं असलेलीं फार लहान ह्मणून ह्मणत, पण नेपाळांतल्या नाण्याच्या मानानें तीं फार मोठीं ह्मटलीं पाहिजेत.

अविनाश्यता.

व्यापारांत एका हातांतून दुसऱ्या हातांत पैसा सारखा खेळावयाचा असल्याकारणानें, व हवी ती वस्तु हवी तेव्हां घेतां यावी एतदर्थ पैशाचाच संग्रह करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति स्वाभाविक होत असल्यामुळें, पैशाचें द्रव्य नाशिवंत असतां कामा नये. एखाद्या वायुरूप द्रव्याप्रमाणें तें उडून जातां कामा नये, मांसाप्रमाणें नासतां कामा नये, लाकडाप्रमाणें कुजतां कामा नये, अगर लोखंडाप्रमाणें गंजतां कामा नये. अंडीं, सुकी मासळी, ढोरें, तेल, इत्यादि नाशिवंत पदार्थांचा उपयोग पैशाप्रमाणें केलेला आहे, नाहीं असें नाहीं. पण आज जो आपण पैसा ह्मणून मानतों, तो लवकरच नष्ट होऊन जावयाचा अशी त्यांची स्थिति असली पाहिजे. अशा नाशिवंत पदार्थांचा फार मोठ्या प्रमाणावर संग्रह करून ठेवणें शक्य नाहीं; व त्यांची किंमतही तें नाशिवंत असल्यामुळें, वारंवार बदलण्याचा संभव विशेष. त्यांतल्यात्यांत हा आक्षेप निरनिराळ्या प्रकारच्या धान्यांनाच कमी लागतो. कारण एकदा सुकल्यावर तीं बरीच वर्षें समजण्यांत येण्यासारखा ऱ्हास न होतां राहूं शकतात.

साधर्म्य.

आतां ज्या द्रव्याचा आपण पैसा करणार, तें एक जातीचें असावें. असें असलें तरच सारख्या वजनाच्या कोणत्याही तद्द्रव्यविभागांची किंमत सारखी असेल. एक अंश घेऊन त्यावरून दुसरे कोणतेही अंश बरोबर मोजतां यावे ह्मणून निरनिराळ्या अंशांत साम्य व सादृश्य असलें पाहिजे. ह्मणजे मग दोन—आणि दोन नेहमीं चार होतील. जवाहिरांत चार खड्यांची किंमत दोन खड्याच्या दुप्पट झाली, असें क्वचित्च घडेल. सोनें, रुपें ह्या धातुसुद्धां मूल अवस्थेंत अगदीं एक जातीच्या नसतात. त्यांत पुष्कळ भेळ असते. पण ह्यापासून फारशी गैरसोय भासत नाहीं. कारण टांकसाळींतील धातुपरीक्षक लगडींत शुद्ध धातु किती आहे, हें ताबडतोब निश्चित करतो. शुद्ध करून नाणें पाडतांना धातूचा कस एकच होतो. त्यामुळें सारख्या वजनांचीं नाणीं अगदीं बरोबर सारख्या किंमतीचीं होतात.

सुविभाज्यता.

ज्या जातीच्या द्रव्याचा पैसा करावयाचा त्या जातीच्या कोणत्याहि पदार्थांत साधर्म्य असणें जसें अवश्य आहे, तसेच ते पदार्थ सुविभाज्य असणेंही फार अगत्याचें आहे, आतां विभाग करतां येणार नाहींत असा पदार्थ पृथ्वीवर एकही मिळावयाचा नाहीं, हें ह्मणणें एकाअर्थी खरें. अतिशय कठीण असे हिरेसुद्धां फोडतां येतात, अथवा पोलादाचे अधिक कठीण पोलादानें तुकडे करतां येतात. पण पैशाच्या द्रव्याचे नुसते तुकडे करतां आले ह्मणजे झालें असें नाहीं. त्याला आणखी एक गोष्टीची अपेक्षा आहे ती ही कीं, सर्व निरनिराळ्या तुकडयांची एकंदर किंमत सबंध पदार्थाहून रतिभर सुद्धां कमी होतां कामा नये. एक कागद घेऊन त्याचे जर आपण दहा तुकडे केले तर सबंध कागदाची किंमत त्या दहा तुकडयांना मुळींच नाहीं हें उघड आहे. असाच प्रकार लाकूड, दगड इत्यादि पदार्थांचा आहे. ह्याचें कारण असें कीं, ते तुकडे संयुक्त करून त्यांचा सबंध पदार्थ पुन्हां बनवितां येत नाहीं. असा प्रकार धातूंचा नसतो. धातूंचे निरनिराळे व कितीही लहान असणारे तुकडे वितळून त्याचा एक गठ्ठा बनवितां येतो, व असें करण्यास खर्चहि ह्मणण्यासारखा लागत नाहीं. एक औंस सोनें रुपें वितळविण्यास सरासरी दोन पैपासून चार पैपर्यंत खर्च येतो. वितळवितांना धातूचा जो कांहीं अल्पनाश होतो तो धरून सुद्धां ह्याच्यापेक्षां जास्त खर्च होत नाहीं. ह्याप्रमाणें सामान्यतः कोणत्याही मौल्यवान् धातूच्या तुकडयाची किंमत त्याच्या वजनाच्या प्रमाणानेंच असते असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

मोलाची स्थिरता.

ज्या पदार्थाला आपण पैसा ह्मणून मानतों त्याच्या किंमतींत वारंवार चलबिचल होणें इष्ट नाहीं, हें उघड आहे. पैसा देऊन ज्याप्रमाणानें इतर सर्व पदार्थ विकत घेतां येतात, तें प्रमाण होतां होईल तितकें एकसारखेंच राहावें, अशी तजवीज केली पाहिजे. पैशाचा उपयोग केवळ विनि-

मयसामान्यत्वाकडेच होतो, अगर मोलाचें परिमाण ह्मणून केलेला तत्क्षणा पुरताच होता, तर त्याच्या किंमतींत झालेल्या फेरबदलापासून फारशी बाधा झाली नसती. रुपयाची किंमत उतरली, तर इतर सर्व पदार्थांची किंमत चढली, हें सांगणें नकोच. आतां अशी कल्पना करा कीं, एका मनुष्यानें आपलें भात विकलें. आतां रुपयाची किंमत उतरल्यामुळें ह्मणजे भाताचा भाव वाढल्यामुळें त्यास त्याच्या भाताचे पूर्वींहून जास्त रुपये येतील पण ह्या जास्त आलेल्या रुपयांचा त्यास कांहीं फायदा व्हावयाचा नाहीं. कारण त्याला हवे असणारे दुसरे पदार्थ तो घेऊं लागला ह्मणजे त्यास पूर्वींहून जास्तच रुपये द्यावे लागतील. ह्या रीतीनें कोणासही नफा तोटा होणार नाहीं. मात्र पूर्वींपेक्षां व्यवहारांत नाणें जास्त लागेल इतकेंच. पण ज्या करारांची पूर्तता तावडतोब व्हावयाची नसते, अशा करारांतही लोक पैशाचा उपयोग मोलाचें परिमाण ह्मणून करतात; व करार करते वेळेस जी पैशाची किंमत असते, ती पुढें बदलली तरी संवयीनें किंवा कायद्यानें लोक त्याच दरानें पैसा देतात. उदाहरणार्थ अशी कल्पना करा कीं, आज एका माणसानें आपल्या जवळ असलेलें चार खंडी धान्य विकून दुसऱ्यास १०० रुपये एक वर्षानें परत घेण्याच्या बोलीनें कर्जाऊ दिले. पुढें पैशाचा भाव निमे उतरला असतां अर्थात् सर्व जिनसा तितक्याच प्रमाणानें ह्मणजे दुप्पट महाग होतील हें उघड आहे. अशा वेळीं सावकाराचें नुकसान व कर्ज काढणाराचा फायदा विनाकारण होतो, हें निराळें सांगावयास नको. कारण वरील उदाहरणांत चार खंडी धान्य देऊन दोन खंडी धान्य परत घेण्यासारखें आहे. सावकाराचें दुप्पट नुकसान झालें व कुळाचा दुप्पट फायदा झाला. ह्यामुळें पैशाच्या भावांत फेरबदल होणें इष्ट नाहीं. त्यामुळें समाजाचें नुकसान होतें.

ह्यावरून कदाचित् अशी शंका येण्याचा संभव आहे कीं, पैशाच्या भावांत बदल झाल्यानें व्यक्तिशः जरी नफा तोटा झाला तरी एकंदर समाजाचें अहित होणार नाहीं. पण वस्तुतः हें खरें नाहीं. एका मनुष्याचें द्रव्य हरण

करून दुसऱ्यास दिलें तर अपहृत मनुष्याचें नुकसान जितकें होईल, त्या मानानें द्रव्य दिलें त्या माणसाचा फायदा होणार नाहीं; असा सामान्य अनुभव आहे. असें समजूं या कीं एका माणसास कुटुंबाच्या निर्वाहास १००० रुपये सालिना लागतात. त्याच्या त्या उत्पन्नांतून १०० रुपये कमी केले तर त्या कुटुंबास अर्धपोटीं राहावें लागेल व त्यामुळें त्या कुटुंबाची अत्यंत हानि होईल पण त्याच माणसाच्या उत्पन्नांत आणखी शंभर रुपयांची भर घातली, तर त्यापासून म्हणण्यासारखा त्यास फायदा होणार नाहीं. ह्याचें कारण उघडच आहे कीं, ९०० रुपये उत्पन्न असतां पैशाची उपयुक्तता त्याला जितकी होती, तितकी उपयुक्तता ११०० रुपयाचें उत्पन्न झाल्यावर राहात नाहीं. ह्या कारणामुळेंच जुगार, सट्टे इ. रूपानें जें द्रव्याचें परिक्रमण होतें, त्यांत उपयुक्ततेचा अंश मुळींच असत नाहीं. मनुष्य उद्योगधंदा करीत असतो त्यांत त्याचा हेतु सुखप्राप्ति हाच असतो. हा उद्देश पैशाच्या भावांत चलबिचल झाल्यानें नाहींसा होतो व त्यामुळें मनुष्यास उद्योग करण्यास प्रवर्तक कांहीं राहत नाहीं.

ज्ञेयता.

इतर सर्व पदार्थांतून चटकन ओळखून काढतां येईल असा गुण पैशाच्या द्रव्यांत पाहिजे. विनिमयसामान्य ह्या नात्यानें पैशाचा वापर सारखा चाललेला असतो. ह्मणून प्रत्येक वेळीं प्रत्येक माणसास पैशाचें द्रव्य वजन करावें लागलें, कसास लावावें लागलें, अगर त्याचें अन्य रीतीनें सूक्ष्म निरीक्षण करावें लागलें, तर त्यापासून फार त्रास होईल. खोट्या पैशापासून खरा पैसा ओळखण्यास जर विशेष अक्कल खर्च करावी लागली तर अज्ञ, भावडे लोक सहज फसूं शकतील. एवढ्याकरतां हव्या त्या मनुष्याला सहज ओळखतां येईल असें कांहीं तरी स्पष्ट चिन्ह विनिमयसामान्यावर असणें अवश्य आहे. खोट्या नाण्यानें अडाणी लोकांना कोणाला फसवतां येऊं नये, ह्मणून प्राचीनकालीं हिंदुस्थानांत नाणकपरीक्षकांची योजना केलेली असे व त्यानें आपल्या कामांत लबाडी केली असतां

त्यास मोठें शासन होई. जवाहिराचा पैशादाखल उपयोग करतां येईल असे त्यांत कांहीं गुण आहेत. पण खरेंखोटें ठरविणें अतिशय कसबाचें काम असल्यामुळें तें ह्या कामीं त्याज्य झालें आहे.

ज्ञेयता ह्या शब्दानें मुद्राग्राहकतेचाही अर्थ ध्वनित होतो. ठरींव किमतीचा चलनी पैसा आहे असें दर्शविणारी मुद्रा, चिन्ह अगर ठसा ज्या पदार्थावर उमटेल तो पदार्थ मुद्राग्राहक आहे असें म्हणतात. सारांश, नाणें पाडतां येईल असें पैशाचें द्रव्य पाहिजे. म्हणजे मग टंकशाळेंतून नाणीं बाहेर आलीं असतां तीं सर्व एक आकाराचीं, वजनाचीं व किंमतीचीं आहेत हें सर्वांस समजतें. खरें नाणें कसें पाडावें ह्याचा विचार पुढें केला जाईल.

भाग सहावा.

पैशाच्या कामीं उपयोजिलेल्या धातू.

चौथ्या भागांत वर्णिलेल्या पदार्थांत पैशाच्या द्रव्याच्या अंगीं अवश्य लागणारे धर्म जरी कमजास्त प्रमाणानें असले तरी धातूंच्या बरोबर त्यांची तुलना कधींच होणार नाहीं, हें जास्त सविस्तर रीतीनें सांगण्याची जरुरी दिसत नाहीं. पैसा म्हणून वापरण्यास निदान विनिमयसामान्यता व मूल्यसंग्रह हीं दोन पैशाचीं कार्यें करण्यास इतर सर्व पदार्थांपेक्षां कांहीं धातूंमध्यें स्वाभाविक लायकी दिसते. ह्मणून ज्या ज्या काळचा इतिहास उपलब्ध आहे, त्या सर्व काळीं सोनें, रुपें, तांबें, जस्त, शिसें, लोखंड ह्या धातु कमजास्त प्रमाणानें लोकांच्या वापरण्यांत आहेत असें आढळून आलें आहे. पैसा ह्मणजे तांब्यारुप्याचाच असावयाचा ही लोकांची बुद्धि इतकी दृढ झाली आहे कीं, पुष्कळ भाषांतून ह्या धातूंचे वाचक जे शब्द तेच पैशाचेहि आढळतात.

लोखंड शिवाय करून बाकी मुख्य धातू नाशिवंत नाहींत, हा त्याच्यांत विशेष गुण आहे. त्याचप्रमाणें, त्या साठवून ठेवल्या असतां किंवा त्यांची देवघेव चालू असतां त्यांच्यांत फारसा अवगुण उत्पन्न होत नाहीं. साधर्म्य हा गुण प्रत्येक जातीच्या धातूंत आहेच. एका तुकडयांत व दुसऱ्या तुकडयांत जें कांहीं अंतर असतें, तें वजनांत मात्र असतें; दुसऱ्या कशांत नाहीं. सोन्यारुप्याच्या निरनिराळ्या लगडींत थोडा फेर असतो पण तो तात्काळ समजतो व किती आहे हेंही नक्की ठरवितां येतें. धातूंचे बारीक तुकडे करतां येतात व म्हणण्यासारखें नुकसान अगर खर्च न होतां तुकडे परत वितळून त्यांचा गोळा करण्यांत येतो. ज्ञेयतेचा व मुद्राग्राहकत्वाचा गुण त्यांच्या ठिकाणीं विशेष प्रमाणानें वसत असतो. रंग, घनता व रांठपणा हे गुण प्रत्येक धातूंत अद्वितीय असल्यामुळें नवख्या माणसाला सुद्धां एक धातु दुसऱ्या धातूहून सहज ओळखतां येते. धातू घनवर्धनीय अस-

त्यामुळें, त्यांस पाहिजे तो आकार देतां येतो, व त्यांवर कायमचा ठसा उमटवितां येतो. नाणीं फार करून धातूंचींच बनविलेलीं दिसतात. पण सयाम येथें चिनी मातीचीं व हिंदुस्थानांत चामडयाचीं नाणीं पाडलीं होतीं असें दिसतें.

मोलाचें प्रमाण या दृष्टीन जर धातूंचा विचार केला तर धान्य वगैरे इतर पदार्थांपेक्षां त्याच्यांत मोलाची अस्थिरता जास्त असें आढळून येईल. धातूंची किंमत फार प्राचीन काळापासून लोक विशेष मानीत असले पाहिजेत. कारण, आजमितीसही रानटी लोकांची आवड धातूंविषयीं विशेष दिसून येते. पण त्यांची किंमत ते खणून काढण्याचे मार्ग सुलभ झाल्यामुळें उत्तरोत्तर उतरत चालली आहे. एवढेंच नव्हे, तर पूर्वीं जी धातू सर्वांत किंमतवान् ह्मणून समजली जात असे, तिचा नंबर हल्लीं खालीं लागूं लागला आहे. होमरिक युगांत तांब्यापेक्षां लोखंड अधिक मौल्यवान् समजलें जात असे. शिसें तर फारसें लोकांस माहीतही नव्हतें. व तें मोलवानही नव्हतें. सोनें, रुपें आणि जस्त ह्यांचा मात्र नंबर हल्लींप्रमाणें पूर्वींहि वरच होता.

लोखंड.

मुख्य धातूंपैकीं, एकेक धातूचा विचार केला असतां, आरिस्टॉटल, पोलक्स इत्यादिकांच्या ग्रंथावरून असें दिसतें कीं, प्राचीन काळीं लोखंडाचा पैशाच्या कामीं फारच उपयोग करीत असत. अशा प्रकारचा पैसा सांप्रत काळीं बिलकुल उपलब्ध नाहीं. पण असें होण्याचें कारण ही धातू फार लवकर गंजते हेंच होय. ह्या पैशाचा मासला पाहण्यास सांपडत नसल्यामुळें, त्याचा आकार व स्वरूप हीं कशीं होतीं हें माहीत नाहीं. पण, मध्य आफ्रिकेंतील मुळचे लोक आजमितीसही व्यापारांत लहान लहान लोखंडी लगडींचा उपयोग करितात, त्या लगडींसारखेच ते पैसे असावेत असें वाटतें. अल्प किंमतीचे लोखंडी पैसे जपानांत चालत होते. हल्लीं ते टांकसाळींत पाडावयाचे नाहींत, असें ठरलें आहे.

ही धातु फार स्वस्त आहे, गंज येत असल्यामुळें मलीन होते, व वर उमठविलेले ठसे अस्पष्ट होतात; तसेंच ह्या धातूचीं खोटीं नाणीं पाडणेंही सुलभ झालें आहे. ह्या कारणांवरून सुधारलेल्या राष्ट्रांत हल्लीं शुद्ध लोखंडाचीं नाणीं पाडण्याचें कोणाच्या मनांत येईल, ही गोष्ट स्वाप्नींही नको. पण इतर धातूंचीं नाणीं पाडतांना त्यांत लोखंड किंवा पोलादाचें मिश्रण पुढेंही केलें जाईल असा अदमास आहे.

शिसें.

शिश्याचा विनियोग पैशाच्या कामीं पुष्कळदा झालेला आढळतो; व एतद्विषयक निर्देश प्राचीन ग्रीक व लाटीन कवींनीं प्रसंगोपात्त केलेला आहे. मासाच्युसेट येथें इ. सन १६३५ सालीं, एका फार्दिंगाला एक गोळी ह्या प्रमाणें किरकोळ कामांत शिशाच्या गोळ्यांची देवघेव होत असे. ब्रम्हदेशांत तर आजमितीस शिशाचें चलन सुरू आहे. त्याची किंमत वजनावर असते; व त्याचा बारीकसारीक देवघेवींत मात्र उपयोग करितात. प्राचीन आंध्र राजांचीं शिशाचीं नाणीं हल्लीं उपलब्ध झालीं आहेत. त्यांत शुद्ध शिसें आहे. ह्यावरून पूर्वीं ह्या धातूंचा उपयोग नाण्याच्या कामीं केला जात होता हें उघड आहे. अगदीं अलीकडे ह्मणजे अठराव्या शतकांत मुंबईस शिशाचें चलन चालू होतें. दोन पैसे, पैसा. व अर्धा पैसा हीं नाणीं अठराव्या शतकांत तांब्याचीं किंवा शिशाचीं पाडीत, पोर्चुगीझ लोकांच्या ताब्यांतील हिंदुस्थानी मुलखांतसुद्धां शिशाचीं नाणीं चालत. नाणकसंग्रहांत हीं नाणीं अद्यापि दृष्टीस पडतात. शुद्ध शिसें अतिशय मृदु असल्यामुळें, त्याचें नाणें पाडतां येणें शक्य नाहीं. काशाचें नाणें पाडतांना मात्र शिशाचें संमिश्रण करितात.

कथील.

निरनिराळ्या काळीं कथिलाचा देखील पैशाच्या कामीं उपयोग केलेला आहे. अगदीं खात्रीपूर्वक अशी ज्या प्राचीन कथिलाच्या नाण्याची माहिती मिळते तें नाणें सिराक्यूज येथील ज्यानिसिअस ह्यानें पाडिलें; पण

कार्नवाल येथें कथील पूर्वी विपुल सांपडत असल्याकारणानें पहिलें इंग्लिश नाणें कथलाचेंच असावें असें अनुमान करण्यास फारसा प्रत्यवाय नाहीं. रोमन बादशाहांनीं व इंग्लिश राजांनीं कथलाचीं नाणीं पुष्कळदा पाडलीं आहेत. इ. स १६८०त दुसऱ्या चार्लस राजानें इंग्लंडांत कथलाचे फार्दिंग पाडले. वुल्यम आणि मेरी ह्यांच्या कारकिर्दींत (१६९० ते १६९१) सुद्धां अर्धा पेन्स व फार्दिंग हीं नाणीं ह्याच धातूचीं पाडीत. जाव्हान मेक्झिको येथील आणि दुसऱ्या पुष्कळ लोकांत कथलाचे नाणें पूर्वी चालत असे; आणि मलाक्का बेटांत अजूनही ही धातू वापरली जात आहे असें ह्मणतात.

खुद्द इंग्लिशांनीं आरंभीं मुंबईस ह्या धातूचें नाणें पाडलें होतें, असें टाव्हर निअर ह्मणतो. सयामांतील तानासरीम वगैरे ठिकाणीं कथलाचीं मोठालीं पातळ व वाटोळीं नाणीं असत. हींच मलायनस्टेट मध्यें चालत. ब्रम्हदेशांतील बंदरकाठीं कथलाचे पैसे वापरण्यांत होते.

ही धातू पांढरी स्वच्छ असून गंजत नाहीं. व तांब्यापेक्षां अधिक मोलवानही असते. नाण्याच्या कामीं उपयुक्त असे बरेच गुण ह्या धातूंत आहेत. पण मृदुपणा, लवचीकपणा, व ठिसूळपणा ह्या गुणांमुळें वरील गुणांचा फायदा होत नाहीं.

तांबें.

ही धातु नाणें पाडण्यास फार लायक आहे. कोरड्या हवेंत ठेवल्यानें, हिला कांहीं कमीपणा येत नाहीं. हिचा वर्ण छानदार तांबडा स्वच्छ असतो. हिच्यावर ठसा चांगला उमठवितां येतो, व तो इतर पुष्कळ धातूंपेक्षां पुष्कळ दिवस टिकतो; ह्मणून अमिश्रित किंवा सोन्यारुप्यांत अल्पप्रमाणानें मिश्रित करून नाण्याच्या कामीं ह्या धातूचा उपयोग केलेला सतत आढळण्यांत येतो. अगदीं प्राचीन हिब्रु लोकांचीं नाणीं मुख्यत्वेंकरून तांब्याचींच असत. व खिस्ती शकाच्या पूर्वी स. २६९ सालीं रुपें प्रथम प्रचारांत आलें, तोंपर्यंत रोमचें धातुरूप चलन अशुद्ध तांब्याचें

होतें. ह्यानंतर, हलक्या किंमतींचीं नाणीं सर्वत्र ह्या धातूचीं पाडलीं जात आहेत, इतकेंच नव्हे, तर १०० वर्षांपूर्वीं रशिया व स्वीडन ह्या दोन देशांत मुख्य नाणें ह्याच धातूचें होतें. हिंदुस्थानांतलें प्राचीन तांब्याचें नाणें ह्मटलें ह्मणजे 'पण' होय. व हें तांब्यांचें असे. सांप्रतकाळीं ह्या धातूचा उपयोग करण्यास मुख्य अडचण ही कीं तिची किंमत फार उतरली आहे. रुपयाचा चौसष्टावा भाग म्हणून जी हल्लीं दिडकीची किंमत ठरली आहे, तितक्या किंमतीचें तांबें जर घातलें तर दिडकीचें वजन हल्लींच्या वजनाच्या जवळ जवळ तिप्पट होईल. शिवाय ह्या धातूच्या किंमतींत चलविचल मनस्वी होते. आणखी नाण्याच्या कामीं पंचरस धातूची विशेष उपयुक्तता सिद्ध झाल्यामुळें शुद्ध तांबें मागें पडणार असें दिसतें.

रुपें.

इतर कोणत्याहि अमिश्रित धातूंत न आढळणारा अत्युत्कृष्ट शुभ्रवर्ण रुप्याचा असतो हें सांगण्याची फारशी आवश्यकता नाहीं. कांहीं धातू नियमित प्रमाणानें मिश्रित करून बनलेल्या मिश्रधातूचा वर्ण रुप्यासारखा करतां येतो हें खरें; पण त्या धातूला रुप्याचा खणखणीत आवाज असत नाहीं. हवेमध्यें फार राहिल्यानें एक प्रकारचें काळें कवच ह्या धातूवर बसतें पण त्यामुळें पैशाप्रमाणें तिचा उपयोग करण्यास कांहीं बाधा येत नाहीं. कारण, हें कवच अगदीं पातळ असतें व त्या विशिष्ट कृष्णवर्णापासून उलट बनावट रुप्याहून खरें रुपें ओळखण्यास मदत होतें. योग्य प्रमाणानें इतर धातु मिश्रित केली असतां रुपें लवकर झिजत नाहीं. व सोनें खेरीजकरून इतर सर्व धातूंमध्यें रुपें घनवर्धनीय व मुद्राग्राहक असतें.

खालीं सांगितलेल्या चिन्हांवरून रुप्याचें नाणें किंवा दुसरा पदार्थ ओळखतां येतो.

(१) तें घांसलें असतां, पांढरी स्वच्छ झळक मारते.

(२) हवेंत फार वेळ ठेवल्यानें पृष्ठभागावर काळसरपणा येतो.

(३) विशिष्टगुरुत्व मध्यम असतें.

(४) जमिनीवर टाकलें असतां सुरेख कणखर आवाज निघतो.

(५) त्याच्या अंगीं काठिन्य पुष्कळ असतें.

(६) नायट्रिक आसिदांत ठेवलें असतां त्याचा रस होतो, व तो रस परत प्रकाशांत ठेवल्यानें त्याचें घनीभवन होतें.

लोकांना नाणें पाडण्याची कला साधल्यापासून सर्वत्र व सर्वकालीं रुप्याचें नाणें पाडलें गेलें आहे. हें तांब्याइतकें अति स्वस्त व सोन्याइतकें अति महाग नसल्यामुळें देशाच्या धातुरूप चलनपद्धतींत रुप्याचा चांगला उपयोग होतो. नाण्याशिवाय भांडीं, घड्याळें, नक्षीचीं कामें, इत्यादिकांत रुपें पुष्कळ अडकून राहतें. त्यामुळें, एकंदर पुरवठ्यांत थोडाबहुत फरक झाला तरी त्यापासून कांहीं विशेष परिणाम घडत नाहीं. ह्या कारणास्तव रुप्याच्या किंमतींत शेंपन्नास वर्षांतसुद्धां बदल होत नाहीं. जगाच्या बहुतेक सर्व भागीं फायदेशीर रुप्याच्या खाणी आढळतात. शिवाय जेथें शिसें सांपडतें तेथूनसुद्धां थोडें पण नियमित रुपें काढतां येतें.

सोनें.

रुपें दिसण्यांत सुरेख दिसतें हें खरें, पण सोनें त्याहून सुरेख दिसतें, व त्याच्या ठिकाणीं जितके उपयुक्त धर्म आहेत तितके दुसऱ्या कोणत्याही ज्ञात पदार्थांत आढळून येत नाहींत. सोन्याचा वर्ण इतका पिवळा-धमक असतो कीं, त्याला सोनेरी हेंच नांव शोभेल. शिवाय ह्या धातूंची घनवर्धनीयता फार विलक्षण आहे. त्याचप्रमाणें प्लॅटिनम आणि दुसऱ्या थोड्या अत्यंत दुर्मिळ धातूखेरीजकरून, विशिष्टगुरुत्वासंबंधानें ह्या धातूच्या तोडीला दुसरी कोणतीही धातू लागणार नाहीं. पिवळा-धमक वर्ण, मोठें विशिष्टगुरुत्व, जमिनीवर फेकलें असतां, आंत प्लॅटिनम व शिसें ह्यांचा अंश नाहीं हें दाखविणारा आवाज, ह्या खुणांवरून विशिष्ट नाणें सोन्याचेंच आहे किंवा नाहीं ह्याची परिक्षा करतां येते.

एखादी विवक्षित धातू सोनें आहे कीं नाहीं, अशाबद्दल जर कांहीं शंका असली तर तिच्या द्राव्यशक्तीवरून त्या गोष्टीचा निर्णय करतां येतो. को-

रज्या, दमट अगर अशुद्ध हवेंत कितीही वेळ ठेवलें तरी सोन्यास यत्किंचितही बाधा होत नाहीं. तसेंच, कोणत्याही आसिदानें त्याचें द्रवीभवन शक्य नाहीं. खऱ्या सोन्यांशीं दुसऱ्या धातूंची भेळ केली असेल तर नायट्रिक आसिदानें तिचा ताबडतोब रस होईल. खऱ्या सोन्याला मात्र कांहीं धक्का लागणार नाहीं.

सोनें ही धातु नाणें पाडण्याच्या कामीं फारच लायक आहे. शुद्ध सोनें जस्तासारखेंच बहुतेक मृदु असतें हें खरें, पण त्यांत दाहावा किंवा बारावा भाग तांबें मिसळलें असतां काठिन्य येऊन तें फार झिजत नाहीं, त्यामुळें आवाजही कणखर निघतो; इतकें असूनही तें घनवर्धनीय राहतें व त्याच्यावर ठसा चांगला उमठवितां येतो. सोनें वितळण्यास फार उष्णता लागते असें नाहीं; तथापि, भट्टींतल्या अतिशय कडक उष्णतेनें सुद्धां त्याचें बाष्पीभवन होत नाहीं. अशा रीतीनें जुनीं नाणीं व तुकडे वितळवून नजरेस येण्यासारखा नाश न होतां परत त्यांचा गठ्ठा बनवितां येतो; व ह्या कामीं शेंकडा एक विसांशाहून जास्त खर्च येत नाहीं.

प्लॅटीनम.

अलीकडे शोध लागलेल्या सामान्यतः दुर्मिळ ज्या कांहीं धातु आहेत, त्यांपैकीं ही एक आहे. ही वितळण्यास फारच उष्णता लावावी लागते; व प्राणवायूशीं हिचा संयोग अतिशय कमी प्रमाणानें होतो. ह्या दोन कारणांमुळें, ही धातु अविनाशी झाली आहे. शुभ्रवर्ण व फार मोठें विशिष्टगुरुत्व हीं ही धातु ओळखण्याची विशेष चिन्हें होत. ह्या धातूच्या खाणी रशियामध्यें पुष्कळ आहेत. राष्ट्रीय चलन करण्यास ही बऱ्याचअंशीं उपयुक्त वाटल्यामुळें, रशियनसरकारानें इ. स. १८२८ त ह्या धातूचें नाणें पाडण्यास सुरवात केली. पण त्यापासून उद्भवणाऱ्या अडचणी लवकरच प्रत्ययास येऊं लागल्या. सोन्यारुप्याइतका ह्या धातूचा वर्ण मोहक नसल्यामुळें वाटेल तेव्हां मोडून उपयोग करण्याकरतां ह्मणून दागिन्यांच्या रूपानें हिचा कोणी संग्रह करून ठेवीत नाहींत. ह्या कारणास्तव व ज्या

ठिकाणीं ही धातु सांपडते तीं ठिकाणें फार थोडकीं असल्यामुळें, व्यापारानिमित्त अथवा अन्यकारणास्तव जास्त पैशाची गरज लागल्यास गरजेप्रमाणें पुरवठा होत नाहीं. त्याचा परिणाम पैशाची किंमत अतोनात वाढते. ही धातू वितळविणें अत्यंत दुर्घट असल्यामुळें नवीन नाणें पाडण्यास खर्च फार येतो. ह्यामुळें, जुनी झिजलेलीं नाणीं वापरण्यांत राहण्याचा संभव ज्यास्त. ह्याप्रमाणें, ही धातु चलनाच्या कामीं अनुपयुक्त ठरल्यामुळें इ. स. १८४८ सालीं ही क्लृप्ति टाकून द्यावी लागली, आणि प्रचारांत असलेली सर्व नाणीं माघारी घ्यावीं लागलीं. पुन्हा ह्या धातूंचा नाणें पाडण्याच्याकामीं कधीं कोणी उपयोग करील असें दिसत नाहीं.

निकल.

प्राचीन काळीं, ही धातु ह्मणजे धातुशोधकांचा काळ ह्मणून मानली जात असे. पण सांप्रत यांत्रिक व्यापारांत आणि द्रव्यशास्त्रांतही हिला फार महत्त्व आलें आहे. दुसऱ्या धातूंशीं संमिश्रण करण्यांतच काय तो हिचा उपयोग करतात. नाण्याच्या कामीं एक भाग निकल व तीन भाग तांबे असें प्रमाण असतें. बेलजम व अमेरिका ह्या दोन देशांत ह्या मिश्र धातूचीं कांहीं नाणीं पाडलीं आहेत व तीं सोयीचीं आहेत असें वाटतें. इ. स. १८६९ आणि १८७०–७१ सालीं जमेकाकरितां इंग्लंडच्या टांकशाळेंत तीन हजार पौंड किंमतीचीं पेन्स व अर्ध्या पेन्साचीं ह्याच मिश्र धातूंचीं नाणीं पाडलीं होतीं. जर्मन सरकारानेंही आपल्या देशांत उपनाणीं ह्या धातूचीं पाडलीं आहेत. हिंदुस्थानांतसुद्धां एकआण्याचें नवीन नाणें ह्या धातूचें पाडण्याचें नुकतेंच हिंदुस्थानसरकारानें ठरविलें आहे. किंमतींत फेरबदल होणें हाच ह्या धातुसंबंधानें दोष आहे. पण जसजसा संग्रह व वार्षिक उत्पन्न वाढत जाईल त्या मानानें किंमतींत एकदम फार फरक पडण्याचें कमी होईल ह्यांत शंका नाहीं.

इतर धातु.

एथवर सांगितलेल्या धातूंपेक्षां दुसऱ्या पुष्कळ धातूंचा शोध अर्वाचीन रसायनवेत्त्यांनीं लावला आहे. त्यामुळें, आजवर नाण्याच्या कामीं ज्या

धातूंचा उपयोग केला, त्याच धातूंचा पुढेंही केला जाईल, असें मानणें शहाणपणाचें होणार नाहीं. कदाचित् कालांतरानें सोन्याहूनही महाग असलेली धातु वापरावी लागेल असा संभव दिसतो. साधारणपणें पाहतां मुख्य विनिमयसामान्यें तांबें, रुपें व सोनें ह्या अनुक्रमानें झालीं आहेत. जसजशी धातूंची किंमत उतरत उतरत गेली, तसतशी अधिक मोलवान् धातू आपल्याहून कमी मोलवान् असलेल्या धातूंची जागा घेत चालली. हल्लीं तर रुप्याच्या ऐवजीं सुवाह्य सोनेंच झपाट्यानें पुढें येत आहे. पूर्वीं ज्याप्रमाणें सर्वत्र रुप्याचें नाणें चालू होतें, त्याप्रमाणें लहान मोठ्या सर्व देशांतून सांप्रत सोन्याचें नाणें सुरू करण्याचा क्रम सारखा चालू आहे. ह्यावरून असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं कीं, पुढें सोन्याहूनही दुर्मिळ असलेली पलाद, ऐंद्र, ओस्म किंवा तशाच प्रकारची दुसरी एखादी धातु सोन्यास मागें सारील.

शिवाय, अल्युमिनिअम अथवा मंगेनीज ह्या धातु रुप्याहून कमी खर्चानें काढतां येतात. ह्या धातूंवरून, उपनाण्यांच्या हल्लीं दुर्घट असलेल्या प्रश्नाचा निकाल समाधानकारक रीतीनें लागण्याचा संभव दिसतो.

मिश्र धातू.

निरनिराळ्या काळीं पुष्कळ मिश्रधातूंचीं नाणीं पाडलेलीं आहेत. किंबहुना, मिश्रणावांचून केवळ शुद्ध धातूंचा उपयोग कधीं केला नाहीं, हेंच म्हणणें यथार्थ आहे. सोन्याचें किंवा रुप्याचें म्हणून हल्लीं नाणें पाडतात. त्यांत सुद्धां परस्परांचें किंवा तांब्याचें मिश्रण केलेलें असतें. त्याचप्रमाणें तांब्यामध्यें दुसऱ्या धातूंची भेसळ केलेली असते. कांहीं रोमन बादशहांनीं पितळेचीं पुष्कळ नाणीं पाडलीं होतीं. माळव्याच्या मुसलमान राजांचीं पितळेचीं नाणीं लाहोरच्या संग्रहांत आहेत. जाव्हा बेटांतील जुनीं नाणीं पितळेचीं सांपडतात. ग्यासुद्दीन तघलख व महमद तघलख हे ह्या धातूचीं नाणीं पाडीत असत. अझिमशहाचीं तंक नांवाचीं नाणीं पितळेचींच असत. शिवाय उज्जनी, बुखारा, जपान येथें पूर्वीं ह्या धातूचीं नाणीं चालत. चीन

देशांत तागळू नांवाचें पितळेचें नाणें अद्यापि चालतें. ह्यासच विदेशी लोक क्याश ह्मणतात. जस्ताचीं नाणीं हिंदुस्थानांत पोर्चुगीझ लोकांनीं आपल्या मुलखांत व इंग्लिशांनीं मुंबईस पाडलीं होतीं. काश्मिरच्या कीदार व ग्रव प्रतापराजांचीं नाणीं मिश्रधातूचीं होतीं. शुद्ध धातू करण्याची माहिती प्राचीन लोकांत नसल्यामुळें मिश्रधातूचीं नाणीं पाडणें अगदीं साहजिक आहे, पैशाची जरूर असलेल्या राजांनीं आजपर्यंत पुष्कळ वेळां सुलभ धातूंचीं नाणीं पाडलीं आहेत. जुन्या तोफा, मोडक्या घंटा, रद्दी तांबें पितळ, जस्त आणि जुनी स्वयंपाकाचीं भांडीं तशीच दुसरी कोणतीहि सांपडेल ती रद्दी धातु ह्यांचीं नाणीं आयर्लंडांत दुसऱ्या जेम्सनें पाडल्याचें सांगतात. इजिप्तच्या खलिप वालीदानें देशांतील ब्रांझ धातूचे पुतळे वितळवून त्यांचें नाणें पाडलें होतें. वर सांगितलेल्या जेम्स राजानें जस्ताचीं नाणीं रुप्याच्या नाण्याच्या किंमतीनें वापरलीं जावींत ह्मणून प्रयत्न केला होता.

भाग सातवा.

नाणीं.

इतर पदार्थांपेक्षां चलनाला धातूच उपयुक्त आहेत, ह्यांत कांहीं शंका नाहीं; व धातूंतही कांहीं धातु इतरांपेक्षां ह्या कामीं विशेष लायक आहेत हें अगदीं निर्विवाद आहे. संकेत किंवा कायदा एकीकडे ठेवूनही केवळ स्वभावतःच सोनें आणि रुपें ह्या दोन धातु सर्व जगाला पैशासमान झाल्या आहेत. हें जें फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ टरगो ह्यानें ह्मटलें आहे, तें अगदीं यथार्थ आहे. नाणें पाडण्याची कला जरी अस्तित्वांत आली नसती, तरीसुद्धां सोन्यारुप्याचाच पैसा बहुधा सर्वत्र झाला असता; पण ह्या धातूंच्या नियमित वजनाच्या तुकड्यांचीं नाणीं पाडून त्यांच्या अंगच्या अमोल गुणांचा किती उत्तम रीतीनें आपणास फायदा करून घेतां घेईल हें आतां पाहावयाचें आहे.

फार प्राचीनकाळीं, धातूचें चलन प्रथम सुरू झालें तेव्हां सामान्यपणें वजन ठरविलेले नुसते हे तुकडे इतर पदार्थ खरेदी करण्याकरितां वापरीत असत. प्राचीन एट्रस्कन लोकांच्या वापरण्यांत असलेलें तांब्याचें नाणें उपलब्ध आहे, त्यावरून पाहतां असें दिसतें कीं, विशिष्टाकृतिशून्य असे तांब्याचे तुकडेच त्यांच्या प्रचारांत असत. शिवाय, सर्व्हिअस राजाच्या पूर्वीं मूळ स्वरूपांतच तांब्याचा नाणेंवजा उपयोग करीत असत असें प्लिनि नांवाच्या ग्रंथकारानें लिहून ठेवलें आहे. नंतर तांबे, पितळ अथवा लोखंड ह्यांच्या कांबी उपयोगांत आल्या असाव्या. ग्रीस देशांत किंमतीचें आदि प्रमाण जें होतें त्यास द्रम्म (द्रमा) असें ह्मणत त्याचा वास्तविक मूळ अर्थ मुठींत मावण्याजोग्या धातूच्या सात कांबी, असा होता असें ह्मणतात. ह्याप्रमाणें आरंभीं धातुरूप पैसा चाले.

समुद्रकांठीं सोनें वाळूंत विपुल सांपडतें व तें कण्याच्या आकाराचें असतें, तेव्हां ह्याच रूपानें त्याचा प्रथम पैशाच्या ऐवजीं उपयोग होऊं

लागलां. कॅलीफोरनिआ, आस्ट्रेलिया, न्यु झीलंड इ. ठिकाणीं सोन्याच्या खाणीशीं आजमितीससुद्धां सोन्याचे कण वजन करून पदार्थ विकत घेतात. सोनें, रूपें, वितळवून त्यांच्या निरनिराळ्या आकारांच्या वस्तु बनविण्याची कला फार प्राचीनकाळापासून लोकांस माहीत आहे. आपल्या-इकडे अद्यापि पुष्कळ गरीब लोक थोडेसे रुपये शिल्लक पडल्यास ते वितळवून त्याचे दागिने करून ते अंगावर घालतात; व गरज पडल्यास पुनः तेच मोडून त्यांचा निर्वाहाकरितां उपयोग करतात. त्याचप्रमाणें, प्राचीन गॉथवसेल्ट लोक सोन्याच्या जाड तारा करून त्यांच्या आंगठ्या बनवीत व त्या व्यापाराकरतां मोडाव्या लागेपर्यंत आपल्या बोटांत वापरीत असा अदमास आहे. एशिया व युरोप ह्या दोन खंडांतही सोन्याचीं वळीं पुष्कळ सांपडतात व तीच नाण्याची पूर्वावस्था असावी ह्यांत शंका नाहीं. कांहीं ठिकाणीं हीं वळीं सारख्याच वजनाचीं मुद्दाम केलीं असावींत: कारण ब्रिटन लोकांचीं ठरींव वजनाचीं लोखंडाचीं वळीं असत; व ते त्यांचा पैशाप्रमाणें उपयोग करीत असें सीझरनें ह्मटलें आहे. इतर ठि-काणीं वजनावर ह्यांची देवघेव होत असावी असें वाटतें. कारण हातांत ताजवा घेऊन अशा प्रकारच्या आंगठ्या वजन करताहेत असे पुतळे इजिप्तमध्यें सांपडतात. न्यूबियामध्यें अद्यापि असलीं वळीं पैशाच्यारू-पानें चालतात असें ह्मणतात.

वर सांगितल्याहून अन्य नानाविध आकारांचे सोन्यारुप्याचे पैसे प्रचा-रांत आहेत; उ० सयामांत अगदीं बारीक लगडी एका विशिष्ट रीतीनें वांकवून त्यांचे पैसे बनवतात. पांदिचरीमध्यें व अन्यत्र सोन्याच्या पैशाला बुतावांचा आकार दिलेला असतो.

नाण्यांची क्लृप्ति.

नाणें पाडण्याची कल्पना प्रथम केव्हां निघाली तो काल अदमासानें ठरवितां येईल. वेदांत, तसेंच रामायण, महाभारत व होमर ह्यांत नाण्याचा उल्लेख नाहीं. लिकरगसच्या वेळीं तें लोकांस ठाऊक होतें; ह्यावरून नाणें

पाडण्याची युक्ति निघून आज जवळ जवळ ३००० वर्षें झालीं असावींत असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं.

एकाद्या वस्तूवर आपली सत्ता अथवा अधिकार आहे असें दाखवावयाचें असेल तर त्यावर शिक्का मारण्याची चाल पूर्वापार चालत आहे. एकाद्या राजाच्या मनांत, चलनात्मक धातूच्या तुकड्यांचें वजन अमुक आहे अशी सर्व लोकांची खात्री करून देण्याचें आलें असेल तेव्हां अर्थात् त्यानें आपल्या शिक्क्याचा उपयोग केला असावा. ह्या एका गोष्टीवरून नाण्यांची कल्पना कशी निघाली असावी ह्याची अटकळ करतां येईल. मोहोर नांवाच्या सोन्याच्या नाण्यावरूनसुद्धां हाच सिद्धांत चांगला व्यक्त होतो. मोहोर हा फारशी शब्द असून त्याचा अर्थ शिक्का असा आहे. मोहोर शब्दाचा वास्तविक अर्थ शिक्का मारलेलें नाणें इतकाच आहे. पुढें मात्र तो एका विशिष्ट जातीच्या नाण्यांचा वाचक बनला. आरंभींच्या नाण्यांत शिक्क्याला धक्का लावल्यावांचून वजन कमी करण्यांत येणार नाहीं अशी योजना केलेली दिसत नाहीं. पुष्कळ नाण्यांवर एकाच बाजूला शिक्का असे. सिलोनमध्यें व दक्षिण हिंदुस्थानांत इराणचें नाणें सांपडतें. ह्याला लारीन ह्मणतात. हें नाणें ह्मणजे सुमारें अडीच इंच लांबीची दोन फेरे घेऊन वर्तुलाकार बनविलेली रुप्याची तार असते. हिची एक बाजू मुद्दाम चपटी करून तिच्यावर शिक्का मारीत. मागें सांगितलेल्या वळ्याच्या पैशाचा हा अवशेष आहे असें वाटतें. चीन देशांत सरकारनें पसंत केलेल्या रुप्याला जोडयाचा आकार देऊन त्यावर शिक्का मोर्तब करतात व मग त्याचा पैशादाखल उपयोग केला जातो.

नाणें ह्मणजे काय ?

आपण हल्लीं ज्याला नाणें ह्मणतों त्याच्याशीं, वर सांगितलेल्या रुप्याच्या वळ्यांचें, बुतावांचें आणि शिक्क्याच्या लगडींचें कांहींसें साम्य आहे, तथापि सोईचा पैसा करण्यास आपणांस आणखी कांहीं तरी केलें पाहिजे हें उघड आहे. शिक्का अशा रीतीनें मारला पाहिजे कीं, त्यावरून

धातूचा कस व मुळचें वजन ह्यांच्या बरोबर पाठीमागून त्यांत कांहीं अफरातफर झाली नाहीं हेंही स्पष्ट दिसलें पाहिजे. आपल्या हल्लींच्या समजुतीप्रमाणें, धातूचें नाणें पाडणें ह्मणजे वर्तुलाकार, लांबट, चौकोनी, षटकोनी, अष्टकोनी अगर अशाच दुसऱ्या आकाराचे चपटे तुकडे करून त्यांवर दोन्ही बाजूनीं खोदलेल्या ठश्यांनीं छाप उठविणें हें होय. ह्याप्रमाणें सुबक नाणीं पाडलीं असतां तशाच तऱ्हेचीं बनावट नाणीं करणें खर्चाचें व दुर्गम होतें इतकेंच नाहीं तर, वरील छाप शाबूत असल्यास त्या नाण्यांत कोणी अफरातफर केली नाहीं अशीही पण आपली खात्री होते. शिवाय नाण्याच्या कडा गुळगुळीत अथवा वरचा छाप अस्पष्ट झाला असेल तर तेवढ्यावरूनहि तें नाणें किती झिजलें आहे ह्याचा ढोबळ अदमास आपणास करतां येईल. नाणें ह्मटलें ह्मणजे त्यावर छाप पाहिजेच अशी समजूत फार प्राचीन काळापासून आहे. नुसत्या धातूंच्या तुकड्यांना नाणें ह्मणत नाहींत, ह्मणून सर्वज्ञ नारायणानें मनुस्मृतीवरील टिकेंत "नाणकं मुद्रादि चिन्हितं द्रमा निष्कादि" "राजनासाङ्कादिना मुद्रितं" अशीच व्याख्या नाण्याची केली आहे. तेव्हां पृष्ठभागावर मारलेल्या राजनामांकादिमुद्रांच्या स्पष्टपणावरून ज्या धातूंच्या तुकड्यांच्या वजनाची व कसाची 'वास्तविक' उपलब्धि होते, अशा तुकड्यांस नाणीं ह्मणावयाचें ही व्याख्या बसते.

नाण्यांचे नानाविध आकार.

हिंदुस्थानांत आजपर्यंत वेळोवेळीं जीं असंख्य नाणीं पाडलीं त्यांचे आकारही तितकेच भिन्न भिन्न आहेत. तथापि त्यांतल्या त्यांत वर्तुलाकार नाणीं पाडण्याचा प्रघात जास्त दिसतो. मणिपूरचीं नाणीं बहुधा चौकोनीं अढळतात. तसेंच काश्मिरच्या सुलतानांची रुप्याचीं नाणीं सीक लोकांची कांहीं तांब्याचीं नाणीं, नाझीरशाहा खिलजीचीं कांहीं सोन्याचीं व तांब्याचीं नाणीं, ग्वालेर, हिसार, लखनौ, काल्पी, कनोज, संभाळ, इ. टांकसाळीमधून निघालेलीं कांहीं नाणीं चतुष्कोनी होतीं. आसामचीं नाणीं

बहुधा अष्टकोनी आढळतात. शीकांच्या तांब्याच्या कांहीं नाण्याच्या आकृति षट्कोनी आहेत. तसेंच ळमसुद्दीनाचीं (१२१०–३६) तांब्याचीं नाणीं ह्याच आकारचीं होतीं. नासिरुद्दीन, जलालुद्दीन वगैरे कांहीं राजांच्या नाण्यांवर वर्तुलांत दोन चौकोन असत. जंगीजखानाच्या नाण्यांवर एकांतएक अशीं दोन वर्तुलें असत. एक फार प्राचीन तांब्याचें नाणें सांपडलें आहे, त्याची आकृति तर त्रिकोणी आहे. नासिरुद्दीनाच्या कांहीं तांब्याच्या नाण्यांवर वर्तुल असून आंत एक लांबट आकृति असते.

सिलोन व दक्षिणहिंदुस्थान ह्या दोन ठिकाणीं नाणीं सांपडलीं आहेत, त्यांचा आकार मासे धरण्याच्या गळासारखा आहे. जपानी कोड्म नांवाचें नाणें गोलाकार असून एका मोठ्या वाटाण्याइतकें असतें. आपल्या इकडील होनही अशाच तऱ्हेचा होता. सयामांतील नाण्यांची तुलना घोड्याच्या नाळाशीं करीत असतात. चीनदेशांत, पितळेचें नाणें चालतें त्यास ते लोक तागलु ह्मणतात; व विदेशी लोक कॅश ह्मणतात. हें मंडलाकृति असून त्याच्या मध्यभागीं चतुष्कोणाकृति छिद्र असतें. छिद्र ठेवण्याचा हेतु इतकाच असतो कीं, त्यांत दोरी ओवून शेंकडो तागलु एकत्र करून त्यांच्या माळा करतां याव्यात. सर्वांत विलक्षण तऱ्हा ह्मटली ह्मणजे इराणांत एक वेळीं तरवारीच्या आकाराचीं नाणीं चालत ती होय. ह्याच्या खालोखाल चमत्कारिक तऱ्हेचीं नाणीं स्वीडनदेशांत असत. हीं नाणीं ह्मणजे शुद्ध तांब्याचे मोठमोठाले पत्रे होत. एवढ्या मोठ्या पत्र्यावर एक छाप मारणें शक्य नसल्यामुळें प्रत्येक कोनांत एक व मध्यें एक वर्तुलाकार शिक्का मारलेला असे. ह्या तऱ्हेचें मोठें नाणें ७॥ इंच चौरस असे.

नाण्यांचा उत्तम आकार.

नाणीं पाडण्याची पद्धति व त्यांचा आकार उत्कृष्ट असणें फार अगत्याचें आहे. कारण, धातुरूप पैशाचा उपयोग एकदा आपण करूं लागलों ह्मणजे खोटीं नाणीं लोक पाडूं लागतात, व ही इच्छा इतकी बल-

वत्तर असते कीं, अशा अपराधास कितीही शिक्षा ठेवली, तरी ती कमीच होते, असा दोन हजार वर्षांचा अनुभव आहे. याज्ञवल्क्य स्मृतींत खोटें नाणें पाडणाराला सर्वांत मोठा दंड सांगितला आहे. व अद्यापिही नाणीं पाडण्याच्या कामीं चांगल्या यंत्रांचा उपयोग होत नसूनहि खोटीं नाणीं पाडल्याचे गुन्हे हमेष घडत आहेत. ह्मणून शिक्षेच्या योगानें असले गुन्हे कमी करण्याच्या भानगडींत न पडतां नाणीं पाडण्याच्या कलेंत सुधारणा करून खोटीं नाणीं पडण्याची शक्यता नष्ट करण्याचे प्रयत्न नेहमीं करावेत.

नाण्यांवर कोणती मुद्रा असावी ह्याचा निर्णय करितांना आपणांस विशेषतः मुख्य चार गोष्टी लक्ष्यांत ठेवल्या पाहिजेत.

१. बनावट नाणीं पाडतां येऊं नये.

२. नाण्यांतील धातू लबाडीनें काढून घेतां येऊं नये.

३. वापरामुळें स्वभावतःच झिजेनें धातूचें नुकसान फार होऊं नये.

४. नाणें पाडणाऱ्या राजाचें व तें वापरणाऱ्या लोकांचें ऐतिहासिक व कलाकौशल्याचें स्मारक असावें.

खोटीं नाणीं पाडतां येऊं नयेत ह्मणून नाण्याचें यांत्रिक स्वरूप शक्य तितकें निर्दोष केलें पाहिजे. व ज्या यंत्रानें नाणें पाडावयाचें तें अतिशय नाजूक व भानगडीचें असावें. ज्या वेळीं धातूचा रस ओतून नाणीं पाडीत त्या वेळेस तीं बनावट करण्याचें काम फार सुलभ असे. ह्मणून प्राचीनकाळीं खऱ्याखोट्या नाण्यांतील भेद समजणें फार अवघड पडे. एवढ्याकरतांच पूर्वी नाणकपरीक्षक ह्मणून राजनियुक्त पुरुषाची योजना होत होती. रस ओतून नाणें पाडण्याची पद्धति कांहीं दिवसांनीं बंद पडून हातोडीनें पत्रा ठोकून नाणें बसवण्याची अधिक सुधारलेली पद्धति प्रचारांत आली. ह्यानंतर नुसत्या साध्या यंत्रांनीं नाणीं पाडूं लागले. व हल्लीं तर बहुतेक सुधारलेल्या देशांत वाफेच्या यंत्राचा ह्या कामीं उपयोग होत आहे.

अर्वाचीन नाण्यांची भोवतालची नक्षी व वरील मुद्रा अगर हारप जितकीं चांगलीं वठतील तितकी वठण्याकडे लक्ष दिलें पाहिजे. कारण

असें झालें असतां नाणें तोडून त्यांत अफरातफर करण्यास सांपडत नाहीं. मोंगल बादशाहांची कांहीं रुप्याचीं नाणीं ह्या पद्धतीची असून फारच सुबक असत. त्रावणकोर येथें चक्रं नांवाचें रुप्याचें नाणें चालतें. ह्याच्यावर मुखवट्याच्या ऐवजीं कांहीं अक्षरें असतात ह्यामुळें खोटीं नांणीं पाडण्यास फार सुलभ जातें. हल्लीं त्या देशांत खोटीं नाणीं फार प्रचारांत येऊं लागलीं आहेत. ब्रिटिश अमलापूर्वींच्या कोणत्याही नाण्यांवर मुसलमानांच्या अगर हिंदूंच्या राजाचा मुखवटा नसे. कुराणांतलीं वाक्यें, देवादिकांचीं चित्रें, राशी, सिंहादिपशूंच्या आकृति आणि राजांचीं नांवें उमठविलेलीं असत. जाहांगीर बादशाहाच्या नाण्यांवर मात्र राजाचा मुखवटा असलेला दृष्टीस पडतो. हा प्राचीन नाण्यांना अपवाद होय. यंत्रानें तयार केलेलीं हल्लींची समुद्र व नक्षीदार नाणीं बनावट करतां येतात; तेव्हां प्राचीन काळीं बनावट नाणीं किती होत असतील ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे.

कलाकौशल्याचीं कामें ह्या दृष्टीनें नाण्यांचा विचार.

बनावट नाणीं पाडतां येऊं नये ह्मणून नाण्यांचा आकार कसा असावा ह्याचा विचार नुकताच केला. झिजेमुळें, नाण्याला लागणारी घट, त्याकारणानें त्याचा अव्यवहारोपयोगीपणा, व हीं टाळण्याचा उपाय ह्यांचें विवेचन १३व्या भागांत केलें जाईल. आतां, येथें एवढें सांगणें जरूर आहे कीं वर निर्दिष्ट केलेले दोष नाण्यांत राहूं नयेत. ह्मणून खबरदारी घेणें जसें अगत्याचें आहे, तसेंच करणाराचें कौशल्य त्यांत दृगोचर होईल, अशा रीतीनें तीं सुबक करण्याकडे लक्ष पोंहोचविणें सुद्धां अवश्य आहे. अशा दृष्टीनें मराठ्यांच्या शिवराई ढबूंचा नंबर फार खालीं लागेल. परंतु त्या वेळेस यंत्राचें साहाय्य नसल्यामुळें, ही अडचण एक प्रकारानें अपरिहार्य होती. हल्लीं सुद्धां इंग्लिशांच्या नाण्यांत विशेष सुबकपणा दिसून येतो असें नाहीं. तांब्याचा अर्धा आणा ज्यास फद्या ह्मणतात तो फार बेढब दिसतो. तसेंच एडवर्डबादशाहाच्या हारपाचे जे नवीन रुपये पडले आहेत ते पाडणारांच्या अरसिकतेचें प्रदर्शन आहे, असें ह्मणण्यांत विशेष हरकत नाहीं. राणीच्या

नाण्यांवरील मुखवटा उचललेला पाहिजे होता. हा दोष हल्लींच्या नाण्यांत कांहीं अंशानें नाहींसा केला आहे. तसेंच उलट बाजूवर पूर्ववत् वेलबुटी पाहिजे होती हें खरें, तथापि मुखवट्यावर मुकुट दाखविला असता, तर बरें होतें. नाण्याचा पृष्ठभाग कोरा राहिल्यानें बनावट नाणीं करणें सुलभ जातें हें उघड आहे.

ऐतिहासिक नाणीं.

राज्यारोहण, राज्योत्सव, विजय इत्यादि महत्त्वाच्या गोष्टींचें स्मारक ह्मणून आजपर्यंत पुष्कळ राजांनीं नाणीं पाडलीं आहेत. राज्यारोहणाचा व नाण्यांचा अति निकट संबंध आहे, असें दिसतें, कारण तद्द्वारा नवीन राजपुरुषाची प्रसिद्धि तेव्हांच होते. शिवाजीनें राजपद धारण केल्याबरोबर प्रथम आपल्या नांवाचें नवीन नाणें पाडलें, हें सुप्रसिद्धच आहे. बंड करून राज्यावर हक्क सांगावयाचा असला ह्मणजे एकदम आपल्या नांवाचें नाणें पाडीत. आपल्या पश्चात् राज्याचा अधिकारी आपला मुलगा आहे, हें जगजाहीर करण्याकरतां बगदादचा खलीप हरण अल्ल राशीद ह्यानें आपल्या मुलाच्या नांवानें नाणें पाडलें होतें. एकाद्या शूर पुरुषानें राजास राज्य संपादन करण्याच्या कामीं जर साहाय्य केलें असलें, तर ती गोष्ट ध्यानांत राहावी म्हणून त्याचें नांव राजाच्या नांवाबरोबर नाण्यांवर घालीत असत. एकाद्या राजाबरोबर तह होऊन त्याच्याशीं सख्य झालें, तरीसुद्धां त्याचा परिणाम नाण्यावर घडे. अवरंगझेबाशीं सख्य करण्याकरितां तिबेटच्या राजानें वकील पाठविले, त्यांनीं तिबेटांत त्यानंतर पाडल्या जाणाऱ्या नाण्यांच्या एका बाजूवर अवरंगझेबाची मुद्रा उठविण्याचें कबूल केलें होतें. पूर्वीं नवीन राजा गादीवर बसल्यावर त्याच्या नांवाचें नवीन नाणें पाडणें जितकें अवश्य होतें, तितकें आतां ह्या शांततेच्या दिवशीं राहिलें नाहीं. तरीसुद्धां महाराणी व्हिक्टोरिया ह्यांच्या मरणानंतर एडवर्ड बादशाहांनीं आपल्या नांवाचीं नाणीं हिंदुस्थानांत पाडलीं, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ऐतिहासिक नाण्यांच्या योगानें इतिहासशोधनाला मदत होते, ह्यांत शंका

नाहीं. सर्व वाङ्मय व प्राचीन शहरें जरी नष्ट झालीं तरी असल्या प्रकारच्या नाण्यांवरून पुष्कळ ऐतिहासिक गोष्टी समजल्या जातात. ह्या गोष्टींची प्रचीति हल्लीं जे लोक हिंदुस्थानचा पूर्वकालीन इतिहास शोधीत आहेत त्यांस पदोपदी येत आहे. फ्रान्समध्यें जोलीसाहेबानीं सन १८४२ त व १८९२ त ऐतिहासिक नाणीं पाडण्याबद्दल सूचना आणली होती. पण तिचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. इंग्लंडांत तर अशाप्रकारचीं नाणीं कधींच पाडलीं नाहींत. दर खेपेस नवीन सांचे करण्याचा खर्च सोसावा लागेल. पण ह्या लहानशा खर्चाशिवाय ऐतिहासिक नाणीं पाडण्यास हरकत नाहीं.

नाणें पाडण्याचा हक्क फक्त राजालाच पाहिजे. प्रत्येक सुधारलल्या समाजाचा व्यवहार सुरळीत चालण्याकरितां निर्दोष नाण्यांची आवश्यकता आहे हें उघड आहे. तेव्हां अर्थात् असा प्रश्न उद्भवतो कीं, हीं नाणीं पाडावीं कोणी ? दरएक जातीचीं सर्व नाणीं सारख्या वजनाचीं आणि एकाच कसाचीं असून तीं त्या तऱ्हेचीं आहेत अशाबद्दल खात्री करणारा वर शिक्का पाहिजे. अशाप्रकारच्या नाण्यांचा पुरवठा करण्याचें काम चाकूकातऱ्या वगैरे जिन्नस पुरवण्याचें जसें आपण कारखानदारांवर व व्यापाऱ्यांवर सोंपवतों तसेंच त्यांच्यावर सोंपवावें काय ? अथवा कायद्यानें केलेल्या नियमांप्रमाणें निर्दोष नाणें पाडण्याकरतां सरकारी खातें स्थापणें अवश्य आहे काय ?

पूर्वींचा इतिहास पाहिला असतां महाराष्ट्रांत खासगी टांकसाळी पुष्कळ होत्या असें दिसतें. त्यांवर अंशतः तरी सरकारी देखरेख असावी असें वाटतें. शेंकडा अडीच रुपये सरकारांत देऊन सरकारी शिक्याचीं नाणीं पाडण्याचा हक्क वाटेल त्या गांवीं वाटेल त्या सोनारास देण्याचा मोंगल बादशाहांचा रिवाज होता. नाणें पाडण्याची परवानगी पेशवेसरकार देत असत. ह्यावरून अशा परवानगीवांचून हव्या त्या माणसांस नाणें पाडणें शक्य नव्हतें, असें दिसतें. कोरीआ देशांत आज मितीसही सरकार खासगी टांकसाळी काढूं देतें. चढाओढीच्या तत्वांचा अवलंब करून

चाहेल त्या माणसास नाणें पाडण्यास मुभा असावी, असें प्रतिपादन करणारे लोक थोडे थोडके नाहींत. ह्या सर्वांत इंग्लंडांत हरबर्ट स्पेन्सर प्रमुख होते. चांगला चाहा ज्या दुकानांत मिळतो, तेथें जशी गिऱ्हाइकांची गर्दी होते, त्याप्रमाणें पुऱ्या वजनाचें व ठरींव कसाचें नाणें जेथें मिळेल, तेथेंच लोकांच्या झुंडी पडतील व तदितर नाण्याला कोणी पुसणारही नाहींत. असें स्पेन्सरसाहेबांनीं आपल्या समाजशास्त्रांत ह्मटलें आहे.

हे साहेब ह्या शतकांतले एक जबरदस्त तत्ववेत्ते होते हें निर्विवाद आहे. तरीपण कित्येक बाबतींत त्यांचीं मतें फार एकदेशी होतीं. चढाओढीचें सामान्य तत्त्व जरी खरें असलें, तरी त्याला कोठेंच अपवाद नाहीं ! इतर व्यापारांत, स्वहितदक्ष व्यापारी माल चांगला काढण्याविषयीं नेहमीं जपत असतात, परंतु पैशाच्या बाबतींत निर्दोष नाणें न काढण्यांतच त्यांचें हित असतें. हें कसें होतें, ह्याचा विचार पुढें केला जाईल.

अनुभवावरूनसुद्धां हेंच अनुमान दृढ होतें. कारण, आजपर्यंत पुष्कळ वेळां व पुष्कळ ठिकाणीं खासगी कारखानदारांनीं नाणीं पाडलीं आहेत. परंतु त्याचा परिणाम प्रत्येक ठिकाणीं चलन बिघडून जाणें हाच झाला आहे. धारवाडप्रांतांतील सुमारें १८ टांकसाळी खोटीं नाणीं पाडूं लागल्यामुळें पेशव्यांस बंद कराव्या लागून सरकारी टांकसाळ खुद्द धारवाड येथें उभारावी लागली. वर सांगितलेल्या कोरिआ देशांत खोटें नाणें हल्लीं इतकें माजलें आहे कीं, गेल्यासालीं कष्टम अधिकाऱ्यांनीं ३५,७३,१३८ नाणीं जप्त केलीं. इंग्लंडमध्येंसुद्धां पूर्वीं खासगी रीतीनें लोक नाणीं पाडीत असत. बोल्टन आणि वॅाट ह्यांच्या चरित्रांत बोल्टनचें एक पत्र छापलें आहे, त्यांत तो म्हणतो कीं, मी प्रवास करीत असतां, जकातीच्या नाक्यांवर दर तीन नाण्यांत दोन खोटीं नाणीं मला हम्मेशा सांपडत. ह्या खोट्या नाण्यांचा सुळसुळाट इतका झाला कीं, कांहीं शहरवाशी लोकांनीं सभा भरून ह्या नाण्याऐवजीं दुसऱ्या कंपनीचीं पुऱ्या वजनाचीं नाणीं वापरण्याचा ठराव केला. ह्या पुराव्यावरून इतकें उघड होतें कीं, नाण्याच्या व्यापारांत

स्वहिताची आस्था खोटीं नाणीं प्रचारांत न येऊं देण्याविषयीं असमर्थ असते. चीन देशांतील तागलु नांवाचें लहान नाणें सामान्यतः खासगी रीतीनेंच कारखानदार पाडतात, त्यामुळें तीं हल्लीं हीन कसाचीं व कमी वजनाचीं होत चालली आहेत.

सारांश, नाणें पाडण्याचा अधिकार लोकांवर न सोपवतां सरकारानें आपल्याकडेच ठेवावा, हें अगदीं अवश्य आहे. लोकांकडे हें काम सोंपवल्यास निर्दोष नाणीं निघतील ही आशा करणें व्यर्थ आहे. व ह्याप्रमाणें हल्लीं बहुतेक सुधारलेल्या देशांतून सरकारच हें काम करीत असतें.

भाग ८ वा.

चलनाचीं तत्वें.

प्राचीन अर्वाचीन राष्ट्रांनीं अंगिकारलेल्या चलनात्मक पद्धतीचा करण्यापूर्वी, "पैसा" ह्या शब्दाचे जे निरनिराळे अर्थ करतां येतील त्यासंबंधीं व नाण्याचें चलन व उपयोग हीं ज्या स्वभावसिद्ध तत्त्वावर होत असतात त्यासंबंधीं थोडा विचार करणें बरें. राष्ट्रांत सुरू केलेली चलनात्मक पद्धति चालू असतां, व्यवहारांत असलेलीं प्रत्यक्ष नाणीं, त्यांचा निर्देश ज्या संख्येनें केला जातो ती संख्या व किंमतीचें गृहीत जें आदिपरिमाण त्याच्याशीं ह्या संख्येचा संबंध ह्या तीन गोष्टींची आपण चांगली वेगवेगळी ओळख करून घेतली पाहिजे. शिवाय नाण्यांचा सुद्धां आपणांस वेगवेगळ्या दृष्टीनें विचार करणें जरूर आहे. कारण त्यांची किंमत, आंतील धातूवर, मोबदल्यानें मिळणाऱ्या धातूवर व ज्या दुसऱ्या नाण्याशीं कायद्यानें त्याचें साम्य ठरविलें आहे. अशा नाण्यावर, अवलंबून असतें.

मोलाचें आदिपरिमाण.

मोलाचें ठरीव आदिपरिमाण ह्याचा अर्थ आपण काय समजावयाचा हें निश्चित करणें प्रथमतः अवश्य आहे. हें परिमाण ह्मणजे वजन अथवा आकार ह्याच्या योगानें व्यक्त झालेला कोणता तरी सावयवी पदार्थ पाहिजे. कांहीं लोकांना मोल हा एक निवळ मानसिक व्यवहार आहे असें वाटतें, व ह्मणून रुपया ह्मणजे किंमतीचें ज्ञान, अशी सुद्धां ते व्याख्या करतात. पण मग इतर व्याख्याही अशाच कराव्या लागतील. हात ह्मणजे मापाचें ज्ञान, तोळा ह्मणजे वजनाचें ज्ञान असें ह्मणावें लागेल. इतर शास्त्रांप्रमाणें, किंमत करणें व तिचा निर्देश करणें जर आपणास अवश्य आहे, तर त्याकरितां कोणता तरी निश्चित केलेला वारंवार न बदलणारा व ठरीव प्रमाणाचा पदार्थ आपणांस घेतला पाहिजे.

मोलाचें ठरीव आदिपरिणाम हे जे शब्द वर वापरले आहेत, त्यांवरून, ज्याची किंमत कधींच बदलत नाहीं असा एखादा पदार्थ आहे, असें वाटण्याचा बराच संभव आहे. पण मागें आपण पाहिलेंच आहे कीं, दोन पदार्थांचा विनिमय ज्या सदा बदलणाऱ्या प्रमाणांत होतो, त्या प्रमाणाचा बोध किंमतीवरून आपणांस होतो. ह्मणून कोणत्याही पदार्थाची किंमत दोन दिवस सारखीच असूं शकेल, असें मानण्यास कारण नाहीं. दोन पदार्थांच्या परस्पर विनिमयानें माणसांच्या मनांत जे तरंग उठतात, त्यांचा यत्किंचितही विचार न करतां, केवळ त्या विनिमयाचें प्रमाण ज्या पदार्थाच्या द्वारें किती आहे हें समजून निर्दिष्ट करतां येईल, असा सर्व-सामान्य कायमचा निवडलेला जो कोणताही पदार्थ त्यालाच किंमतीचें परिमाण ह्मणावयाचें. मागें सांगितलेल्या कारणाकरितां, सोनें, रुपें व तांबें ह्यांपैकीं कोणतांना कोणता पदार्थ बहुतकरून परिमाणविषय होण्यास योग्य समजला गेला आहे.

ह्या परिमाणाचें अमुकच वजन अथवा आकार असला पाहिजे. असा नियम नाहीं. मात्र त्याच्या परिमाणाबद्दल सर्व लोकांची एकवाक्यता असली पाहिजे; परिमाणाचें लक्षण कायमचें व बिनचूक ठरलें गेलें पाहिजे व पुढें व्यवहारांत त्याचाच उपयोग सर्वांनीं केला पाहिजे. तोळा ठरविण्याचे पूर्वी बारा माशांच्या ऐवजी वीस माशांचा ठरवला असतां तरी त्यांत विशेष बिघडलें नसतें. सोळा आण्याऐवजीं वीस आण्यांचा रुपया ठरला असता तर कांहीं फारशी हरकत नव्हती. जें काय अवश्य आहे, तें हें कीं, ह्या परिमाणाचें स्वरूप एकदां निश्चित रीतीनें ठरून तद्वारा सर्व व्यवहार चालला पाहिजे. तसेंच, रुपया, पुतळी अथवा मोहोर ह्यांपैकीं कोणतेंही एक नाणें मुख्य परिमाणार्थ निवडलें असतें, तरी हरकत नव्हती. पण कोणतें तरी एक नक्की ठरल्यावर, दुसऱ्यांचा उल्लेख त्याच्याशीं असलेल्या ठरींव प्रमाणानींच केला पाहिजे.

सर्व जगभर एकच मुख्य परिमाण असावें, असें ह्मणणारे जे लोक आहेत, त्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, दाहा ग्राम वजनाचा सोन्याचा तुकडा

हें मुख्य परिमाण समजावें. वजनें व पैसा ह्यांचा सदृशभाव असण्यांत कांहीं विशेष आहे असें ह्या लोकांस वाटत असतें. पण परदेशांत जाणाऱ्या अगर परदेशांतून आलेल्या नाण्यांची किंमत आंतील धातूवरून ज्या सराफांना ठरवावी लागते, त्यांस आणि टांकसाळेंतील कांहीं अधिकाऱ्यांस मात्र ही योजना फायदेशीर होईल. बाकी सामान्य जनसमूहाला नाण्यांत धातु किती आहे हें जाणण्याची मुळींच परवा नसते. आपल्याइकडे रुपयांत १६५ ग्रेन ठरीव कसाचें रुपें असतें ही गोष्ट पन्नास हजारांत एकालाही माहीत नसेल व माहीत असण्याचें प्रयोजनही नाहीं. शिवाय, दुसरी एक अडचण अशी आहे कीं, ठरलेल्या धातूशिवाय दुसऱ्या धातूंची जीं नाणीं असतील त्यांचीं वजनें त्या त्या वेळच्या बाजारभावाप्रमाणें समभाग बसावयाचीं नाहींत.

तात्पर्य काय कीं, ज्या धातूचें आपण मुख्य परिमाण ठरवूं ती किती वजन घ्यावयाची हें मनसोक्त प्रकारानेंच ठरवावें लागतें. सामान्यपणें लोक ह्या गोष्टीविषयीं बेफिकीर असतात. तथापि नक्की वजन लोकांच्या सवयींचा व अवांतर गोष्टींचा विचार करून ठरवावें हें बरें.

नाणें, जमाखर्ची पैसा आणि मोलाचें आदिपरिमाण.

ह्या तिहींचा जरी एकमेकांशीं निश्चित संबंध असला तरी त्यांमध्यें भेद आहे व ह्या तिहींचें तादात्म्य असलेंच पाहिजे असा नियम नाहीं. कोणत्या तरी पसंत केलेल्या धातूचें ठरींव वजन जें आपण मोलाचें मुख्य परिमाण ह्मणून मानतों तें नाणेंच असतें असा नियम नाहीं. हें परिमाण नाणें पाडण्यास गैरसोईचें ह्मणजे फार मोठें अगर सूक्ष्मही असूं शकेल. चालू नाणीं मुख्य परिमाणाचीं विभाज्य किंवा विभाजक असलीं अथवा मुख्य परिमाणानें त्यांचा सुलभ निर्देश करितां आला ह्मणजे झालें. त्याचप्रमाणें मोलाचा नामनिर्देश ज्या संख्येनें आपण करूं ती संख्या नाण्यांची अथवा मुख्य परिमाणांचीच असली पाहिजे असाही नियम नाहीं.

जमाखर्ची पैसा ज्यास ह्मणतात तो चालू नाणेंही नसतो किंवा मुख्य परिमाणही नसतो. सॅक्सन लोकांचें मुख्य परिमाण एक पौंड वजनाचें रुपें हें होतें. पण हें परिमाण फार मोठें असल्यामुळें त्याचें नाणें पाडतां येणें शक्य नव्हतें. अँग्लोसॅक्सन राजे रुप्याचे पेन्स व अर्धे पेन्सच फारकरून पाडीत असत. तरी लोकांचा जमाखर्ची पैसा ह्मटला ह्मणजे शिलिंग होता. सातव्या हेनरीच्या आधीं शिलिंग नांवाचें नाणें कोणीही पाडलें नाहीं. पूर्वी ह्मैसुरांत कान्तवनर्ष अथवा नरसिंहराय ह्या नांवाचा हिंदुराजा होऊन गेला. त्याच्या नांवावरून कान्तरराय ह्मणून पैशाचें नांव पडलें होतें. पण हा पैसा केवळ काल्पनिक असून त्याला धरून निरनिराळ्या चलनात्मक पद्धती होत्या. गुजराथेंत दोकडा हें नाणें सांप्रत चालू नाहीं. पण हिशेबांत ह्याचा हरहमेश उपयोग केला जातो. सयामांत पै नांवाचें नाणें चालू नसतांही लोकांच्या हिशेबांत येत असे. महाराष्ट्रांत रेंस फक्त जमाखर्चांत येतात हें पुष्कळांस माहीत आहेच. त्याचप्रमाणें आणा हा केवळ हिशेबी काल्पनिक पैसा आहे. आण्याच्या किंमतीचें एक नाणें हल्लीं नाहीं. हिंदुस्थानांत हल्लीं रुपया हेंच मुख्य नाणें मोलाचें मुख्य परिमाण व सर्व मोठ्या व्यवहारांत जमाखर्ची पैसा आहे. तीनही गोष्टी एकवटल्यानें बरीचशी सोय आहे ह्यांत शंका नाहीं. इंग्लंड देशांतही सॉव्हरीन नाण्यांत तीनही प्रकार एकवटलेले आहेत. फ्रान्स देशांत हिशेबी पैसा व मुख्य पारिमाण फ्रँक ह्मणून आहे. पण त्याचें वजन पांच ग्रेनांहून जास्त भरत नसल्यामुळें एक फ्रांकाचें सोन्याचें नाणें त्या देशांत पाडीत नाहींत. पांच, दहा, वीस फ्रांकांचीं नाणीं पाडतात. पीटर दि ग्रेट राजाच्यापूर्वी राशियांत रुबल हा जमाखर्चांत येणारा काल्पनिक पैसा होता.

देशाच्या चलनपद्धतींत जेव्हां फेरफार होतो, तेव्हां नाणें, जमाखर्ची पैसा, व मोलाचें मुख्य परिमाण हीं वेगवेगळीं होण्याचा संभव असतो.

कधीं कधीं जुन्या नाण्यांना लोक नवीन हिशेबी पद्धत लागू करितात. नॉर्वे देशांत असा प्रकार झाला होता. आपलेकडेही अद्यापि सॉव्हरीन सर्वत्र उपयोगांत आले नाहींत; तथापि कांहीं ठिकाणीं रुपयांनींच सर्व देवघेव होत असूनसुद्धां हिशोब मात्र ' गिनींत ' केला जातो. उलट पक्षीं कधीं कधीं नाण्यांत फेरबदल होतो; तथापि हिशेबाची पद्धति विशेषतः परदेशीय व्यवहारांत तशीच कायम राहते. सांप्रत मोहोर महाराष्ट्रांत चालत नाहीं. तरीसुद्धां हायकोर्टाच्या ॲडव्होकेटची फी मोहोरेंत गणली जाते व आजच्या सोन्याच्या भावाप्रमाणें पंधरा रुपयांना एक मोहर येईल असा नियम नसतां, ह्याच दरानें फीचा हिशेब होतो. पन्हाळे रुपये हल्लीं कोठें चालत नाहींत व ते कायदेशीर फेडीचें चलनही नाहींत; तथापि महाराष्ट्रांत कित्येक ठिकाणीं पदार्थांची किंमत अद्यापि पन्हाळी रुपयांत ठरविली जाते.

जमाखर्ची पैसा व नाणकात्मक चलन ह्यांत फरक पाडणारीं दोन कारणें वारंवार दृष्टीस पडतात. वापरामुळें होणाऱ्या स्वाभाविक झिजेनें, किंवा लबाडीनें कीस वगैरे काढल्यानें नाण्यांचें असावयाचें तितकें वजन न राहातां तीं फार कमी वजनाचीं होण्याचा संभव असतो व असें झालें तरी झिजीइतकी किंमत कमी धरून मोलाचें परिमाण व हिशेबी पैसा हीं पूर्ववत्‌च कायम ठेविलीं जातात. हाच प्रकार यूरोप खंडांत आमस्टरडॅम, हाम्बर्ग आणि दुसऱ्या कित्येक शहरांत झाला. राष्ट्रांत उण्या किंमतीचें चलन सुरू केलें असतां हिशेबी पैसा बदलला जाईल अथवा पूर्वींचाच कायम राहील. असें समजा कीं इ. स. १८३५ सालचे रुपये अतिशय झिजल्यामुळें त्यांत कायदेशीर रीतीनें जितकें रुपें असावयास पाहिजे तितकें राहिलें नाहीं व नवीन रुपये सरकारनें पाडिले नाहींत; अशा स्थितींत पदार्थांच्या किंमतीचा निर्देश पूर्वींच्या पुऱ्या नाण्यांत अगर नवीन अपुऱ्या नाण्यांत लोक करितील. किंमतीचा निर्देश जरी

जुन्या नाण्यांत झाला तरी उण्या किमतीचें नाणें पूर्ववत् लोक घेणार नाहींत, तें नेहमीं वजन करून घेतलें जाईल.

एक जातीचें मुख्य नाणें व त्याच्याशीं सुसंबद्ध अशीं दुसरीं उपनाणीं अशा प्रकारची शिस्त सर्व देशांत असतेच असें नाहीं. आज मित्तीसही कित्येक देशांत परदेशचीं निरनिराळ्या आकाराचीं व किंमतीचीं नाणीं सारखींच चालतात. अशा देशांत हिशेबी पैसा अर्थात्च निराळा असला पाहिजे. मालावर जकात घेणें वगैरेसारख्या बाबींत जेथें नाण्यांचा प्रत्यक्ष व्यवहार घडतो तेथें त्या परदेशीय निरनिराळ्या नाण्यांची किंमत हिशेबी पैशांत केली जाते. पोर्टसेड शहरीं हल्लीं इजिप्तचें पिऑस्टर नाणें, फ्रेंच लोकांचे फ्रँक व इंग्लिशांचा पौंड इत्यादि नाणीं चालतात. कांहीं वर्षांपूर्वीं जर्मन संस्थानांत सोन्याचीं फ्रेंच आणि इंग्लिश नाणीं बिनहरकत ह्या रीतीनें वापरलीं जात असत. बऱ्याच वर्षांपूर्वीं कानडा देशाचीही हीच स्थिति होती. हल्लींसुद्धां त्या देशाचें मुख्य परिमाण सोन्याचा डालर आहे. तथापि सोन्याचीं नाणीं मुळींच पाडलेलीं नाहींत. ५०, २५, २०, १० आणि ५ अशीं सेंट नांवाचीं रुप्याचीं उपनाणीं असून बाकी पेढीवाल्यांच्या नोटी चालतात. परंतु इंग्रजी सॉव्हरीन, अर्धे सॉव्हरीनसुद्धां त्या नाण्यांबरोबर सारखेच वापरले जातात. इंग्लिश अंमलाच्या पूर्वीं हिंदुस्थानांत असंख्य नाणीं होतीं. पण प्रत्येक भागाची स्वतंत्र चलनपद्धति असून इतर नाणीं वटावानें घेतलीं जात असत. हल्लीं कित्येक संस्थानांत मात्र कानडासारखी स्थिति आहे. इंग्रजी रुपये व संस्थानचे रुपये दोन्ही नाणीं सारखींच प्रचारांत आहेत.

मुख्य आणि उपपैसा.

मुख्य पैसा व उपपैसा ह्मणून जेव्हां नाण्यांचा उपयोग केला जातो, तेव्हांचा त्यांतील भेद काय आहे हें आपण आतां पाहिलें पाहिजे.

मुख्य नाण्याची किंमत आंतील धातू इतकी नेहमीं असली पाहिजे. ठरीव कसाचें व वजनाचें नाणें आहे, इतकें दाखविण्यापुरताच वरील छापाचा उपयोग असतो. वाटेल तर धातूचे निव्वळ गट असें समजून अशीं नाणीं वितळवावीं अगर जेथें तीं कायदेशीर रीतीनें चालत नाहींत अशा परमुलखांत पाठवावीं. धातूची किंमत ठरवणें कायद्याच्या आटो-क्यांत नसल्यामुळें हीं नाणीं सर्वत्र स्वीकारलीं जातील. परंतु उप-नाण्यांची मात्र अशी गोष्ट नसते. त्याचें मुख्य नाण्याशीं जें किमतीचें प्रमाण असतें तें कायद्यानें अगर रूढीनें ठरविलेलें असतें. उपनाण्याची किंमत आंतील धातूवर अवलंबून नसते. आंत असलेल्या धातूला कांहीं तरी किंमत आहे हें उघड आहे. पण कायद्यानें ह्या नाण्यांची जी किंमत ठरविली असते, त्यापेक्षां आंतील धातूची किंमत फारच कमी असूं शकेल. उदाहरणार्थ आपल्या इकडल्या इंग्रजी दिडकीची धातुगत किंमत पाहूं गेलं तर वस्तुतः तांब्याच्या आजच्या बाजार भावानें फक्त ५/३ पै आहे ह्मणजे ठरीव किंमत ४/३ पैनें जास्त आहे.

नाण्याच्या धातुगत आणि ठरीव किंमती.

आंतील धातूची किंमत हीच नाण्याची अंगभूत किंमत असें ह्मण-ण्याचा प्रघात आहे; पण ह्या " अंगभूत " शब्दानें किंमतीच्या धर्मा-विषयीं गैरसमज होण्याचा संभव आहे. कारण किंमत ही कांहीं वस्तु नसून तो वस्तूचा आगंतुक आणि ह्मणूनच अस्थिर धर्म आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्यास्तव कोणत्याही प्रकारचा संशय राहूं नये ह्मणून " अंगभूत " किंमत हे शद्ब न वापरतां नाण्यांची धातुगत किंमत असें आपण ह्मणूं. तसेंच नाण्यांच्या विनिमयांत ह्मणजे एक नाणें देऊन दुसरीं नाणीं कायद्यानें अगर रूढीनें ठरलेल्या अशा ज्या किंमतीनें मिळतात, त्या किंमतीस आपण कायदेशीर, सांके-

तिक, रूढ अगर ठरीव किंमत ह्मणूं. धातुगत किंमत व रूढ किंमत एकमेकांपासून भिन्न आहेत हें उघड आहे.

रूढ किंमतीच्या खालीं धातुगत किंमत दोन प्रकारांनीं जाते, ती धातूचें वजन अथवा कस कमी करण्यानें. इ. स. १८१६ पूर्वी इंग्लंडांत रुप्याचें मुख्य नाणें होतें. पुढें ह्या सालीं कायद्यानें ह्या रुप्याच्या नाण्यांचें वजन शेंकडा सहाप्रमाणें कमी करण्याचें ठरलें तेव्हां तीं उपनाणीं बसलीं. फ्रान्स व इतर कांहीं देशांत फ्रांक नांवाचीं रुप्याचीं लहान नाणीं होतीं. त्यांतील धातूंचा कस कमी करून तीं उपनाणीं बनवलीं. कोणताही प्रकार योजला तरी सारखाच आहे, पण फरक इतकाच कीं वजन कमी केलें असतां तें किती कमी केलें आहे हें प्रत्येक माणसास पाहतां येण्यासारखें आहे. धातूचा कस कमी केल्यानें मात्र प्रत्येकास तसें करतां येणार नाहीं. कारण ही धातु अमुक कसाची आहे हें त्या विषयांत वाकबगार अशा थोडक्याच माणसांस समजतें. एका देशांत जीं उपनाणीं ह्मणून लोक वापरतात तींच दुसऱ्या देशांत गेलीं तर तेथील लोक ती धातुगत किंमतीनेंच घेतील हें उघड आहे.

कायदेशीर फेडीचें चलन.

पैशाचा आणखी एक निराळ्या रीतीनें उपयोग करतां येतो. व त्यामुळें पैशांत भिन्न प्रकार उत्पन्न होतो. कर्जाची अथवा देण्याची कायदेशीर फेड होण्यास कांही पैसे उपयोगी पडतात. कांहीं पडत नाहींत. अमक्या रकमेपर्यंत अमूक पैशानें फेड होते असें जेथें कायद्यानें ठरलें आहे तेथें धनकोस ते पैसे घेणें भाग आहे. ऋणकोनें असा पैसा देऊं केला असतां जर धनको घेणार नाहीं व पुढें ऋणकोवर फिर्याद करील तर फिर्यादीचा खर्च धनकोवर पडेल. विनिमय व करार इ. व्यवहार देशाच्या पैशांतच केले पाहिजेत अशी कायद्याची अट नाहीं. कराराच्या शर्ती अमलांत येतील इतक्या स्पष्ट पाहिजेत

इतकेंच कायतें. एकाद्या धनकोनें ऋणकोस १०० रुपये उसने देऊन परत रुपयांच्या ऐवजीं भात अगर दाणे घेण्याचें जर ठरविलें तर त्यास कायद्याची कांहीं अट नाहीं. तसेंच १०० रुपयांबद्दल दुसऱ्या कोणत्याही देशांत अगर संस्थानांत चालणारे पैसे घेण्याचा करार असल्यास तोही कायदेशीर रीतीनें अमलांत आणितां येईल, एवढेंच नव्हे तर १०० रुपये देऊन परत १०० रुपये किंमतीच्या दिडक्या घेण्याचा करार केल्यासमुद्धां त्यास कायद्याची बाधा येत नाहीं. तेव्हां अमुक रकमेपर्यंत अमुक नाणें फेड करण्यास योग्य आहे असा जो कायद्याचा निर्बंध आहे त्याचा अर्थ इतकाच कीं विनिमयसामान्य अमुक आहे व त्याचें स्वरूप अमुक आहे हें स्पष्टपणें सरकार ठरवून टाकतें. जेथें पक्षकारांत विशिष्ट करार झालेला नसतो तेथें कायद्यानें ठरविल्याप्रमाणेंच फेड करावी लागते; ह्मणून कायद्याच्या नियमाप्रमाणें सरकारी टांकसाळींतून जो पैसा निघेल तेवढेंच कायदेशीर चलन समजावयाचें, असा हिंदुस्थानसरकारचा निर्बंध आहे.

पैशाच्या चलनांत दिसून येणारें संवयीचें प्राबल्य.

संवयीचें प्राबल्य किती असतें याची ज्यास कल्पना नाहीं त्यास पुष्कळ सामाजिक गोष्टींचा नीट उलगडा होत नाहीं. हा नियम पैशाच्या बाबतींत तर फारच स्पष्टपणें व्यक्त होतो. जुनीं नाणीं बंद करण्याचे व नवीन नाणीं सुरू करण्याचे प्रयत्न पराक्रमी राजांनीं वारंवार केले असें इतिहासावरून दिसतें. तथापि स्वहितदक्षता अथवा संवय याचा जबरदस्त पगडा असल्यामुळें कायदे व दंड ह्यांचा केव्हांच उपयोग झाला नाहीं. पैशाच्या फिरतीसंबंधानें कांहीं गोष्टींचा खुलासा करणें जरी कठीण असलें तरी पैशाशीं व्यवहार करणाऱ्या लोकांचा स्वभाव व पैशाचा संग्रह अगर व्यय करण्यांतला त्यांचा हेतू ह्याचें पृथक्करण केलें असतां ह्या विषयाचा बराच उलगडा होईल. पैशाच्या विषयासंबंधानें

माहिती बहुतेक लोकांस नसते व तत्संबंधीं सिद्धांत फारच थोड्या लोकांस अवगत असतात ही गोष्ट आपण ध्यानांत ठेविली पाहिजे. लोकवार्ता व पूर्वापार चालत आलेली वहिवाट हेंच त्यांच्या वर्तनाचें धोरण असतें. नाणें स्वीकारतांना असल्या प्रकारचीं नाणीं दुसरे लोक बिनदिक्कत घेतात कीं नाहींत एवढाच ते विचार करितात. नार्वे देशांत अति दूरच्या प्रदेशांत राहणारे लोक अद्यापि नवीन पाडलेल्या सुरेख सोन्याच्या नाण्यापेक्षां जुनाट कागदी नाणींच पसंत करितात. अपरिचित नाण्यांची धातुगत अगर कायदेशीर किंमतसुद्धां समजण्यास पुष्कळ लोकांस साधन नसतें. नाणें वजन करण्यास योग्य कांटे व वजनें बहुतेकांपाशीं नसतात. तसेंच धातूचा कस समजण्यास जें विशेष ज्ञान लागतें तें रसायनशास्त्रज्ञावांचून दुसऱ्या कोणास नसतें. चांगलीं नाणीं खिशांत घालून जेथें तीं चालत नाहींत अशा देशांत जर आपण प्रवासास गेलों तर त्यांस तेथें कोणी विचारीत नाहींत असा अनुभव आहे.

परिचित स्वरूपाचें नाणें असलें ह्मणजे तें लोकांना पटतें असा साधारण नियम दिसतो. अडाणी लोकतर नाण्याच्या स्वरूपांत बदल केला असतां तीं हातांत धरीतच नाहींत. एडवर्ड बादशहाच्या मुखवट्याचे नवीन रुपये व्यवहारांत आले तेव्हां कांहीं दिवस अडाणी लोक ते घेतना. ह्या अडचणीमुळें नवीन नाणीं निघालीं तरीसुद्धां वरील मुद्रा पूर्ववत् कायम ठेवणें पुष्कळदां भाग पडलें आहे. हैदर व टिपू हे हिंदुधर्माचे कट्टे शत्रू होते; तथापि त्यांनीं पाडलेल्या नाण्यांवर शिवाची अगर स्वामीची आकृति असे. स्वामी ह्मणजे राधाकृष्ण होय. ह्याच कारणास्तव मुसलमानी नाण्यांवर श्री हें अक्षर व स्वस्तिक इ. हिंदुचिन्हें असत. मुसलमानांचें राज्य स्थायिक होऊन बरींच वर्षे लोटल्यामुळें त्यांच्या हरपाचीं नाणीं वापरण्याची लोकांना संवय झाली. त्या कार-

णानें मराठ्यांच्या वेळीं जीं नाणीं मराठी राज्यांत पाडीत त्यावर मुसलमानी हरप कायम ठेविलेला असे. त्याचप्रमाणें पोर्तुगीज लोकांच्या अमलांत असलेल्या मुलखांत पूर्वीचीं एतद्देशीय नाणीं चालत असत. कांहीं देशांत तर अडाणी लोकांच्या समजुतीकरितां मेलेल्या राजाचा मुखवटा व फार मागील वर्ष हीं नवीन नाण्यांवर जशींच्या तशींच ठेवावीं लागत. आस्त्रिया देशांत प्रथम इ० स० १७८० सालीं ज्या छापाचीं नाणीं पाडलीं त्याच छापाचीं त्याच वर्षाचा आंकडा घालून नाणीं उत्तर आफ्रिकेंतील लोकांना तीं आवडतात ह्या सबबीवर पाठीमागून कित्येक वर्षें पाडण्यांत आलीं आहेत.

सवयीचें प्राबल्य व खरी किंमत जाणण्यास साधनाचा अभाव ह्यामुळें उण्या किंमतीचीं नाणीं व्यवहारांत फार राहिलीं असलीं पाहिजेत. तांब्याच्या शिवरायीचें वजन जर आपण हल्लीं केलें तर आपणांस असें आढळून येईल कीं निरनिराळे शिवराई बरेच कमजास्त वजनाचे भरतात, असें असूनही व्यवहारांत ते आजपर्यंत चालत होते. दोन दांड्या स्पष्ट दिसल्या ह्मणजे जास्त चौकशी लोक करीत नसत. बनावट नाणीं पाडणारे व राज्यकर्ते ह्या दोघांचाही अनुभव असा आहे कीं नवीन नाणीं बाह्य स्वरूपांत अगदीं हुबेहुब जुन्याप्रमाणें असलीं तर उण्या किंमतीचीं नाणीं बिनदिक्कत लोक पतकरतील.

नाण्यांचा एकंदर इतिहास पाहिला असतां खासगी व सरकारी दोन्ही उण्या किंमतीचीं नाणीं व्यवहारांत आलेलीं फार दिसतात. ह्या कामीं सुधारणा करण्याचे क्वचित् झालेले प्रयत्न बहुधा निष्फळच झाले. रोममध्यें लोकांची फसवणुक करण्याचे सारखे प्रयत्न एकदां झाले, त्याचें उदाहरण इतिहासांत नमूद आहे. रोमच्या अमलाखालील जर्मनमुलखांत खोटीं नाणीं पाडणारांनीं बनावट दिनार सुरू केले. तेव्हां खरेखोटेपणाची परीक्षा करण्या-

करितां लोक असल्या नाण्यांस भोंक पाडून पहात असत असें दिसतें. ह्याप्रमाणें भोंक पाडलेलीं नाणीं वापरण्याची जर्मन लोकांस संवय लागली. ह्मणून नवीन नाणीं जुन्या नाण्यांप्रमाणें भोंकाचीं पाडणें रोमन सरकारास भाग पडलें; परंतु खोटीं नाणीं पाडणारे ह्यामुळें हटले असें नाहीं. त्यांनींही भोंक पाडलेलीं खोटीं नाणीं पाडण्याचा क्रम मांडला. असलीं बनावट नाणीं नाणकसंग्रहालयांत अद्यापि दृष्टीस पडतात.

' ग्रेशामचा सिद्धांत '.

दिखाऊ साम्य असलेल्या नाण्यानाण्यांतील फरक सामान्य जनसमूहास जरी कळत नसला तथापि सराफ, पेढीवाले, सोनार व गटविके ह्यांस त्यांतील सूक्ष्म भेदाची परीक्षा असते व त्यावर ते आपला फायदाही करून घेतात. स्वतः वितळवून किंवा जेथें लवकर वितळलीं जातील अशा परकी देशांत पाठवून नाण्यांची पूर्ववत् धातू बनविण्याचें काम बहुधा हेच लोक करितात. व्यापारानिमित्त परदेशीं पैसा पाठवावयाचा असल्यास व्यापारी लोक चांगलीं नवीन नाणीं अर्थात्च पाठवितात. कारण परदेशांत तें कायदेशीर चलन नसल्यामुळें आंतील धातूवर नाण्यांची किंमत होते. उण्या किंमतीचें नाणें पाठविलें तर आंत धातू नीरस अगर कमी असल्यामुळें अधिक नाणें पाठवावें लागेल हें उघड आहे. ह्याकरितां परदेशांशीं व्यापार करणाऱ्या लोकांस चांगल्या नाण्यांची फार जरूर असते करितां अशीं नाणीं एकेठिकाणीं पुष्कळ मिळाल्यास जास्त किंमत देऊनही ते विकत घेतात. ह्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं चांगलीं टांकसाळींतून नुकतींच निघालेलीं व ह्मणूनच भर किंमतीचीं नाणीं निवडून सांठवून ठेवून नंतर परदेशाशीं व्यापार करणाऱ्यास तीं विकण्याचा एक नवीनच व्यापार कांहीं देशांत सुरू झाला आहे. अशा रीतीनें चांगलें नाणें देशांत रहात नाहीं. नेहमींच्या व्यवहारास व अंतर्गत व्यापारास जुनीं झिजलेलीं अथवा उण्या किंमतीचीं नाणींच बहुधा रहातात.

ह्या विवेचनावरून ग्रेशाम साहेबाचा सिद्धांत आपणांस चांगला कळेल. तो सिद्धांत ह्मणजे खोटा पैसा खऱ्या पैशास घालवितो; खरा पैसा खोट्या पैशास घालवूं शकत नाहीं. चांगलीं सुरेख व पुऱ्या वजनाचीं नवीं नाणीं टांकसाळेंतून निघालीं असतां जुनाट झिजलेलीं नाणीं लोकांनीं वापरावीं हें प्रथमदर्शनीं जरा चमत्कारिक दिसतें. इतर बहुतेक बाबींत मनुष्यास चांगलें आवडतें व वाईट नको असतें. परंतु पैशाच्या बाबतींत हा नियम टिकत नाहीं अथवा एका दृष्टीनें पाहिलें असतां हाच नियम येथेंही लागू पडतो असें ह्मटलें असतां चालेल. परिणाम मात्र वेगळा होतो. विनिमयाचें साधन एवढाच नाण्याचा उपयोग असल्यामुळें एका हातांतून दुसऱ्या हातांत ह्याप्रमाणें पैसा सारखा फिरत असतो व जोंपर्यंत बाजारांत नव्या जुन्या पैशाची किंमत सारखीच येत आहे तोंपर्यंत अर्थात् नवीनच नाणीं वापरण्याविषयीं लोक फारशी पर्वा करीत नाहींत. पण जेव्हां का लोकांस आंतील धातूचा उपयोग करावयाचा असतो, ह्मणजे नाणें वितळावयाचें असतें, परदेशीं पाठवावयाचें असतें अगर संग्रह करून ठेवावयाचें असतें, तेव्हां हटकून नवीन नाण्याचाच ह्या कामीं उपयोग होतो.

ह्या ग्रेशाम साहेबांच्या सिद्धांतावरून लोकांनीं खासगी रीतीनें नाणें पाडावें हें जें स्पेन्सर साहेबांचें ह्मणणें तें मुळींच सिद्ध होत नाहीं. आपणास कापड, पुस्तकें वगैरे जिन्नस पाहिजे असल्यास जे उत्तम असतील तेच आपण घेऊं; पण नाण्याच्या बाबतींत ह्याच्या अगदीं उलट प्रकार घडतो. पैसा नेहमीं फिरता असतो. लोकांस पैसा लागतो, तो केवळ जवळ ठेवण्याकारितां नव्हे, तर इष्ट वस्तु संपादन करण्याकरितां दुसऱ्यास द्यावयाचा असतो व दुसऱ्यास दिली जाणारी वस्तु ज्या मानानें वाईट त्या मानानें आपला फायदा जास्त हें उघड आहे. ह्याप्रमाणें उण्या किंमतीचीं नाणीं प्रचारांत राहण्याचा संभव

फार असतो. सरकारचें ह्या गोष्टीकडे सतत लक्ष असेल तरच ह्याचा बंदोबस्त होऊं शकेल.

देशांतील चलन सुव्यवस्थित राहण्यास दोन प्रकारांनीं खबरदारी घेतली पाहिजे हें वरील नियमावरून आपणास दिसून येईल. कायदेशीर रीतीनें नाण्यांचें जें वजन ठरलें असेल त्याच वजनाचीं नाणीं होतां होईल तितकें करून टांकसाळेंतून निघावींत, नाहीं तर, कांहीं कमी व कांहीं अधिक वजनाचीं निघाल्यास लोक त्याचा फायदा करून घेतील. तसेंच स्वाभाविक झिजेनें अथवा अन्य रीतीनें, कायद्यानें ठरविलेल्या कमींत कमी वजनाहून जीं नाणीं कमी भरतील तीं सर्व सरकारानें परत घेऊन वितळवून त्यांचीं नवीं नाणीं पाडलीं पाहिजेत; असें न झाल्यास उण्या वजनाचीं नाणीं उपनाणीं ह्मणून वापरलीं जातील. सारख्या किंमतीच्या पदार्थांचा विनिमय ह्याचेंच नांव व्यापार ह्मणून देशांतील मुख्य नाणीं इतक्या सारख्या वजनाचीं पाहिजेत कीं सर्व लोक, व्यापारी, सराफ, पेढीवाले धरून, त्यांत निवड करण्याच्या भानगडींत पडणार नाहींत. हें विधान अर्थात् उपनाण्यांस लागू पडत नाहीं. कारण त्यांची ठरीव किंमत धातूगत किमतीपेक्षां फारच जास्त असते. करितां नेहमीच्या व्यवहारावांचून इतर कामीं जर कोणी ह्यांचा उपयोग केला तर त्यास त्यापासून फायदा व्हावयाचा नाहीं. ह्यामुळेंच उपनाण्याचें वजन कमजास्त झाल्याची कोणी परवा करीत नाहीं. त्यांत इतकेंच लक्षांत धरावयाचें असतें कीं वजन फार कमी झाल्यास बनावट नाणीं पाडण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति होण्याचा संभव असतो. एवढ्याचकरितां ह्या नाण्यांचेंसुद्धां फार कमी वजन होऊं देतां कामा नये.

आपला रुपया १८० ग्रेन वजनाचा आहे. तो शेकडा दोन ह्या प्रमाणानें ३·६ ग्रेन वजन कमी भरेपर्यंतच कायदेशीर चलन मानला पाहिजे; पण हल्लीं ह्याहापेक्षां कमी वजनाचे रुपये आहेत, ते केवळ लोकांच्या

अज्ञानामुळें व संवयीनें चालतात. वस्तुतः कमी वजन झाल्यामुळें उपनाण्यांतच त्यांची गणना केली पाहिजे. सन १८४० ते १८६२ पर्यंतचीं नाणीं सरकार वितळवून नवीं पाडीत आहे हें चांगलें आहे. असें केलें नसतें तर मुख्य नाणीं उपनाणीं बनत चाललीं असतीं.

ग्रेशामच्या सिद्धान्ताची व्याप्ति.

खऱ्या पैशाच्या अंगीं खोट्या पैशास घालवून देण्याचें असामर्थ्य ह्याच्यासंबंधानें ग्रेशाम साहेबांचा जो सिद्धांत होता तो फक्त एकाच जातीच्या धातूच्या पैशासंबंधानें होता. तथापि सर्व जातींच्या निरनिराळ्या चालू पैशाचा जो एकमेकांशीं संबंध असतो त्यालाही हा नियम सारखाच लागू पडतो. सोनें, रुपें, तांबें, कागद, सोनें, ह्या दोन दोन चलनांचा परस्पर संबंध ग्रेशामच्या नियमानें बद्ध आहे. ह्मणजे दोहोंमध्यें कमी किंमतीचें जें चलन असेल तें व्यवहारार्थ राहून अधिक किंमतीचें नाहींसें होईल. ह्याचें ढळढळीत उदाहरण जपान देशांतील चलनाचें होय. सन १८५८ सालीं इंग्लंड, अमेरिका व जपान ह्यांच्या दरम्यान तह होऊन यूरोपियन व्यापाऱ्यांना जपानशीं व्यापार करण्याची जेव्हां सवलत मिळाली, तेव्हां त्या देशांत विलक्षण प्रकारचें चलन व्यवहारांत होतें. सर्वांत अधिक किंमतीचें जपानी नाणें कोबंग नांवाचें होतें. हें सोन्याचें असून त्याचा आकार लांबट होता. तें सुमारें दोन इंच लांब व सवा इंच रुंद असून २०० ग्रेन वजन भरत असे. त्याच्यावरील वेलबुट्टी ओबडधोबडच असे. जपानांत इझबस नांवाचें रुप्याचें नाणें होतें. एक कोबंग ह्मणजे चार इझबस, ह्या प्रमाणानें ह्या दोन नाण्यांचा मोबदला जपानांतील शहरीं होत असे. परंतु वास्तविक किंमत ह्या सोन्याच्या नाण्याची फार होती. ह्मणजे इंग्लंड देशांत एका कोबंगची १८ शिलिंग ५ पेन्स किंमत आली असती, व जपानी रुप्याच्या नाण्याची किंमत १ शिलिंग ४ पेन्सा-

हून अधिक नव्हती. अशा रीतीनें जपानी लोक आपल्या सोन्याच्या नाण्याची किंमत त्याच्या वास्तविक किंमतीहून $\frac{2}{3}$ कमी करीत असत. त्याचा फायदा यूरोपियन व्यापाऱ्यांनीं तात्काल घेतला. जपानच्या भावानें कोबंग विकत घेऊन आपल्या देशांत नेऊन ते विकूं लागले, त्यामुळें जपानांतील सोन्याचें नाणें एकदम कमी झालें. ही गोष्ट पुढें जपानी लोकांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं शिल्लक असलेलें चालू नाणें काढून घेतलें.

हाच प्रकार अंशतः तरी इतर देशांत घडला आहे. सोन्या-रुप्याच्या नाण्याच्या कायद्यानें ठरविलेल्या व्यापारभावाच्या किंमतींत यत्किंचित् अंतर पडलें असतां एकच धातू परदेशांत पाठविणें फायदे-शीर होण्याचा संभव आहे. ह्याप्रमाणें फ्रान्स देशांत सन १८५९ व १८६९ ह्यांच्या दरम्यान रुप्याचें जाऊन मुख्यत्त्वेंकरून सोन्याचें चलन राहिलें. अशा रीतीनें पुष्कळ देशांचें चलन कायमचें ठरलें गेलें आहे. प्राचीन रोम राज्यांत रुप्याच्या व तांब्याच्या चलनांचें परस्पर प्रमाण ठरविणें मोठें दुर्घट जात असे असें मानण्यास जागा आहे, व सोन्याचें नाणें सुरू केल्यावर तर ही अडचण जास्त दुणावली असली पाहिजे.

आपल्या सोन्याच्या नाण्याची किंमत वास्तविक किंमतीहून जपानी लोक कमी करीत असल्यामुळें तें नाणें लवकरच व्यवहारांतून कमी होऊं लागलें ह्मणून वर सांगितलें आहे. तशाच मासल्याची पण भिन्न तऱ्हेची हकीगत हिंदुस्थानांतही घडल्याचें फेरिस्ता नामक प्रवाशानें लिहिलें आहे. महंमद तघलखानें एकदां आपला हेतू साधण्याकरितां तांब्याचें नाणें पाडून तें सोनें रुपें समजून वापरावें असा हुकूम केला. त्याबरोबर हिंदु लोकांनीं तांब्याचे ढीग टांकसाळेंत आणून नाणें पाडून घेतलें व त्यावर विपुल नफा मिळविला हें सांगणें नकोच. तांब्याच्या

नाण्यानें विकत घेतलेले जिन्नस पुन्हां विकल्यास त्याच्या ऐवजीं ते सोन्या रुप्याचें नाणें घेत. सोनारसुद्धां आपआपल्या घरांत नाणें पाडून तें चालवूं लागले. अशा रीतीनें तांब्याचें नाणें देऊन जो तो सोन्या-रुप्याच्या नाण्यांचा घरांत संचय करूं लागला. ह्याप्रमाणें व्यवहारांत तांब्याचें नाणें रेलचल झाल्यामुळें त्याची किंमत फार उतरली, आणि सोनें रुपें दुर्मिळ झाल्यामुळें फार महाग झालें. हें अनिष्ट टाळण्या-करितां तांब्याच्या चलनाचा विनिमय सोन्यारुप्याचा चलनाशीं व्हावा असा सुलतानानें ठराव केला. परंतु ह्याचा परिणाम इतकाच झाला कीं खजिन्यांतून सोन्यारुप्याचें नाणें पार जात चाललें.

भाग ९.

धात्वात्मक पैशाचे प्रकार.

धात्वात्मक पैशाच्या आजपर्यंत होऊन गेलेल्या व पुढें होण्याचा संभव असलेल्या निरनिराळ्या प्रकारांचें आतां आपण विवेचन करूं. दोन तीन अथवा अधिक धातूंचा उपयोग कोणत्याही चलन पद्धतींत ज्या रीतीनें करणें शक्य आहे, त्याचा व्यापक दृष्टीनें विचार केला असतां असें दिसतें कीं धातुमय पैशाची व्यवस्था सरकारास पांच प्रकारांनीं करितां येण्यासारखी आहे.

(१) सरकार प्रथमतः निरनिराळ्या प्रमाणाचीं वजनें मात्र ठरवून टाकतें. ह्या वजनांना अनुलक्षून लोकांनीं मूल्यवान् धातूचा इतर कोणत्याही पदार्थाप्रमाणें व्यवहार करावा. लोकांना सोयीवार पडेल त्या प्रमाणें त्यांनीं ह्या धातूचा आकार बनवला तरी सरकारची हरकत नसते. ह्या पद्धतीस आपण तुलनात्मक चलनपद्धति ह्मणूं.

(२) वारंवार मोजण्याचा त्रास पडूं नये व धातूच्या कसाबद्दल अनिश्चितपणा राहूं नये ह्मणून विशिष्ट वजनाची व कसाची धातू ज्यांत आहे, अशीं एक किंवा अधिक धातूचीं नाणीं सरकार पाडतें व कोणत्याही धातूच्या पैशांत खरेदी किंवा अन्य व्यवहार करण्यास लोकांस सवड ठेवतें. ह्या पद्धतीस आपण अनियंत्रितसंख्यात्मक चलनपद्धति ह्मणूं.

(३) चुक्या होऊं नयेत ह्मणून सरकार कधीं कधीं निरनिराळ्या धातूंचीं निरनिराळीं नाणीं पाडतें व राष्ट्रीय पैशाला अनुलक्षून जे जे व्यवहार होतील ते सर्व एका विशिष्ट धातूच्या पैशाला अनुलक्षून झाले आहेत (उलटपक्षीं स्पष्ट शर्त नसेल तर) असें समजलें जाईल व

बाकीच्या धातूंचीं नाणीं बाजारभावाप्रमाणें त्यांची ज्या मुख्य नाण्यांच्या तुलनेनें जी किंमत होईल त्याप्रमाणें घेतलीं जातील असें फर्मावतें. हीच कायदेशीर फेडीची एकात्मक चलन पद्धति होय.

(४) दोन अथवा अधिक धातूंचीं नाणीं पाडून देण्याची फेड कोणत्याही नाण्यानें पण कायद्यानें ठरविलेल्या भावाप्रमाणें करावी असेंही सरकार ठरवितें. ही कायदेशीर फेडीची अनेकात्मक चलनपद्धति होय.

(५) मोठमोठ्या व्यवहाराकरितां फेडीचें एकच विशिष्ट नाणें ठरवूनसुद्धां मुख्य नाण्याच्या ऐवजीं कांहीं नियमित संख्येपर्यंत दुसऱ्या धातूचीं नाणीं वापरावीं असा सरकार कधीं कधीं हुकूम करितें. ह्यास आपण कायदेशीर फेडीची संयुक्त चलनपद्धति असें नांव देऊं.

तुलनात्मक चलनपद्धति.

धातुमय पैशाचा जो वर अनुक्रम दिला आहे तो ऐतिहासिकदृष्ट्याही खरा आहे. तुलनात्मक पद्धतीच प्राथमिक होती असें मानण्यास भरपूर पुरावा आहे. तराजूची कल्पना निघण्यापूर्वी आकारावरून अथवा जडत्वावरून ठोकळ प्रमाण धरूनच विनिमयव्यवहार होत असला पाहिजे. परंतु नंतर सर्व मोठमोठ्या व्यवहारांत तराजू हा अवश्य भाग होऊन बसला. प्राचीन हिब्रू लोक वजन करून पैसा देत घेत असत असा बायबलांत स्पष्ट उल्लेख आहे. ह्याकालीं नाणें पाडण्याची पद्धति अस्तित्वांत नव्हती व धातूचे कांहीं विशिष्ट आकाराचे अथवा साधे तुकडे वजन करून देत घेत असत असें अर्थात् मानलें पाहिजे.[1]

विशिष्ट आकाराचे नुसते धातूचे तुकडे लोक व्यवहारांत वापरीत अगर प्रत्येक वेळीं धातू वजन करून घेत असें आरिस्टाटलनें आपल्या

---

१ आब्राहम एफ्रला ४००शेकल (रुप्याचें चलन) वजन करून देत आहे असें वर्णन आहे. (जिनीसीस अ० २३ क० १६).

' राजनीति ' नामक ग्रंथांत स्पष्ट ह्मटलें आहे. त्याचप्रमाणें प्लिनीनेंही विधान केलें आहे. रोम येथें गुलाम विकीत तेव्हां उपयोग नसतांही तराजू जवळ आणून ठेवण्याची चाल असे. ह्या विलक्षण गोष्टीवरून वरील विधानांत सत्यता दिसून येते.

सारांश आरंभीं सर्व निरनिराळ्या नाण्यांची व्यवस्था तुलनात्मक पद्धतीवर रचली गेली होती ह्यांत संशय नाहीं. असल्या पद्धतींत अर्थात् एका विविक्षित धातूचें वजनी आदिपरिमाण हेंच किंमतीचें आदिपरिमाण असावयाचें.

आपल्या इकडे हल्लीं उपलब्ध असलेलीं व पूर्वीं प्रचलित असलेलीं मोलाचीं बहुतेक आदिपरिमाणें हीं मूळचीं परिमाणें होतीं असें इतिहासावरून स्पष्ट होत आहे. निष्क, पण आणि पल हीं पूर्वीं वजनी परिमाणें होतीं; तींच पुढें किंमतीचीं परिमाणें झालीं. वर सांगितलेल्या परिमाणांपैकीं निष्क शद्बाचा धात्वर्थ मापणें, मोजणें किंवा तोलणें असा आहे. यावरूनही हल्लींच्या नाण्यांच्या मुळांशीं तुलनात्मक पद्धति होती असेंच ठरलें. सांप्रतही कांहीं देशांत तुलनात्मक चलनपद्धति सुरू आहे. पेगू देशांत रुप्याच्या धातूचाच मुख्य पैसा आजपर्यंत चालत असे; परंतु या धातूचें नाणें पाडलेलें नसे. क्रयविक्रयांत वजनानें या धातूची देवघेव केली जाई. ब्रह्मदेशांत शिसें, रूपें, आणि सोनें अशा तीन प्रकारच्या धातूंचें चलन चाले; तथापि सर्व प्रकारच्या देवघेवींत वजनांचाच उपयोग केला जाई. चीन देशांत तागलू गांवाचें पितळेचें नाणें आहे. तथापि रुपें व सोनें ह्यांचें नाणें पाडलें नसून त्यांचा व्यवहार वजनानेंच होतो. व्यापाराच्या इतर पदार्थांप्रमाणेंच या चलनात्मक धातूंची या देशांत गणना केली जाते. ठरीव कसाची धातू आहे असें दाखविणारा राजशिक्काही मारण्याची चाल या देशांत नाहीं. या देशांत जर प्रवास करण्याचा प्रसंग आला तर या दोन धातू प्रवाशाला आपल्या जवळ बाळ-

गाव्याच लागतात. कारण कीं तेवढ्याच किंमतीच्या तागळूच्या माळा बरोबर घेणें झाल्यास त्यासाठीं एक गाडी केली पाहिजे. परंतु या दोन धातूंचीं नाणीं नसल्यामुळें खोटीं वजनें, तराजू व त्याचप्रमाणें अनिश्चित कस या कारणानें प्रवाशाला बरेंच नुकसान सोसावें लागतें. जपानांतसुद्धां थोडक्या वर्षांपूर्वी सोन्यारुप्याचें चलन तुलनात्मकच होतें. ह्या पद्धतीपासून कितीही गैरसोय असली तरी नाणीं झिजलीं असतां अथवा निरनिराळ्या परकीय नाण्यांचें संमिश्रण झालें असतां किंवा स्वराज्य परराष्ट्रांकित झालें असतां अथवा अशाच कांहीं दुसऱ्या कारणांनीं लोकांचा विश्वास उडून गेला असतां ह्या स्वाभाविक आणि आवश्यक पद्धतीचा अंगिकार केल्याशिवाय लोक रहात नाहींत. हिंदुस्थानांत इंग्लिशांचा अम्मल सुरू होण्याचे पूर्वीं एकाच ठिकाणीं निदान विसाहून जास्त नाणीं चालत असत. त्या वेळेस ज्या प्रांताचें नाणें चाले तेवढें खेरीजकरून बाकीचीं नाणीं वजनावर घेत असत.

सांप्रतही आपल्याला वाटतें त्याहून फार अधिक प्रमाणानें जगांतील पुष्कळ देशांत जेथें जुनाट झालेलीं, झिजलेलीं, कमी वजनाचीं, मोडकींतोडकीं अशीं परदेशांतून आलेलीं नाणीं वापरलीं जातात तेथेंही तुलनात्मक पद्धति अद्यापि दृष्टोत्पत्तीस येते. अशा देशांत नुकसान न होऊं देण्याचा उपाय ह्मटला ह्मणजे प्रत्येक नाणें वजन करून घेणें हाच होय. बाकी आंतील धातू ठरीव कसाची आहे एवढें समजण्यापुरताच वरील छापाचा उपयोग होतो. शिवाय व्यापारासंबंधानें परराष्ट्राशीं देवघेव करावयाची असल्यास ती याच पद्धतीच्या अनुरोधानें केली जाते. अमुक नाणें अमक्या पैशाच्या ऐवजीं घेतलें पाहिजे असा जो कायद्याचा निर्बंध असतो तो ज्या त्या देशापुरताच असतो. परदेशांत या कायद्याचा अंमल चालणें शक्य नाहीं ह्मणून व सर्व प्रकारचीं नाणीं थोडीं बहुत झिजलेलीं असतात व अंशतः तरी कमजास्त वजनाचीं असतात,

ह्यामुळें परदेशांत त्या नाण्यांचे जें वास्तविक वजन असेल त्या वजनाचीच किंमत येते. परदेशांतील टांकसाळीचें काम व्यवस्थित चाललें आहे, अशा टांकसाळींतून निघालेलीं नाणीं न वितळवितां प्रायः लोक वजन करून पत्करतात. परंतु इतर बारीक सारीक देशांतील नाणीं वितळविल्याखेरीज कोणी रहात नाहीं. वितळविल्यानंतर अर्थात्च आंतील धातूच्या गटाइतकीच त्यांची किंमत होते.

अनियंत्रित संख्यात्मक चलनपद्धति.

नाण्याच्या अगदीं पूर्वींच्या कल्पनेचा अंगीकार करून ठरीव वजनाचें सोनें, रुपें व तांबें यांचे तुकडे पाडणें व ह्यांपैकीं कोणत्याही धातूंत करार, खरेदी, विक्री इत्यादि व्यवहार करण्यास लोकांस सवड ठेवणें हा कोणत्याही देशांत पैसे सुरू करण्याचा साधा प्रकार होय. अशाप्रकारच्या ठरीव वजनाच्या तुकड्यांची गणना व्यापाराच्या इतर पदार्थांमध्येंच केली जाते व त्यांची किंमतही बाजारभावाप्रमाणेंच होत असते.

फ्रान्सच्या राज्यक्रांतिकारांनीं हीच पद्धति सुरू करण्याचें योजिलें होतें. सोनें, रुपें व तांबें या धातूंचे दहा ग्राम वजनाचे तुकडे पाडून त्यांच्या किंमतीसंबंधानें कोणताही निर्बंध न ठेवतां ते व्यवहारार्थ प्रचारांत आणण्याचा बेत होता. सर्व राष्ट्रांत एक नाणें असावें असें ज्यांचें ह्मणणें आहे त्यांची कल्पना या वरील कल्पनेशीं अगदीं विसंगत नाहीं. कारण ह्यांपैकीं एकाचें ह्मणणें दहा ग्रेन वजनाचें सोनें हेंच मुख्य चलन असावें असें आहे. परंतु बहुजनसमूहाच्या दृष्टीनें तरी निदान वजनाच्या अनुरोधानें नाणीं पाडण्यांत कांहीं विशेष फायदा दिसत नाहीं. कारण रुपयाचे जोंपर्यंत सोळा आणे येत आहेत, तोंपर्यंत आंतील धातूचें किती वजन आहे हें जाणण्याची कोणीही पर्वा करीत नाहीं. आन्तर राष्ट्रीय नाण्यांची कल्पना जर अमलांत आणिली ह्मणजे सर्व

नाणीं एका ग्रेनाच्या गुणोत्तरांत पाडली तर सर्व लोकांना प्रत्येक वेळीं भानगडीची आंकडेमोड करण्याचा प्रसंग येणार. सोन्याच्या एका दहा ग्रेन वजनाच्या तुकड्याच्या किंमतीचे बाजार भावाप्रमाणें रुप्याचे दहा ग्रेन वजनाचे तुकडे किती येतील हा हिशेब करून काढल्याशिवाय कोणालाही एकदम नक्की मोड देतां यावयाची नाहीं. असा हिशेब करण्यांत प्रत्येक वेळीं विनाकारण त्रास पडतो व वेळ खर्च होतो आणि त्यामुळें अशिक्षित गरीब लोकांचा तोटा होऊन चाणाक्ष व धूर्त लोकांचा फायदा होतो.

ह्या अडचणीमुळें वर निर्दिष्ट केलेल्या तऱ्हेचें चलन कोणतेंही सुधारलेलें राष्ट्र पतकरीत नाहीं. असें आहे तरी जवळ जवळ ह्याच मासल्याचें चलन निरनिराळ्या देशांतील नाण्यांच्या मिश्रणामुळें पुष्कळ देशांत चालू आहे. मागसलेल्या राष्ट्रांचें स्वतःचें चलन नसल्यामुळें व्यापाराच्या संबंधानें जीं नाणीं देशांत येतील तींच तीं वापरतात. आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर स्पेन देशांतील 'डॉलर' विशेष प्रचारांत आहेत; तथापि डेन्मार्क, फ्रान्स आणि हॉलंड ह्या देशांतील नाणींसुद्धां तेथें चालतात. दक्षिण अमेरिकेंतील कांहीं संस्थानांत अमेरिका, इंग्लंड व दुसऱ्याही पुष्कळ देशांचीं नाणीं सारख्याच प्रामाण्यानें चालतात. इंग्रजी मुलुखांतसुद्धां हा प्रकार आहेच. वेस्ट इंडीज बेटांत अमेरिका, मेक्सिको, स्पेन येथील व इतर ठिकाणचे " डॉलर " इंग्लिश नाण्यांबरोवर वापरले जातात. तथापि या बेटांत मोलाचें मुख्य परिमाण स्पॅनिश डॉलरच समजलें जातें. बाकीच्या नाण्यांच्या किंमती या डालरांत करितात.

पूर्वेकडील देशांतही असेंच नाण्यांचें संमिश्रण झाल्याचें दिसतें. सिंगापूर येथें हिंदुस्थानांतील रुपयाप्रमाणेंच स्पेन आणि मेक्सिको येथील डॉलरही चालतात. इराण देशाला स्वतःचें ओबडधोबड चलन आहे हें

खरें; तथापि तेथील नाण्याचीं वजनें अनिश्चित असल्यामुळें वजन करून तीं वापरतात आणि रशिया, तुर्कस्थान आणि ऑस्ट्रिया येथील सोन्याचीं नाणीं जशींच्या तशींच ह्मणजे निवळ संख्येनें देतात घेतात. कांहीं सुधारलेल्या राष्ट्रांतूनसुद्धां परमुलुखांतील नाणीं चालूं देतात. जर्मनीमध्यें फ्रान्स व इंग्लंड या दोन देशांतील सोन्याचीं नाणीं ठरीव भावाप्रमाणें घेतलीं जात असत. इंग्लंडमध्यें मात्र अमिश्रित असें चलन फार वर्षांपासून आहे. गेल्या शतकाच्या आरंभीं मात्र स्पेनचे डालर वापरण्यांत येत असत.

आतांपेक्षां प्राचीन काळीं नाण्याचें संमिश्रिण फार असे. परकी नाण्यांपासून अलग अशी कोणत्याच देशाची स्वतंत्र चलनपद्धति नाहीं. खुद्द हिंदुस्थानांत शंभर वर्षांपूर्वींची कोणतीही जमाखर्चाची वही उलगडली तर त्यांत निरनिराळ्या प्रकारचीं पुष्कळ नाणीं आढळल्याशिवाय रहाणार नाहींत. त्यावेळीं सराफाचा धंदा सर्वसाधारण असून मोठ्या किफायतीचा असे.

वरील छापावरून व एकंदर स्वरूपावरून पुऱ्या वजनाचीं नाणीं आहेत असा जोंपर्यंत समज असतो, तसेंच नाण्यांच्या ठरीव किंमतीला जोंपर्यंत तीं पत्करलीं जातात, तोंपर्यंतच संख्यात्मक पद्धति वस्तुतः असते ही गोष्ट विसरतां कामा नये.

रुप्याच्या डॉलरचा आकार मोठा असतो ह्मणून त्याला झीजही कमी लागते. ह्या कारणास्तव नियमित व सर्वसंमत अशा भावांनीं निरनिराळ्या जातीचे डॉलर निःशंकपणें लोक पतकरतात. ह्याप्रमाणें उष्ण कटिबंधांतील देशांत कित्येक वर्षेंपर्यंत आन्तरराष्ट्रीय पैसा बनून राहिला; परंतु झिजेची किंवा अफरातफर केल्याचीं चिन्हें नाण्यावर दृष्टोत्पत्तीस येतांच नाण्याचा उपयोग वजनावर होऊं लागतो व अशा रीतीनें प्राथमिक पद्धतीचा अंमल पुन्हां सुरू होतो.

एखाद्या सरकारनें दोन किंवा अधिक धातूंचीं नाणीं पाडून बाजारभावाप्रमाणें जी किंमत होईल त्या किंमतीला तीं नाणीं घेतलीं जावींत असें फर्माविलें तर अशा पद्धतीस समानपरिमाणात्मक पद्धति ह्मणतां येईल. स्वीडन देशांत ही पद्धति अमलांत आणिली होती. तेथील सरकारनें अंतर्गत व्यवहारासाठीं रुप्याचें नाणें पाडून परराष्ट्राच्याबरोबरच्या व्यापाराच्या सोयीसाठी सोन्याचेंही नाणें पाडलें होतें. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थान सरकारनेंसुद्धां रुप्याचें कायदेशीर चलन असतां दुसरें सोन्याचें चलन सुरू करण्याचा वारंवार प्रयत्न केला. इंग्लिश अमलाच्यापूर्वीं मोहरा होन वगैरे सोन्याचीं नाणीं प्रचारांत होतीं व तीं बाजारभावाच्या किंमतीनें वापरलीं जात त्यापैकीं सोन्याच्या मोहरा हिंदुस्थान सरकार आपल्या टांकसाळींत पाडीत असत. त्यांचें वजन व कस हीं रुप्याच्या वजनाइतकी व कसाइतकी असत. एका मोहरेचा दर पंधरा रुपये कायद्यानें ठरविला होता.

एकात्मक चलनपद्धति.

पहिल्या प्रथम ज्यांनीं नाणीं पाडिलीं त्यांनीं कायदेशीर फेडीचें एकच चलन ठेविलें होतें. लॅसिडीमॉन येथें व इतर कांहीं ठिकाणीं लहान लहान लोखंडी कड्यांच्या आकाराचें एकच कायदेशीर चलन होतें. चीन देशांत अजूनसुद्धां पितळेचें नाणें तागलू हेंच काय तें कायदेशीर फेडीचें चलन आहे. तिसऱ्या एडवर्डाच्या कारकीर्दीपर्यंत इंग्लंडांत फक्त रुप्याचें नाणें पाडीत असत व कर्जाची फेड रुप्याच्या नाण्यांतच करावी लागे. अठराव्या शतकांत रशिया आणि स्वीडन या दोन देशांत तांबें हेंच कायदेशीर फेडीचें चलन होतें.

कायदेशीर फेडीचें एकच चलन असलें ह्मणजे त्यांत बरेंच सौकर्य व निश्चितता असते. आपल्यास किती द्यावयाचें व किती घ्यावयाचें ह्याची अटकळ प्रत्येकांस तंतोतंत करितां येतें व सारख्या आकाराचीं

नाणीं असलीं ह्मणजे तर कोणालाही फसवणूकीनें किंवा इतर रीतीनें नुकसान होण्याचा संभव नसतो. परंतु ह्यांत एक मोठी गैरसोय आहे ती ही कीं, पसंत केलेली धातु जर महाग असेल तर बारिक सारिक देवघेवीकरितां नाणें पाडणें अशक्य होतें व धातु अगदीं स्वस्त असेल तर मोठ्या व्यवहारांचा निर्वाह त्या नाण्यांनीं होणार नाहीं. रुपयांच्या ऐवजीं नुसतें तांब्याचेंच नाणें आपल्या इकडे असतें तर दहा हजार रुपयांचा जेथें व्यवहार करावयाचा असेल त्याठिकाणीं खुर्द्याच्या गाड्याच्या गाड्या भरून न्याव्या लागतील.

आतां उलटपक्षीं तांब्याचें नाणें बंद करून फक्त रुप्याचेंच नाणें चालू ठेविलें तर पैच्या किंवा दमडीच्या किंमतीचें नाणें पाडतां येणें अशक्य असल्यामुळें दिडकीदुगाणीची मिरच्याकोथिंबिर घेणें झाल्यास तें प्रायः दुरापास्तच होईल. ज्यावेळीं रुप्याचा पेनी २२॥ ग्रेनांचा असे व मूल्यवान् धातु हल्लींपेक्षांही अधिक बहुमोल असत, त्यावेळीं किरकोळ व्यापार कसा चालत असे हें समजणें कठीण आहे.

तात्पर्य सरकारनें एकाच धातूचें नाणें पाडलें तर आपआपल्या सोईकरितां लोक दुसऱ्या जातीचीं नाणीं पाडितात असा अनुभव आहे. इंग्लंडमध्यें तांब्याचें नाणें नव्हतें त्यावेळेस व्यापाऱ्यांनीं उपनाणीं पाडण्याचा क्रम सुरू केला होता.

कायदेशीर फेडीची अनेकात्मक चलनपद्धति.

एका धातूचें नाणें पाडण्याचा क्रम सुरू झाला ह्मणजे त्याच्या पाठोपाठ दोन किंवा अधिक धातूंचीं नाणीं पाडणें आपोआपच भाग पडतें. उदाहरणार्थ रुप्याशिवाय दुसऱ्या धातूचें नाणें आपण पाडीत नसल्यामुळें लोक सोनें वापरूं लागले हें पाहून इंग्लंडच्या राजांनीं सोन्याचें नाणें पाडण्याची सुरुवात केली व या दोन प्रकारच्या नाण्यांची परस्पर किंमतही कायद्यानें ठरवून टाकिली. हिलाच कायदेशीर फेडीची द्व्या-

त्मक चलनपद्धति ह्मणण्यास हरकत नाहीं. ह्या राजांनीं सोन्या-रुप्याच्या नाण्यांची परस्पर किंमत ठरविली ती त्या वेळच्या बाजार-भावाला अनुसरून ठरविली होती; परंतु पुष्कळ काळपर्यंत कोणत्याही पदार्थाचा एकच भाव कायम राहणें अशक्य असल्यामुळें नवीन बाजार-भावाच्या अनुरोधानें पूर्वीच्या किंमतींत त्यांना पुनः बदल करावा लागला. इ० स० १२५७ पासून १६६४ पर्यंत सोनें व रुपें या दोन धातूंचेंच चलन इंग्लंडमध्यें होतें. तांबें अथवा दुसऱ्या एखाद्या अशाच हलक्या धातूचें नाणें बिलकुल पाडीत नसत. सन १६६४ पासून १७१७ पर्यंत नाण्यांची परस्पर किंमत सरकारनें कायद्यानें ठरविल्याचें दिसत नाहीं. त्यामुळें बाजारभावाप्रमाणें एका गिनीची कमजास्त किंमत लोक करीत असत. एके वेळीं तर एका गिनीचे तीस शिलिंग येत असत. ह्याचें कारण रुप्याची किंमत उतरली हें तर खरेंच; पण मुख्यत्वेंकरून रुप्याचें नाणें झिजून हलकें झालें होतें हें होय. ह्या मुदतींत देशांत फक्त रुप्याचेंच नाणें होतें असें ह्मटलें तरी चालेल.

अठराव्या शतकाच्या आरंभीं चलनाच्या असमाधानकारक स्थिती-बद्दल त्या देशांत बरीच चर्चा सुरू झाली. टांकसाळीवरील मुख्य अधि-कारी सर आयझॅक् न्यूटन् ह्याला ही स्थिति सुधारण्याला काय उपाय योजावे ह्याबद्दल रिपोर्ट करण्यास सांगितलें. इ स. १७१७ मध्यें त्यानें रिपोर्ट केला; त्यांत पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें गिनीची किंमत सरकारानें ठर-वावी असा अभिप्राय देऊन हल्लीं ती २१ शिलिंग ठरवावी असेंही सुचविलें. हा अभिप्राय इंग्लिश सरकाराला पसंत पडला व तेव्हांपासून गिनीची किंमत २१ शिलिंग कायम आहे. ह्याप्रमाणें पुन्हां एकवार इंग्लंडमध्यें कायदेशीर फेडीचीं दोन चलनें सुरू झालीं; परंतु ही काय-देशीर किंमत व व्यापारी किंमत सारखी राहणें बहुतेक अशक्यच असतें. न्यूटननें गिनीचा भाव २१ शिलिंग जो ठरविला होता तो शेंकडा

१॥ या प्रमाणानें जास्त होता. ह्याचा अर्थ असा कीं धातूपेक्षां नाणें ह्मणून गिनीची किंमत तेवढ्यापुरती जास्त होती. ह्मणून आठव्या भागांत सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें पुऱ्या वजनाचीं रुप्याचीं नाणीं परमुलुखांत जाऊं लागलीं व सोनें हेंच मालाचें मुख्य परिमाण होऊन बसलें व हल्लींही हीच स्थिति कायम आहे. जेथें जेथें ह्मणून एकाच वेळीं किंमतीचीं दोन सारखीं परिमाणें सुरू करण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत झाला तेथें तेथें अखेर परिणाम असाच घडला आहे. मॅसॅचुसेट्स् येथें १७६२ मध्यें रुप्याप्रमाणें सोनें हें कायदेशीर फेडीचें चलन ठरलें गेलें. सोन्याचा भाव दर ग्रेनला २॥ पेन्सप्रमाणें कायम केला होता. परंतु बाजारभावाहून शेकडा ५ प्रमाणांनीं ही किंमत अधिक असल्यामुळें रुप्याचें नाणें व्यवहारांतून झपाट्यानें नाहींसें झालें. ही स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळ उपाय योजिले; परंतु सोन्याचा पूर्वींचा भाव जोंपर्यंत कायम राहिला होता तोंपर्यंत त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

ह्याप्रमाणें ह्या व दुसऱ्या कित्येक देशांत सोन्यारुप्याचें दुहेरी चलन सुरू करण्याचे प्रयत्न पुष्कळ वेळां झाले. परंतु ह्या कृतीच्या नफ्यातोट्याचा तात्त्विक विचार कोणीच केला नव्हता. ही दुहेरी चलनपद्धतीच सर्वोत्कृष्ट आहे अशा सिद्धांताचें प्रतिपादन प्रथमतः फ्रान्सच्या राज्यक्रांतिकारांनीं केलें तेव्हांपासून त्या देशांतील अर्थशास्त्रवेत्त्यांच्या मनाचा कल ह्या पद्धतीच्या वतीनें विशेष दिसतो.

इ० स० १७९९ मध्यें फ्रान्सच्या राष्ट्रीयसभेपुढें मिरॅबोनें एक सूचना आणिली. त्यांत त्याचा मुख्य मुद्दा इतकाच होता कीं, सोन्यापेक्षां रुपें विपुल उपलब्ध होत असल्यामुळें रुप्याचेंच मुख्य ह्मणजे कायदेशीर फेडीचें चलन करावें व मोलाचीं अवांतर परिमाणें ह्मणून सोन्याचें व तांब्याचें नाणें पाडावें, ह्या सूचनेप्रमाणें फ्रान्समध्यें अंशतः चलनांत फेरबदल करण्यांत आला.

कायदेशीर फेडीची संयुक्त चलनपद्धति.

एकच धातूचें चलन असल्यास धातु महाग किंवा स्वस्त असेल त्या मानानें लहान मोठ्या देवघेवी करण्यास फार अडचण पडते हें मागें सांगितलें आहेच. पुऱ्या वजनाचीं दोन अथवा अधिक धातूंचीं नाणीं पाडून बाजारभाव हेंच त्यांच्या किंमतीचें प्रमाण असें ठरविलें तर हिशेब करण्याचा त्रास पडतो. आतां दोन धातूंची परस्पर किंमत कायद्यानें ठरविली तर ज्या उद्देशानें दोन धातूंचीं नाणीं पाडलीं गेलीं तो उद्देश सफल न होतां प्रत्येक वेळेस कोणत्या तरी एकच धातूचें नाणें देशांत राहील व सराफ लोकांना दुसऱ्या धातूचें नाणें वितळवून फायदा करून घेण्यास सांपडेल.

आतां तिसरा आणखी एक प्रकार आहे, तो असा कीं, मोलाचें मुख्य परिमाण कायदेशीर फेडीचें मुख्य चलन ह्मणून एकाच धातूचें नाणें पाडतात व त्याचे पोटभाग ह्मणून दुसऱ्या धातूचीं नाणीं पाडतात. ह्या नाण्यांनीं लहान रकमेपर्यंत मात्र कायदेशीर फेड करितां येते. ह्या उपनाण्यांची किंमत आंतील धातूवर अवलंबून नसून मुख्य परिमाणात्मक नाण्याच्या किंमतीवर अवलंबून असते. ह्या कायद्यानें ठरविलेल्या किंमतीहून आंतील धातूची किंमत नेहमीं कमी राहील अशाबद्दल खबरदारी घेतलेली असते. अशा रीतीनें हीं नाणीं वितळवून अथवा देशांतून परमुलुखांत पाठवून फायदा होण्याचा संभव नसतो.

संयुक्त चलनपद्धतीचा उद्भव अर्थात्च द्व्यात्मक चलनपद्धतीपासून होतो. कारण दुहेरी चलन असतांना सोन्याच्या नाण्याची किंमत जर बाजारभावापेक्षां जास्त असेल तर पुऱ्या वजनाचीं रुप्याचीं नाणीं हलके हलके व्यवहारांतून नाहींशीं होतील हें वर सांगितलें आहेच. असें झालें ह्मणजे कमी वजनाचीं रुप्याचीं नाणीं काय तीं देशांत राहतील.

इंग्लंडमध्यें लॉर्ड लिव्हरपूल यांनीं दुहेरी चलनपद्धतीहून संयुक्त चलनपद्धतीचें श्रेष्ठत्त्व ठरवून तिचा अंगीकार करावा असें प्रतिपादन केलें. तेव्हांपासून ही पद्धत इंग्लंडमध्यें सुरू आहे. ह्याशिवाय इतर देशांतही संयुक्तपद्धति अमलांत नव्हती असें नाहीं; पण जाणून बुजून मात्र ती कोणी अमलांत आणिली नव्हती इतकेंच. ज्या ज्या देशांत दोन धातूंचें सारखें चलन चालू आहे तेथें त्यांपैकीं एका धातूच्या नाण्याची किंमत वास्तविक किंमतीहून जास्त व्हावयाला लागली ह्मणजे तीं उपनाणींच होऊन बसतात व वास्तविक किंमतीचें दुसऱ्या धातूचें नाणें व हें उपनाणें मिळून संयुक्त चलनपद्धतीच सुरू होते. सन १७१७ पासून इ० स० १८१६ पर्यंत गिनीची किंमत एकवीस शिलिंग ठरली होती. तेव्हां इंग्लंडमध्यें तत्वतः द्वयात्मक चलनपद्धति ह्मणून सुरू केली होती; परंतु वस्तुतः पहातां रुप्याचीं नाणीं इतकीं दुर्मिळ असत व जीं असत तीं इतकीं झिजलेलीं असत कीं त्यांना उपनाणींच ह्मटलीं पाहिजेत. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें इ० स० १८१६ त लॉर्ड लिव्हरपूलनें संयुक्तपद्धति अमलांत आणण्याबद्दल खटपट चालविली व कोणत्या तत्त्वांना अनुसरून ही पद्धति अमलांत आणावी याचाही त्यानें खुलासा केला. आतांपर्यंतच्या अनुभवावरून सर्व प्रकारचे व्यवहार सुयंत्रित चालण्यास हीच पद्धति योग्य आहे असें ह्मणावें लागतें.

बऱ्याच सुधारलेल्या राष्ट्रांनीं हल्लीं कमजास्त स्वरूपानें संयुक्त चलनात्मक पद्धतीचा अंगिकार केला आहे. फ्रान्स, बेलजम, स्वित्सर्लंड, इटली ह्या देशांत अद्यापि पूर्वीची द्वयात्मक चलनपद्धतीच कायम आहे. तथापि ह्या देशांतसुद्धां पांच फ्रांकाहून कमी किंमतीचीं सर्व रुप्याचीं नाणीं उपनाणीं बनविलीं आहेत; ह्मणजे त्यांतील धातूचा कस शेकडा ७। प्रमाणानें कमी करून कांहीं ठरीव रकमेपर्यंतच त्यांच्यायोगानें कायदेशीर फेड करितां येते असें ठरविलें आहे. फ्रान्समध्यें तांब्याचीं

नाणीं चालू आहेत; परंतु पांच फ्रांकावरील रकमेकरितां तीं घेतलींच पाहिजेत असा निर्बंध ह्याच्यापूर्वींच काढून टाकला होता. अमेरिकेंतसुद्धां जरी दोन धातूंचीं नाणीं चालू होतीं तरी वास्तविक किंमतीहून सोन्याच्या नाण्याची किंमत जास्त ठरली गेली असल्यामुळें ती पद्धति संयुक्तपद्धतीवरच आली. पुढें इ० स० १८९३ मध्यें तेथील सरकारनें एक कायदा केला त्याअन्वयें रुप्याच्या लहान लहान नाण्याचें वजन कमी झालें व पांच डॉलरांच्या आंतील देवघेवीकरितां मात्र त्याचा कायदेशीर रीतीनें उपयोग होऊं लागला. जर्मनीमध्यें हल्लीं संयुक्त चलनपद्धतीच सुरू केली आहे.

भाग १०.

हिंदुस्थानची धात्वात्मक चलनपद्धति.

हिंदुस्थानांत इंग्लिशांच्या कारकीर्दींत आज जवळ जवळ ३९ वर्षें जी चलनपद्धति सुरू आहे, तत्संबंधीं माहिती देण्याचें ह्या भागांत योजिलें आहे.

रुप्याचें नाणें.

ह्या देशांत रुपया हें मोलाचें परिमाण व कायदेशीर फेडीचें मुख्य चलन आहे. ह्याचें वजन १८० ग्रेन असावें लागतें. ह्यांत $\frac{११}{१२}$ ठरीव कसाची चांदी असून बाकी $\frac{१}{१२}$ हिस्सा इतर कनिष्ठ धातूंचें मिश्रण असतें. ह्मणजे एका रुपयांत शुद्ध चांदी १६५ ग्रेन असली पाहिजे. परंतु कायद्यानें ठरविलेल्या वजनाबरहुकूम बरोबर अगदीं तंतोतंत कोणत्याही नाण्याचें वजन करितां येणें कांहीं अंशीं अशक्य असल्यामुळें वर सांगितलेलें वजन जें कायद्यांत दिलेलें आहे त्या वजनाचीं नाणीं होतां होईल तितकें करून पाडण्याचा प्रयत्न टांकसाळींतील लोकांनीं करावा इतकाच त्याचा आशय आहे.

लोकांच्या दृष्टीनें विचार केला असतांही असें दिसतें कीं, कायद्याप्रमाणें अमुक नाणें अगदीं बरोबर वजनाचें आहे कीं नाहीं हें अगदीं कोणी बरोबर पहात बसत नाहीं. ठरीव वजनांत थोडीशी चलबिचल झाली तरी चालेल. परंतु टांकसाळींतून बाहेर पडतांना नाण्याचें जें वजन असेल, त्यास व ज्या वजनापर्यंत कायदेशीर रीतीनें व्यवहारांत वापरतां येईल अशा वजनास कांहीं मर्यादा पाहिजे हें उघड आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें अगदीं बरोबर वजनाचें प्रत्येक नाणें पाडणें यंत्रदोषामुळें, व कामगारांत तितकें नैपुण्य संभवनीय नसल्यामुळें टांकसाळींत पाडलेल्या नाण्यांत किंचित् कमजास्त वजनाचीं नाणीं पडतात ह्यामुळें टांकसाळींतील अधिकाऱ्याला थोडी सवलत देणें कायद्यानें भाग पडतें. ह्याच सवलतीला मुभा ही पारिभाषिक संज्ञा आहे. रुपयाच्या वजनांत पांच हजारांशाची मुभा दिलेली असते. याचा अर्थ रुपयाचें जें ठरीव वजन असलें पाहिजे त्याहून एक पांचहजारांश हिश्शानें तें कमी अथवा अधिक झालें तरी तो कायदेशीर रुपया आहे असें समजावयाचें; ह्मणजे टांकसाळींत १८०·०३६ ग्रेनांहून अधिक अथवा १७९·९६४ ग्रेनांहून कमी वजनाचा रुपया काढतां येणार नाहीं. त्याचप्रमाणें वर सांगितलेली चांदी दर रुपयांत नेमकी घालण्यांत अलीकडे पलीकडे होण्याचा संभव असल्यामुळें त्या कामींही कायद्यानें थोडी सवलत ठेविली आहे. ह्मणजे रुपयांत १६४·९१७५ ग्रेनांपेक्षां कमी अगर १६५·०८२५ ग्रेनांपेक्षां जास्त चांदी असतां कामा नये. ह्याप्रमाणें वर सांगितलेल्या नियमांचा टांकसाळेंतून पडलेला व कायद्याप्रमाणें ठरलेला शिक्का असलेला प्रत्येक रुपया कायदेशीर चलन आहे; आणि तेवढ्या रकमेपुरत्या कर्जाच्या फेडींत सावकारानें तो पत्करलाच पाहिजे. मात्र इतकेंच कीं शेंकडा २ ह्मणजे १७६·४ ग्रेनांहून त्या रुपयाचें कमी वजन झालेलें असतां कामा नये. ह्यापेक्षां कमी वजनाचा रुपया हिंदुस्थान सरकारानें ज्यांना अधिकार दिला आहे अशा अधिकाऱ्यांच्या हातांत आला असतां तो त्यांना तोडतां येतो. केवळ वापरल्यामुळेंच जर ही झीज लागली असेल तर एक तोळ्यास एक रुपया याप्रमाणें तो त्यांनीं घेतलाच पाहिजे असा निर्बंध आहे. ह्मणजे एका तोळ्याला एक रुपयाप्रमाणें त्यानें मालकाला किंमत दिली पाहिजे. परंतु वापरामध्यें स्वाभाविक रीतीनें लागणाऱ्या झिजेनें कमी वजन न होतां जर कांहीं अन्य कारणा-

मुळें त्याचें कमी वजन झालें असेल अथवा तो बनावट केलेला दृष्टोत्पत्तीस येईल तर तो मालकाला परत दिला पाहिजे, व तोडण्यामुळें जें कांहीं नुकसान झालें असेल तें मालकानेंच सोसलें पाहिजे. कायद्याची अंमलबजावणी करीत असतां जर कोणाच्या हातून न कळतां चूक झाली तर त्याबद्दल त्याजवर फिर्याद चालत नाहीं.

ह्याशिवाय अधेली, पावली व चवली अशीं दुसरीं रुप्याचीं नाणीं पाडलीं जातात. या सर्वांचें वजन रुपयाच्या वजनाच्या निम्मे, चतुर्थांश व अष्टमांशाइतकें असतें, व प्रत्येकांत एकंदर वजनाच्या $\frac{११}{१२}$ चांदी व $\frac{१}{१२}$ इतर धातूचें मिश्रण असतें. एकंदर वजनांत एका अधेलींत पांचहजारांश, पावलींत सातहजारांश, व चवलींत दहाहजारांश याप्रमाणें मुभा ठेविली आहे. त्याचप्रमाणें अधेलीमध्यें जी चांदी असणें अवश्यक आहे, तींत दोनहजारांश, पावली व चवली ह्यांत तीनहजारांश हिशांनीं ती कमजास्त झाली तरी तें नाणें बेकायदेशीर होत नाहीं. ह्याशिवाय पूर्वी दोन रुपयांचें नाणें पाडीत असत; पण तें हल्लीं बंद केलें आहे.

शेंकडा दोनहून जास्त वजन कमी झालें नसेल तर रुपया आणि अधेली हीं कायदेशीर फेडीचीं नाणीं आहेत. ह्मणजे यांमध्यें कर्ज दिलें असतां तें धनकोला घेणें भाग आहे. परंतु पावली आणि चवली ह्यांनीं रुपयापर्यंत रकमेचीच कायदेशीर रीतीनें फेड करितां येते. वजनांत शेंकडा दोहोंपेक्षां कमी असतां कामा नये. हा नियम पावली, चवली यांस लागू आहेच. हीं नाणीं पाडतांना टांकसाळीवरील अधिकाऱ्याला मुभा दिली आहे ह्मणून जें वर सांगितलें त्याच्याबाहेर बहुधा नाणीं पडत नाहींत असें दिसतें. सन १९०१—०२सालीं १९३० नाण्यांची पारख केली त्यांत फक्त एकच रुपयाचा कस मुभेच्या बाहेर गेलेला आढळला. ह्या नाण्यांचें सरासरीचें वजन

१८०·०३४ ग्रेन इतकें होतें. सर्वांत जास्त वजन ह्मणजे १८०·८९ आणि कमी ह्मणजे १७९·०३ असें भरलें व १०९७ नाणीं तर बरोबर १८० ग्रेन वजनाचीं भरलीं.

तांब्याचें नाणें.

याशिवाय उपनाणीं ह्मणून तांब्याचीं नाणीं पाडलीं आहेत. अर्थात् रुपयाचीं हीं नाणीं अंशभूत आहेत. किरकोळ व्यवहाराकरितां रुप्याचें नाणें पाडणें अशक्य असल्यामुळें हलक्या जातींचें नाणें पाडणें कसें भाग पडतें हें मागें सांगितलेंच आहे. हीं नाणीं पाडण्यांत अशी योजना केली आहे कीं, धातूची किंमत नाण्याहून कधींही जास्त असूं शकणार नाहीं. ह्मणजे ह्या नाण्यांत जितकी धातू असते त्या धातूच्या किंमतीं-हून पुष्कळ पटीनें अधिक किंमत या नाण्याची कायद्यानें ठरवून टाकली आहे. एवढ्याकरितां ह्यांस उपनाणीं ह्मणणें सयुक्तिक होईल. दोन दिडक्या, दिडकी, अर्धी दिडकी अथवा सापिका आणि पै इतकीं तांब्याचीं नाणीं हल्लीं टांकसाळींत पाडतात. अर्ध्या आण्याचें वजन २०० ग्रेन, बाकीच्या नाण्यांचीं वजनें ह्या प्रमाणानें असतात. ह्या तांब्याच्या नाण्याच्यासंबंधानें $\frac{1}{४०}$ ग्रेनापर्यंत मुभा ठेविली आहे. ह्मणजे कायद्यानें ठरविलेल्या वजनाहून $\frac{1}{४०}$ हिशानें कमजास्त वजनाचें नाणें पडलें तरी तें कायदेशीरच समजलें पाहिजे. एका रुपयापर्यंतच्या व्यवहारापर्यंतच हीं कायदेशीर फेडीचीं नाणीं आहेत. एका रुपयाचा ३२ बत्तिसावा हिस्सा अथवा अर्धा आणा ह्याकरितां दोन दिडक्याचें नाणें; चौसष्टाव्या हिश्शाकरितां अथवा पाव आण्याकरितां दिडकीचें नाणें; एकशेंअठ्ठाविसाव्या हिश्शाकरितां अथवा $\frac{1}{८}$ आण्याकरितां अर्धी दिडकी; अथवा सापिका व १९२ व्या हिश्शाकरितां अथवा $\frac{1}{१२}$ आण्याकरितां एक पै हीं त्या त्या पुरतीं कायदेशीर फेडीचीं नाणीं होत. असें जरी आहे तरी रुप्याचीं व तांब्याचीं लहान नाणीं कोणत्याही रकमेपर्यंत सरकार-

देण्याच्या ऐवजीं दिलीं असतां अधिकाऱ्यांनीं तीं घेतलीं पाहिजेत असा सरकारनें नियम केला आहे.

एक दिडकी अथवा पाव आणा हा रुपयाचा ६४ वा हिस्सा आहे. तेव्हां रुपयाच्या ६४व्या हिश्शाला आजच्या तांब्याच्या बाजारभावाप्रमाणें (८० रुपये भार तांब्याला बारा आणे) जितकें तांबें येईल तितक्या तांब्याचें जर दिडकीचें नाणें पाडलें तर एका दिडकीचें वजन सुमारें २०० ग्रेन ह्मणजे हल्लींच्या तिप्पट वजन होईल. तात्पर्य हल्लीं बाजारांत एका दिडकीला जीं किंमत येते ती तिची वास्तविक अथवा धातुगत किंमत नसून वास्तविक किंमत $\frac{1}{3}$ नें कमी आहे. हीं नाणीं पाडण्यांत सरकारला पुष्कळ फायदा राहण्याचा संभव आहे.

रुप्याच्या नाण्याप्रमाणें अमुक झीज लागेपर्यंत तांब्याचीं नाणीं कायदेशीर रीतीनें व्यवहारांत राहूं द्यावीं अशाबद्दल कायद्याचा कांहीं निर्बंध नाहीं. वापरामुळें त्यांचें वजन कितीही कमी झालें तरी तीं बेकायदेशीर होत नाहींत. जाहिरनामा काढून सरकारानें जोंपर्यंत परत मागितलीं नाहींत अथवा त्यावरील छाप जोंपर्यंत लुप्तप्राय झाला नाहीं तोंपर्यंत तीं कोणत्याही माणसाला नाकारतां यावयाचीं नाहींत. टांकसाळींत तांबें नेऊन दिलें असतां त्याचें नाणें पाडण्याचें सरकार पतकरीत नाहीं. स० १८९३ पर्यंत कोणत्याही मनुष्यानें १००० तोळे किंवा त्याहून जास्त रुपें दिलें असतां शेंकडा दोनप्रमाणें त्यावर जकात घेऊन सरकार त्या रुप्याचे रुपये पाडून देत असे. परंतु १८९३ च्या कायद्यानें ही सवलत सरकारानें काढून घेतली आहे. तांब्याच्या नाण्यांत इतर धातूचें मिश्रण नसतें.

हिंदुस्थानांतील टांकसाळींत तीस, पंधरा, दहा, पांच रुपयांच्या किंमतीचीं सोन्याचीं नाणीं पाडतात. पंधरा रुपयाच्या किंमतीच्या नाण्याला मोहर ही संज्ञा आहे. मोहरेचेंही रुपयाप्रमाणेंच १८०

ग्रेन वजन असावें लागतें. त्यांत १६५ ग्रेन सोनें व १९ ग्रेन हलकी धातु असावी असा निर्बंध आहे. बाकीच्या नाण्यांचीं वजनें ह्या प्रमाणानेंच असतात. ह्या नाण्यासंबंधानें एक दोनहजारांश $\frac{1}{2000}$ ची मुभा ठेविलेली आहे. परंतु कोणत्याही सोन्याचें नाणें कायदेशीर चलन नाहीं असा कायद्याचा नियम असल्यामुळें यासंबंधानें ज्ञास्त विचार करण्याचं कारण नाहीं. *

हलकें नाणें परत घेणें.

वर दिलेल्या माहितीवरून असें दिसून येईल कीं, कायद्यानें कमींत कमी जें नाण्याचें वजन ठरविलें आहे त्याहून जर वजन खालीं गेलें तर तीं नाणीं कायदेशीर चलनाला अयोग्य आहेत. ह्मणून अशीं नाणीं व्यवहारांत चालू ठेवणें रास्त नाहीं. कायदेशीर वजनाच्या खालीं नाणीं झिजलीं असा सुमार दिसतांच सरकारानें तीं परत घ्यावीं हें चांगलें. परंतु हीं परत कोणत्या तऱ्हेनें घ्यावीं हा मोठा प्रश्न आहे. जुनीं नाणींच वजनानें कमी झालीं पाहिजेत हें उघड आहे. सोन्यापेक्षां रुप्याच्या नाण्याला झीज कमी लागते. सुमारें ५० किंवा ६० वर्षांपर्यंत कायदेशीर वजनाच्या बाहेर झिजल्याशिवाय रुप्याचें नाणें राहील असा अजमास आहे. या बाबतींत कोणताही ठाम नियम बांधणें अशक्य आहे. कारण नाण्याची झीज ज्या प्रमाणानें तें वापरण्यांत आलें

---

* हल्लीं हिंदुस्थान सरकारानें नाण्याच्या कायद्यांत दुरुस्ती करण्याचें मनांत आणलें आहे, व तसें बिलही सांप्रत कायदेकौन्सिलांत सादर करण्यांत आलें आहे. ह्यांत मुख्य होणारे फरक हे आहेत कीं आण्याचें नवीन ५० ग्रेन वजनाचें निकल धातूचें नाणें सुरू होणार. हल्लीं प्रचलित असलेलीं तांब्याचीं नाणीं जाऊन त्यांच्या ऐवजीं ब्रान्झ (तांबें, जस्त, कथील) धातूचीं नाणीं पाडणार. दोन दिडक्यांचें नाणें बंद केलें आहे. हल्लीं दिडकीचें वजन १०० ग्रेन आहे तें इतःपर ७५ ग्रेन असेल. व त्याच प्रमाणें इतर उपनाण्यांचीं वजनें राहतील.

असेल त्या प्रमाणावर व त्याच्या आकृतीवर अवलंबून असते. तथापि हिंदुस्थानच्यासंबंधानें असें ह्मणावयास हरकत नाहीं कीं, ५०।६० वर्षांपर्यंत रुपया व्यवहारांत चालू ठेवण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां अशा ५०।६० वर्षांचीं जुनाट नाणीं कोणीं वा रूं नये, व तीं सर्व सरकारी तिजोरींत लोकांनीं आणून द्यावीं असा जाहिरनामा काढतात. अथवा मुलकी खात्यांतील अधिकारी, पोष्टमास्तर, किंवा ज्यांच्या हातांत लोकांकडून रुपये येण्याचा संभव असतो अशा सर्व अधिकाऱ्यांनीं, त्याचप्रमाणें देशांतील पेढीवाल्यांनींसुद्धां अशीं नाणीं लोकांस परत न देतां टांकसाळींत पाठवून द्यावीं असा निर्बंध करतात. परंतु ह्या दुसऱ्या उपायानें प्रत्येक नाणें वजन करण्याची दगदग व गैरसोय उत्पन्न होणार हें उघड आहे. कांहीं देशांत हलक्या वजनाचीं नाणीं भरलीं तर त्यावर बट्टा घेण्याची चाल आहे; परंतु अशानें सरकारी सेव्हिंग ब्यांकेंत पैसे ठेवण्यास कोणीही प्रवृत्त होणार नाहीं, व गरीब लोकांना मात्र असा कायदा फार नडीचा होईल. कारण पुष्कळ पैसे जवळ असणारे श्रीमंत लोक हलकीं नाणीं तिजोरींत न पाठवितां तीं खासगी व्यवहारांत उपयोगांत आणतील. परंतु गरीब लोकांजवळ पैसे थोडे असल्यामुळें त्यांना अशा रीतीनें टाळाटाळी करतां येणें दुर्घट आहे. सारांश हा उपाय बहुतेक त्याज्यच आहे. उत्तम उपाय ह्मटला ह्मणजे नाण्याच्या झिजेपासून होणारें नुकसान सरकारानें आपण सोसावें हा होय. इंग्लंड वगैरे देशांत ही झीज लोकांनाच सोसावी लागते; पण त्यामुळें मोठा अन्याय होतो. आधीं पुष्कळ लोकांनीं वापरून नाण्याचें वजन कमी झालें असतां त्याचा वचपा दुर्दैवानें अखेरीस ज्याच्या हातांत नाणें पडेल त्याला भरून द्यावा लागणें हें न्यायाच्या दृष्टीनें अगदीं अप्रशस्त आहे. सन १८७०च्या कायद्यान्वयें हिंदुस्थानांतसुद्धां वापरामुळें नाण्याचें वजन कायदेशीर मर्यादेच्या बाहेर गेल्यास त्याचा बोजा लोकां-

वर पडत असे. परंतु स. १८८१ सालीं हिंदुस्थान सरकारानें नवीन नियम करून असें ठरविलें कीं, अधिकाऱ्यांनीं (कांहीं विवक्षित) लबाडीनें रुपयाचें वजन कमी न होतां योग्य झिजेनेंच झालें असेल—मग तें कितीही कमी असो—तर ते सर्व रुपये मुख किंमतीनें (Face-value) विकत घेऊन टांकसाळींत पाठवावे. ह्मणजे वापरामुळें आलेल्या झिजेपासून होणारें नुकसान लोकांवर न टाकतां सरकारनें आपण पतकरलें.

हे नियम स० १८९९ पर्यंत अमलांत होते. ह्या सालीं सरकारानें पुनः असें ठरविलें कीं, रुपये किंवा अर्धे रुपये शेंकडा ६। वजनाहून कमी वजनाचे झाले नसल्यास सरकारानें ते आपल्या खर्चानें पूर्ण किंमतीला परत घ्यावे. ह्मणजे $११\frac{२५}{१००}$ ग्रेन वजन कमी होईपर्यंत अगर १६८·७५ ग्रेन वजनाचा रुपया असेपर्यंत त्याच्या झिजेचें नुकसान सोसण्यास सरकार तयार झालें. पुढें सरकारास असें आढळून आलें कीं, परत घेतलेल्या नाण्यांत योग्य झिजेनें बहुतेक रुपयांचें वजन शेंकडा ४ हून कमी झालें नाहीं. त्यामुळें शेंकडा ६। चा नियम सरकारास फाजील सवलतीचा दिसला. ह्मणून आतां शेंकडा ४ पर्यंत ज्यांचें वजन झिजेनें कमी झालें आहे असे रुपये व अर्धे रुपये मात्र पूर्ण किंमत देऊन घेण्याचें योजलें आहे. शेंकडा ४ हून जास्त व १० च्या आंत कमी वजन असेल तर रुपयास साडेचवदा आणे देण्याचें ठरविलें आहे. ह्याहून कमी वजनाचे रुपये कापून मालकास परत द्यावयाचे; परंतु ही योजना पेढीवाल्या मंडळीस अगदीं नापसंत झाली. प्रत्येक खेपेस तागडी बाळगून रुपये तोलण्याचा प्रसंग येईल अशी त्यांची तकरार आली. त्यावरून सदर नियम सध्यां तहकूब ठेवण्याचें सरकारानें अभिवचन दिलें आहे.

अकबराच्या कारकीर्दींत एक रति वजन कमी होईपर्यंत रुपया पूर्ण किंमतीचा ह्मणजे ४० दामाचा मानला जाई. त्याच्याखालीं वजन

गेल्यास त्याची कसर मालकाकडून घेत. हल्लीं हिंदुस्थान सरकारानें शेकडा ६। पर्यंत झीज सोसण्याचें जें पतकरलें आहे तें योग्य आहे असेंच ह्मणावें लागतें. तथापि इतकासुद्धां निर्बंध कां असावा हें समजणें कठीण आहे. वापरामुळें झालेली झीज किती कां असेना सरकारानें सोसणें अवश्य आहे. कारण, हलक्या वजानाचे रुपये न वापरण्याचा बोजा लोकांवर नसून, असे रुपये वापरण्यांत न ठेवतां ते परत घेण्याचें **कर्तव्य** सरकाराचें आहे.

सरकाराचे तिजोरींत, रेलवेअधिकाऱ्यांकडे व इतर कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यांकडे स० १८३५ व १८४० सालचे जे रुपये येतील ते घेऊन त्यांनीं टांकसाळींत पाठवावे असा हिंदुस्थान सरकारानें हुकूम सोडल्यानें हे जुने रुपये या दोन वर्षांत बऱ्याच अंशानें व्यवहारांतून कमी होत आहेत. अशा रीतीनें सर्व रुपये एकदम माघारे घेणें सरकारास अशक्य आहे. तथापि हळू हळू हे सर्व रुपये परत सरकारी तिजोरींत जातील ह्यांत संशय नाहीं. हेच रुपये वितळवून सरकारानें एडवर्ड बादशाहाच्या मुद्रेचे नवीन रुपये पाडले. स० १९०० पासून तीन सालांत अशा प्रकारचे जे रुपये सरकारानें परत घेतले ते वितळवून त्याचे नवे रुपये पाडण्यांत सरकारास एकंदर १३३८५५४ रु० नुकसान झालें.

रुप्याच्या नाण्याचा पुरवठा.

इंग्लंडमध्यें सोन्याचें मुख्य नाणें चालतें. त्यामुळें व टांकसाळींत कोणी सोनें आणून दिल्यास तितक्याच किमतीचें सोन्याचें नाणें आणून देणारापासून कांहीं एक फी न घेतां पाडून दिलें पाहिजे असा नियम आहे. अशा रीतीनें नाणें पाडण्याच्या कामीं जो खर्च येतो तो सरकार

---

१ सन १९०५ एप्रिलपर्यंत एकंदर २००८ लाख जुने रुपये माघारे आले आहेत. अद्यापि ४॥ कोट वापरांत आहेत असा तर्क आहे.

आपण होऊन सोसतें. हा मार्ग दिसण्यांत सोपा दिसतो खरा; परंतु नाणें पाडून मिळण्यास बराच वेळ लागत असल्यामुळें त्या मुदतींत सोन्याची लगड आणून देणाऱ्या माणसास व्याजाचें नुकसान सोसावें लागतें. ह्मणून तेथील लोक बहुतकरून टांकसाळींत सोनें घेऊन न जातां बँक ऑफ् इंग्लंडमध्यें एकदम विकतात. तेथें त्यांस दर औंसास १ पौं. १७ शिं. ९ पे. मिळतात. ह्यापेक्षां त्यांस टांकसाळींत १॥ पेन्स जास्त मिळतो. परंतु अनिश्चित कालावधीनें होणाऱ्या व्याजाच्या नुकसानापेक्षां हें दीड पेन्साचें झालेलें नुकसान त्यांस पतकरतें.

हिंदुस्थानांत आजपर्यंत रुप्याचें एकच मुख्य नाणें होतें. त्यावेळीं इंग्लंडप्रमाणेंच कोणत्याही माणसास टांकसाळींत जाऊन तेथें रुपें देऊन त्याऐवजीं १ तोळा धातूस १ रुपया ह्याप्रमाणें रुपये पाडून मागण्याचा हक्क होता. परंतु त्या देशाप्रमाणें नाणें पाडण्याचा खर्च सरकार न सोसतां तो गिऱ्हाइकावरच टाकीत असे. ह्मणजे नाणें पाडण्याबद्दल गिऱ्हाइकाला शेंकडा २ रुपये फी द्यावी लागे. ह्या देशांत गिऱ्हाइकांची खोटी होणार नाहीं अशाबद्दलची मात्र खबरदारी घेतली जात असे. नाणें पाडण्याजोगें रुपें असेल तर टंकशालाध्यक्ष गिऱ्हाइकाला पावती देई. ही पावती घेऊन धातुपरीक्षकाकडे गेल्यावर त्याकडून एक दाखला देण्यांत येई. हा दाखला घेऊन मुख्य खजिन्यांत गेलें ह्मणजे तेथें ताबडतोब रुपये मिळत. ह्याचा अर्थ असा कीं, धातु घेऊन गिऱ्हाईक टांकशाळेंत जाईल त्याच धातूचे रुपये पाडीपर्यंत गिऱ्हाइकास चाट पाहण्याचें कारण नसे. अशा व्यवस्थेमुळें, इंग्लंडप्रमाणें येथें व्यापाऱ्यांचें नुकसान होण्याचा संभव नव्हता.

परंतु इ. स. १८९३ सालीं सरकारानें कायदा करून ह्या देशांतील टांकसाळी लोकांस अतःपर उघड्या ठेवल्या नाहींत. त्यामुळें आतां कोणालाही सरकाराकडून रुपये पाडून मागण्याचा अधिकार उरला नाहीं.

ह्याचा परिणाम व्यापारास वारंवार दुःसह असा होतो. ज्या दिवसांत व्यापार जारीनें चालू असतो, त्या दिवसांत रुपये जास्त लागतात; परंतु रुपये पाडून देण्यास सरकार तयार नसल्यामुळें, व्यापारास हिसका बसतो. अशा प्रसंगीं रुपें खरेदी करून सरकारास आपण होऊन रुपये पाडावे लागतात. पण जास्त रुपयांची अवश्यकता केव्हां आहे हें व्यापारी लोकांप्रमाणें सरकारास आगाऊ कळण्याचा मार्ग नसल्यामुळें, पुष्कळ वेळां व्यापाऱ्यांचें नुकसान होतें.

सोन्याचीं नाणीं.

सन १८९३ पूर्वीं ह्या देशांत टांकसाळींत रुप्याप्रमाणेंच सोन्याचीं नाणीं पाडून देत असत; परंतु कोणतेंही सोन्याचें नाणें कायदेशीर चलन नसल्यामुळें तें फार महत्त्वाचें नव्हतें. हल्लींही सोन्याचें नाणें कायदेशीर चलन आहे, ह्मणजे कोणाच्या इच्छेविरुद्ध तें कर्जाच्या फेडींत देतां येईल असें अद्यापि सरकारानें ठरविलें नाहीं. तथापि कांहीं कालानंतर रुप्याच्या नाण्याच्याऐवजीं सोन्याचेंच मुख्य नाणें करण्याचा सरकारचा इरादा आहे. या कामासाठीं सरकाराजवळ बरेंच सोनें असणें अवश्य आहे; ह्मणून सरकारानें आतां असें ठरविलें आहे कीं, जो कोणी टांकसाळींत सोनें किंवा इंग्लंड आणि ऑस्ट्रेलिया ह्या दोन देशांत पाडलेल्या सोन्याचें नाणें आणून देईल त्यास ७·५३३४४ एवढ्या ग्रेन सोन्याबद्दल एक रुपया ह्या दरानें खजिन्यांतून त्याच्या सोन्याच्या मोबदला रुपये देण्यांत येतील. त्यांत एवढीच अट आहे कीं तें सोनें नाणें पाडण्याजोगें पाहिजे; व ५० तोळ्यांहून कमी असतां कामा नये. त्याचप्रमाणें सरकारी तिजोरींत इंग्लंड अथवा ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांतील टांकसाळींत पाडलेले साव्हरीन आणि अर्धसाव्हरीन अनुक्रमें १५ आणि ७॥ रुपये ह्या दरांनी विकले जावेत असेंही सरकारानें फर्माविलें आहे. अशा रीतीनें हलके हलके सोन्याचा संचय केल्यावर सोन्याचें नाणें सुरू करण्याचा सरकारचा बेत आहे.

तांब्याच्या नाण्यांचा पुरवठा.

हीं नाणीं पाडण्याचा अधिकार सर्वस्वी सरकारानें आपल्या हातांत ठेविला आहे. कोणत्याही खासगी मनुष्यास टांकसाळींत तांबें नेऊन याचें मला नाणें पाडून द्या असें ह्मणण्याचा अधिकार नाहीं. लोकांच्या सोयीला अनुसरून किती नाणीं पाडावीं हें ठरवून सरकार त्याप्रमाणें पाडीत असतें. ह्यामध्यें कांहीं गैरवाजवी आहे असें ह्मणतां यावयाचें नाहीं. कारण हीं केवळ उपनाणीं असल्यामुळें, तीं कोणी वितळण्याच्या भरीस पडत नाहीं किंवा परदेशांतही पाठवीत नाहीं. ह्या कारणास्तव असलीं नाणीं वाटेल तितकीं पाडून मागण्याचा जर लोकांस अधिकार दिला तर व्यापाराची तेजी असतांना फाजील नाणीं पाडलीं जातील; तींच व्यापाराची मंदी झाली ह्मणजे निष्कारण लोकांच्या घरांत पडून राहतील. अशी स्थिति रुपयांची नसते रुपयांची जेव्हां अवश्यकता नसते तेव्हां लोक ते नुसते घरांत राखून ठेवीत नाहींत. ते वितळले जातात किंवा परदेशांत पाठविले जातात.

टांकसाळी.

ह्या देशांत एकंदर मुंबई व कलकत्ता मिळून दोन टांकसाळी सरकारानें घातल्या आहेत. स० १८६२ पर्यंत मद्रासेसही टांकसाळ होती; पण ती पुढें बंद करण्यांत आली. ह्या दोन टांकसाळी मिळून सर्व हिंदुस्थान देशास व ब्रिटिश अमलांतील पूर्वेकडील दुसऱ्या कांहीं बेटांस नाण्याचा पुरवठा होतो. थोड्या दिवसांपूर्वी कलकत्ता येथील टांकसाळ बंद करून मुंबई येथें एकच टांकसाळ ठेवण्याबद्दल सरकारची वाटाघाट चालू होती. खर्चाच्या दृष्टीनें पाहतां ह्यांत सरकारची सोय झाली असती; परंतु राजकीय दृष्ट्या असें करणें गैर होतें. हिंदुस्थानावर परकीयांची कधीं स्वारी झाल्यास तिचा आरंभ कलकत्त्याकडे होण्याचा संभव फारच कमी आहे. ह्या बाबतींत सरकाराला स्वभावतः मुंबईची

भीति जास्ती आहे. तेव्हां अशा ठिकाणीं सर्व देशाची एकच टांकसाळ असणें राज्याला अपकारक होण्याचा संभव आहे, अशा समजुतीनें सरकारानें हा बेत रहीत केला असावा.

कलकत्त्यापेक्षांही मुंबईच्या टांकसाळीचें काम जास्त होतें एवढेंच नव्हे, तर इंग्लंडमधल्या टांकसाळींत जें काम होतें त्याच्या चौपट मुंबईच्या टांकसाळींत होतें. स० १९०१ सालीं इंग्लंडच्या टांकसाळींत ७७२ टनांची काय ती घडामोड झाली; परंतु स० १९०२ मध्यें ३२७७ टनांहून जास्ती धातूचें नाणें ह्या गिरणींत पाडलें गेलें. मुंबईची टांकसाळेची इमारत स. १८२९ मध्यें पुरी झाली. ह्या गिरणींत दररोज सुमारें ५०० मनुष्य काम करीत असतें. नवीन रुपये पाडण्याकरितां निरनिराळ्या पेढ्यांतून रुप्याच्या गाड्या भरून चांदी येत असते. त्याचप्रमाणें सरकारी खजिन्यांतून, आगगाड्यांच्या मंडळीकडून जुने, बनावट ह्मणून संशय आलेले व झिजलेले असे रुपये येत असतात, हे सर्व रुपये वितळवितात आणि त्यांच्या लहान लहान लगडी तयार करितात. पुढें ही चांदी एका मोठ्या कांट्यांत घालून वजन करतात. ते कांटे इतके मोठे असतात कीं, १५००० तोळे चांदी सहज एकदम वजन करतां येते. नंतर त्यांत ठरीव प्रमाणानें तांबें मिसळून वर सांगितल्याप्रमाणें वजन केलेली निरनिराळी चांदी भट्टींत घालतात. ह्या भट्टयांतून चांदीच्या लगडी बाहेर पडल्यावर त्या दुसऱ्या यन्त्रांत घालतात. ह्या यंत्रांतून लगड निघाली ह्मणजे ती बरीच लांब व पातळ होते. हल्लींच्या रुपयाच्या जाडीचा पत्रा होण्याला एक लगड सोळा वेळां अशा यंत्रांतून काढावी लागते. प्रथमतः टांकसाळींत गाड्यांतून जी निरनिराळ्या आकाराची चांदी येते तिच्या आतां लांब व पातळ चिपा बनतात. अशा चिपा पडल्यावर त्या ठरीव वजनाच्या आहेत किंवा नाहीं हें पाहतात. ही परीक्षा करण्याकरितां रुपयाच्या आकाराचा तुकडा हव्या त्या लगडीचा कापून काढून त्याचें वजन करितात. नियमित वजनाहून जास्ती

वजन भरल्यास ती चीप पुन्हा दुसऱ्या यंत्रांत घालून त्याचा थोडा भाग कापून काढतात. ह्याप्रमाणें रुपयाचा पूर्व आकार बरोबर वजनाचा होतो. अशा रीतीनें सर्व चिपांचें वजन बरोबर आहे अशी खात्री झाल्यावर ह्या चिपा पुन्हां यंत्रांत घालतात. ह्या यंत्रांत चीप घातली ह्मणजे दुसऱ्या अंगांस रुपयाच्या आकाराचे वर्तुलाकार निरनिराळे तुकडे पडतात. पुढें जें मुद्रांकित नाणें होणार त्याची ही पूर्वस्थिति होय. ह्या कापणाऱ्या यंत्राचें काम इतकें झपाट्यानें चाललें असतें कीं, ह्या पूर्वावस्थ रुपयांचीं भांडींच्याभांडीं भरून निघतात; परंतु इतक्यांतच त्यांच्यावर शिक्का उठवितां येत नाहीं. नियमित वजनाचेच हे तुकडे आहेत हें पहाणें अवश्य आहे. ह्मणून ते चाकांच्या गाड्यांतून घालून दुसऱ्या एका ठिकाणीं नेतात. ह्या ठिकाणीं स्वयंगति अशीं वजन करण्याचीं मोठमोठीं यंत्रें ठेवलेलीं असतात. मुंबईच्या गिरणींत अशा प्रकारचीं ७८ यंत्रें आहेत. हें यंत्र लहान कांचेच्या पेटीसारखें असतें. याला पुष्कळ चक्रें व दांडे असतात. व वर एक लांबचलांब नळी असून खालीं भांडीं ठेवलेलीं असतात. एकेका यंत्रांत नळीवाटे शंभर शंभर पूर्वावस्थ रुपये ओततात. ते ओतल्याबरोबर त्या यंत्रांत निरनिनिराळ्या ठिकाणीं जाऊन पडतात. जितके तुकडे ठरीव वजनाचे असतात तितके मधल्या बालदींत पडतात. जास्ती वजनाचे एकीकडे व कमी वजनाचे दुसरीकडे बालदींत पडतात. याप्रमाणें रुपये ओतल्याबरोबर त्या यंत्रांतून हें काम आपोआप होत असतें. जास्ती वजनाचे रुपये जे निघतील ते दुसऱ्या यंत्रांत घातल्यावर तेथून ते बरोबर होऊन बाहेर निघतात; परंतु कमी वजनाचे जे असतील ते पुन्हा वितळवावे लागतात.

ह्यानंतर रुपयांची कडा तयार होते. हें कामही यन्त्रानेंच केलें जातें. ह्या यन्त्राचेंही काम इतकें झपाट्यानें चाललें असतें कीं, एका

मिनिटांत शंभर रुपयांच्या कडा तयार होतात. ह्यावेळीं, थंड झाल्या-मुळें, ह्या पत्र्यांवर छाप उठविणें कठीण पडतें, ह्मणून हे तुकडे पुन्हा भट्टींत घालतात. भट्टींतून काढल्यानंतर छाप मारण्याकरतां ते पुन्हा यन्त्रांत घालतात. व मग एकेक रुपया छाप वगैरे बसून पटापट बाहेर पडतो. एका दिवसांत ५००० रुपये ह्या टांकसाळींत सहज पाडले जातात.

ह्याच्यापुढेंही आणखी ह्या पाडलेल्या रुपयांची परीक्षा होत असतेच. कांहीं मुलांकडून हे रुपये दगडावर वाजवून बघतात. ज्यांचा आवाज बरोबर निघणार नाहीं ते एकीकडे काढतात, आणि चांगल्या रुपयांच्या २००० ची एकेक ह्याप्रमाणें थैल्या बांधून जिकडे तिकडे रवाना करतात.

ह्या टांकसाळींतील रुपये पाडण्याचें वगैरे सामान फारच उत्कृष्ट आहे. येथें जे कांटे ठेवले आहेत त्यांच्यायोगानें एका ग्रेनाच्या दहाहजारांश भागापर्यंत वजन करतां येतें. प्रमाणभूत वजनें इतक्या व्यवस्थितपणें वापरतात कीं, तीं नेहमीं दुघडी पेटींत ठेऊन दोन वर्षांतून फक्त एकदा बाहेर काढतात. असें करण्याचा हेतु इतकाच असतो कीं, त्यांच्या वजनांत कमतरपणा बिलकुल होऊं नये. तीस तोळ्यांचें इरिडिओ प्लॅटिनम धातूचें एक मुख्य प्रमाणभूत वजन असतें. ह्या वजनाच्या आधारें बाकीचीं निरनिराळीं वजनें तयार करतात. मुख्य वजन दोन वर्षांतून एकदा बाहेर काढून बाकीचीं वजनें त्याबरोबर आहेत कीं नाहींत हें पाहतात. उष्णता, हवेचा दाब, व हवेची आर्द्रता ह्या सगळ्यांचा विचार करून वजनांची तुलना केली जाते. इरिडिओ प्लाटिनम धातूचीं वजनें व वर सांगितलेले अति नाजूक कांटे ह्यांची किंमत हजारों रुपये असते. हाताच्या स्पर्शानें वजनांत फरक पडण्याचा संभव आहे, ह्मणून ह्या वजनांना स्पर्शसुद्धां करीत नाहींत. १२।१४ फुटांच्या अंतरावरून दुरुस्ती करतां यावी अशा रीतीनें कांट्यांची योजना केलेली असते.

भाग ११.

परचुटण नाणें.

अल्प किंमतीच्या नाण्यांकरितां अथवा ज्यास आपण खुर्दा ह्मणतों, त्याकरितां कोणती धातू सोइस्कर आहे याचा अद्यापि कायमचा निकाल लागलेला नाहीं. रुप्याचीं जितकीं नाणीं असतील त्या प्रत्येकाच्या १/१० किंमतीचें असें नाणें अशा जातीचें असावें; परंतु रुप्याच्या किंमतीच्या दशांशाइतकी किंमत ज्या धातूची आहे अशी धातूच सांप्रत उपलब्ध नसल्यामुळें अशी व्यवस्था होणें दुर्घट आहे. रोमन लोकांच्यावेळीं रुप्यापेक्षां सोनें दसपटीनें महाग होतें; आणि रुप्याची किंमत तांब्याच्या किंमतीच्या दसपट होती. अशा काळीं मात्र दशांशाच्या फरकानें या तीन धातूंचीं नाणीं सहज पाडतां आलीं असतीं.

ही गोष्ट नीट लक्षांत यावी ह्मणून हल्लीं उपलब्ध असलेल्या समान किंमतीच्या निरनिराळ्या धातूंचीं वजनें खालीं दिलीं आहेत. या किंमती वारंवार बदलण्याचा संभव आहे हें उघड आहे. सोन्याचें एक हें वजन कल्पून त्या मानानें दुसऱ्यांचीं वजनें दिलीं आहेत.

सोनें, प्लाटिनम	१
रुपें	३३ १/३
निकल	५६०
अल्यूमिनम्	७८०
कथील	११२०
तांबें	१८८६

लोखंड	६२२०
शिसें	८०००
ओतींव लोखंड	२८०००

वरील कोष्टकावरून असें दिसून येईल कीं, शिशाहून अल्यूमिनम् व लोखंडाहून तांबें सरासरीनें अनुक्रमं दसपट व तिप्पट महाग पडतें. त्याचप्रमाणें निकल आणि कथील यांच्या दरम्यान दुपटीचें अंतर दिसतें, आणि निकल व तांबें ह्यांमध्यें तिप्टीचें अंतर दिसतें. आज मितीला रुपें तांब्याच्या ८० पट किंमतीबरोबर आहे. ह्मणून तांब्याच्या नाण्याची जी ठरीव किंमत आहे, त्या मानानें आंतील धातू फारच अल्प किंमतीची असली पाहिजे. नाहीं तर हीं नाणीं वापरावयास फारच अवजड होतील. इंग्रजी अमलाचेपूर्वी ह्या देशांत तांब्याच्या नाण्यांत तें नाणें १ रुपयाचा जितका अंश असेल तितक्या अंशाच्या वास्तविक किंमतीची धातू घालून सदर नाणीं पाडीत असत. ह्यामुळें पूर्वींचे शिवराई हल्लींच्या दिडक्याहून तिपटीनें जड असत.

हल्लींच्या दिडक्यांत एका रुपयाचा ६४ वा अंश ह्मणून वास्तविक जितकी धातू असणें अवश्य आहे त्याच्या तिसऱ्या हिशाच्या किंमतीइतकी धातू असते. ह्मणजे हल्लींच्या दिडकीची किंमत कायम ठेवून वजन मात्र $\frac{1}{3}$ केलं आहे.

उपनाण्याचें वजन एकदम फार कमी केल्यानें दोन प्रकारांनीं नुकसान होण्याचा संभव असतो. फार हलकीं लागल्यामुळें ह्यांत लबाडी असावी असें समजून अडाणी माणसें तीं घेत नाहींशीं होतात. इ० स० १७९४ त फ्रान्स येथील राजक्रांतिकारांनीं तांब्याचीं नवीन नाणीं पाडलीं त्यांची स्थिति अशीच झाली. त्यामुळें तेथील राज्यकर्त्यांना तीं नाणीं परत घेऊन पूर्वींच्या वजनाचीं दुसरीं नाणीं फिरून पाडावीं लागलीं. त्याचप्रमाणें आंतील धातूपेक्षां नाण्याची किंमत बरीच जास्त असेल तर

बनावट नाणीं पाडून फायदा करून घेण्याची इच्छा लबाड माणसांना होण्याचा संभव आहे. पारिसमध्यें अशा प्रकारचीं बनावट नाणीं उघड पाडीत असत. हिंदुस्थानांत तांब्याचीं नाणीं बनावट करण्याचा प्रकार फारसा आढळून येत नाहीं. त्याचें एक कारण असें आहे कीं हें कृत्य उघडकीस आलें असतां कायद्यानें जी शिक्षा मिळण्याचा संभव आहे त्या मानानें असलीं खोटीं नाणीं पाडण्यानें फायदा फारच अल्प होतो.

शिवाय शुद्ध तांब्याच्या धातूचें नाणें फारसें चांगलें होत नाहीं. त्यांत काठिन्य फारसें नसल्यामुळें तें लवकर झिजतें ; आणि या धातूला एक प्रकारचा वास मारतो व त्याची बाधा हातालाही होते. तसेंच दमट हवेंत राहिली असतां या धातूवर गंज चढतो त्यामुळें ती विद्रुप होऊन विषारी होते. एवढ्याकरतांच हिंदुस्थान सरकारनें तांब्याच्या ऐवजीं ब्रांझ धातूचीं नाणीं हिंदुस्थानांत सुरू करण्याचें आतां ठरविलें आहे, व ह्या नाण्यांचें वजनही शेंकडा २९ प्रमाणें कमी केलें आहे. ह्मणजे इतःपर दिडकी १०० ग्रेनांची नसून ७५ ग्रेनांची असणार. ह्या प्रमाणानेंच बाकीच्या नाण्यांचीं वजनें असतील.

हिंदुस्थानांतील तांब्याचें नाणें.

हिंदुस्थानांत तांब्याचें किरकोळ नाणें फार वर्षांपासून चालत आहे. माजी राज्यांतील शिवराई, ढब्बू नांवाच्या नाण्यानंतर ब्रिटिश अमलाखालीं दिडकी, दोन दिडक्या, पै, सापिका, ह्या नांवांचीं नाणीं इ. स. १८३५ पासून टांकसाळींत पडूं लागलीं. १८३५पासून सन १९०३। ०४पर्यंत एकंदर तांब्याचें नाणें पडलें त्याचा तपशील येणेंप्रमाणें:—

	वजन टन	रुपयांत मुख किंमत	नाण्याची संख्या
अर्धा आणा	२८८४	७०६४३९०	२२६०६०४८०
पाव आणा	२१४१५	५२४६८५०६	३३५७९८४३२०

अर्धा पैसा	९४७	२३२०५९२	२९७०३०६५६
पै	१२६०	३०८९१३८	९९३११४४९६
	२६५०६	६४९४२९८५	४४७४१८९९५२

ह्या देशांत वरील नाण्यांशिवाय शिवराई, ढबू आजपर्यंत चालत होते. देशी संस्थानांतील तांब्याचीं नाणीं निराळीं पाडलीं जातातच. ह्यामुळें दरमाणशीं तांब्याच्या नाण्याचें प्रमाण बिनचुक काढणें कठीण आहे. तथापि वरील किंमतीचीं नाणीं ब्रिटिश मुलखांतील लोकांनींच वापरलीं असें मानलें तर प्रत्येक माणूस साडेचार आणे किंमतीचें तांब्याचें नाणें वापरतो असें दिसून येईल. इंग्लंडपेक्षां हें प्रमाण निम्मे कमी आहे.

तांब्याच्या ऐवजीं ज्या कित्येक दुसऱ्या धातूंचा उपयोग अल्प किमतीच्या नाण्याकडे आजपर्यंत केला आहे, त्या धातूंचा आतां विचार करूं.

बिलन अथवा हीण धातूचीं नाणीं.

पया, सापिके, दिडक्या, जर रुप्याच्या धातूच्या केल्या तर त्या फारच सूक्ष्म व हलक्या होतील. धातुगत किंमत व नाण्याची किंमत जर सारखी ठेविली तर एक दिडकी सुमारें २॥। ग्रेन वजनाची भरेल, व धातुगत किंमतीहून नाण्याची किंमत हलींच्या प्रमाणानें जास्त ठेवली तर मग एक ग्रेनाहून अधिक वजनाची दिडकी पाडतां येणें शक्य नाहीं. अर्थात् इतक्या कमी वजनाचें नाणें वापरण्याच्या उपयोगीं नाहीं. २२॥ ग्रेन वजनाचें हलीं जें चवलीचें नाणें आहे, तेंसुद्धां वापरण्यास फार लहान होतें अशी ओरड आहे. ह्मणून हिंदुस्थानांत व यूरोप खंडांतील पुष्कळ देशांत किरकोळ देवघेवीचीं नाणीं रुपें व तांबें ह्या दोन धातूंच्या मिश्रणाचीं पाडलीं आहेत. फ्रान्समध्यें एकदां असलीं नाणीं

चालत असत. त्यांत १ भाग रुपें व ५ भाग हलकी धातू असें प्रमाण असे; पण तेथें पुष्कळ दिवसांपूर्वींच हीं नाणीं बंद केलीं. नॉर्वे देशांत हीं नाणीं चालू आहेत, त्यांचें प्रमाण १ भाग रुपें व तीन भाग तांबें असें आहे. ह्या देशांत दिल्लीचे पठाणराजे, महमद तघलख, बाबर, हुमायून, पृथ्वीराज, अनंगपाल, पीपल, महीपाल इत्यादि मुसल्मान व हिंदू राजांनीं ह्या धातूचीं नाणीं पाडलीं होतीं.

जर्मनी देशांत ह्या नाण्यांचा प्रसार फार मोठा आहे. एक भाग रुप्यांत त्याच्या तिपटीनें चौपटीनें अथवा ह्याहूनही अधिक पटीनें तांबें मिसळून हीं नाणीं पाडतात. हीं नाणीं पाडतांना त्यांच्या पृष्ठभागावर तांब्याचा रंग दिसणार नाहीं अशी खबरदारी घेतात. त्यामुळें त्यांस रुपेरी झांक मारून तीं तेजस्वी दिसतात; परंतु ही झांक फार दिवस टिकत नाहीं, व लवकरच तीं मलिन दिसावयास लागतात. ह्या धातूस एक प्रकारचा कीटही फार जलद चढतो. शिवाय असलीं नाणीं बनावट पाडणें फार सोईकर असतें. ह्या व इतर कारणांकरितां ह्या मिश्र धातूंचीं नाणीं पाडण्यास कोणी धजत नाहीं.

संयुक्त नाणीं.

फ्रान्सचा राजा सेंट लुई याला शिपायांस देण्याकरितां खुर्द्याची मोठी अडचण पडल्यामुळें त्यानें एक चमत्कारिक रीतीचें नाणें तयार केलें. शिक्का मारलेल्या चामड्याच्या तुकड्यांत नऊ व अठरा ग्रेन वजनाचे रुप्याच्या तारेचे तुकडे बसवून नाणेंवजा त्यांची सुरवात केली. रुप्यामुळें त्याला किंमत आली व चामड्यामुळें आंतील रुपयाच्या लहान तारेला एक प्रकारचें संरक्षण मिळालें. अशाच नमुन्यावर अलीकडे सभोंवार तांब्याची कडा व मध्यबिंदु रुप्याचा अशीं नाणीं कांहीं ठिकाणीं पाडलीं होतीं. हें नाणें दिसण्यांत सुबक दिसून आकारही सोइस्कर असतो; तथापि याचा प्रसार होण्यास बऱ्याच हरकती आहेत.

असलीं नाणीं पाडण्याला खर्च फार येतो. शिवाय रुप्याचा मध्यभाग नाण्याच्या इतर भागापासून कधींही विलग होणार नाहीं, इतक्या उत्कृष्ट तऱ्हेचें नाणें पाडणें कठीण असतें. त्याचप्रमाणें विजातीय धातूंचा संयोग झाला असतां रासायनिक क्रिया सुरू होण्याचा संभव असतो; व सर्वांहून मोठी अडचण ही कीं, असल्या प्रकारचीं बनावट नाणीं ओळखून काढणें अशक्य असतें. इ० सन १८१० चे सुमारांस पहिल्या नेपोलियननें अशा मासल्याचीं नाणीं काढलीं होतीं; परंतु त्यांचा व्यवहारांत कधीं प्रसार झाला नाहीं. मध्यें तांबें व भोंवतालीं पितळ असलीं नाणीं इंग्लंडांत कांहीं वेळ चालत होतीं. त्याचप्रमाणें कथील व तांबें या दोन धातूंचीं पाडलेलीं नाणीं पुष्कळ दिवस उपयोगांत होतीं व अद्यापिही तीं नाण्यांच्या संग्रहालयांत पहावयास सांपडतात. हिंदुस्थानांत असलीं नाणीं पाडल्याचा दाखला कोठें आढळत नाहीं.

ब्रान्झ धातूचीं नाणीं.

कथिलाच्या अल्पशा मिश्रणानें तांब्याला कठिणपणा येतो ही गोष्ट फार प्राचीनकाळींही लोकांला माहीत होती. हें या दोन धातूंच्या मिश्रणाचा उपयोग जो फार दिवसांपूर्वी केलेला दिसतो त्यावरून उघड होतें. सीदियन लोकांचा राजा दुसरा कॅडफिसिझ यानें या धातूंचीं नाणीं पाडलीं होतीं. या देशांतही या धातूची पुष्कळ नाणीं हलीं उपलब्ध आहेत. आमच्या पहाण्यांत जीं कांहीं नाणीं आलीं तीं सुमारें ४८ ते ५० ग्रेन वजनाचीं असून ७ ते ९ इंच घेराचीं होतीं. एका अरेबियन इतिहासकारानें आपले इतिहासांत खालीं लिहिलेप्रमाणें गोष्ट लिहिली आहे. ईजिप्तच्या अधिकाऱ्यांनीं खलीफ वलद याच्याकडे जाऊन त्याची अशी प्रार्थना केली कीं, महाराज आपल्या ह्या अलेक्झँड्रिया शहरांत

ब्रान्झधातूच्या देवाच्या मूर्ती विपुल असून किरकोळ नाण्याच्या दुर्मिळतेमुळें आमचे हाल होत आहेत. त्याबरोबर त्या शहरांतील मूर्ति फोडून त्यांचीं नाणीं पाडण्याचा सरकारी ठराव झाला. याप्रमाणें जुने पुतळे नाण्याकरितां वितळले गेले. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतिकारांनीं अशीच युक्ति लढविली होती. त्यांच्या हातीं लागलेल्या देवालयाच्या घंटा वितळवून त्यांचीं त्यांनीं नाणीं पाडिलीं. हीं नाणीं शुद्ध तांब्याच्या नाण्याहून चांगलीं असत; असें असूनही चमत्कार हा कीं, सन १८९२ पर्यंत या धातूचीं लहान लहान नाणीं पाडण्याचें कोणाच्या ध्यानांत आलें नाहीं. इ० स० १८५२ सालीं फ्रान्सच्या राजानें हीं नाणीं पाडण्याचा पुन्हा क्रम सुरू केला व त्याचा तो प्रयत्न चांगला सफल झाल्याचेंही दिसलें.

ब्रान्झ धातूमध्यें ९५ भाग तांबें, ४ भाग कथील व १ भाग जस्त असतें. शुद्ध तांब्यापेक्षां हें मिश्रण कठिण होतें. तथापि याच्यावर ठसा चांगल्या तऱ्हेनें उमठतो व तो पुष्कळ दिवस टिकतो. यांत्रिक शक्तीसारख्या शक्तीचा उपयोग केल्याशिवाय या धातूचीं नाणीं पाडतां येत नाहींत, व ह्मणूनच या धातूचीं बनावट नाणीं पाडणें दुर्घट असतें. हवेनें किंवा दमटपणानें तीं विकृत होत नाहींत. उलट त्यांच्यावर जी एक प्रकारची काळी झांक मारते त्यामुळें तर झिजत चाललेला शिक्का विशेषच खुलतो.

अलीकडे इंग्लंड, अमेरिका, इटली व स्वीडन या देशांत ब्रान्झ धातूचीं नाणीं पाडूं लागले आहेत, आणि हिंदुस्थानांतही असलीं नाणीं पाडण्याचें ठरलें आहे. तांब्याचे ठिकाणीं या धातूचा सर्वत्र उपयोग होईल असें चिन्ह दिसूं लागलें आहे. हल्लीं जर्मन सरकारही या धातूचा उपयोग करीत आहे.

इंग्लिश ब्रान्झ नाणीं.

सन १८६१ सालच्या सुमारास प्रथमतः ग्रेट ब्रिटनमध्यें या जातीचीं नाणीं सुरू झालीं. ह्यांनाच पेन्स, हाफ् पेन्स व फार्दिंग हीं नांवें आहेत. फ्रान्स देशांतील सेंटिम नांवाचीं नाणीं पाडतांना ज्या प्रमाणानें निरनिराळ्या धातूंचें मिश्रण केलें जातें तेंच प्रमाण कायम राखून इंग्लंडमध्यें पेन्स वगैरे नाणीं पाडलीं जातात. इंग्लिश नाण्यांमध्यें फ्रेंच नाण्याइतका सुबकपणा दिसत नाहीं; तरी पण तीं स्वच्छ असून लवकर झिजत नाहींत. या नाण्यांचा आकार व वजन अद्यापि कमी करतां येण्यासारखें आहे. इतर देशांपेक्षां इंग्लंडमध्यें लहान नाण्यांचा वापर फार कमी असतो ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ग्रेट ब्रिटनमध्यें दर माणशीं साडेआठ पेन्स (साडे आठ आणे) पुरतात; परंतु फ्रान्समध्यें दर माणशीं सरासरीच्या मानानें पाहतां एक फ्रँक आणि साठ सेंटिम ह्मणजे पंधरा आणे लागतात. बेलजियम आणि इटली या दोन देशांत अनुक्रमें साडेएकवीस व साडेएकुणतीस आणे दरमाणशीं लागतात. हिंदुस्थानांतील प्रमाण मागें दिलेंच आहे.

निरनिराळ्या चलनांचीं वजनें.

निरनिराळ्या चलनांचीं वजनें त्यांच्या मुख्य किंमतीच्या विरुद्ध प्रमाणानें असतात ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. आपल्या इकडील वापरांत असलेलीं निरनिराळीं चलनें घेतलीं तर त्यांचीं वजनें अजमासें खालीं लिहिले प्रमाणानें भरतातः—

कागदी	१९ टन
रुप्यांचें	९७३९ टन

१ इ० सन १८३५ पासून इ० सन १९०४ पर्यंत हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या जातीचें रुप्याचें नाणें खालीं लिहिल्या किंमतीचें पडलें.

तांब्याचें २६५०६ टन

———

३२२६४

अगदीं हलक्या किंमतीचें नाणें वजनांत सर्वांत जास्ती कां भरावें याचें समाधानकारक उत्तर देणें अशक्य आहे. परंतु याचा परिणाम असा होतो कीं किरकोळ विक्री करणाऱ्या दुकानदाराच्या हातांत त्याचप्रमाणें वर्तमानपत्रकार, ट्रॅम्वे कंपनी यांच्याजवळ पुष्कळ खुर्दा सांचून राहतो. एकेवेळीं लंडन येथील कलालाजवळ ब्रान्झ धातूचें इतकें नाणें सांचलें होतें कीं अखेरीस तेथील टांकसाळींत तें नाणें विकत घेण्याची व्यवस्था करणें सरकारास भाग पडलें. मोठमोठ्या शहरांतून त्रास न पडतां व नुकसान न होतां सांचलेल्या खुर्द्याचा निकाल लावण्याकरितां स्वतंत्र व्यवस्था केलेली असते. कांहीं ठिकाणीं दर आठवड्यास गिरण्या व इतर कारखाने यांच्या मालकाकडे हा खुर्दा पाठविण्यांत येतो, व तेथें त्या खुर्द्यानें कारखानदार आपल्या मजूरदारांना मजुरी देतात. मुंबई, कलकत्ता वगैरे व्यापाराच्या शहरांतून रेल्वे कंपन्या व कष्टम आफिसें यांत जमलेला खुर्दा सरकारी बँकेंत पाठवि-

---

[मागील पृष्ठावरून]

रु०	अर्धरुपये	पावल्या
३८८०४१०७३४.	६८०२७०२०.	७७७०८२२१.

चवल्या	एकूण
५८८४४६४०.	४०८४९१०६१५

हें सर्व नाणें वापरांत नसून त्यापैकीं सुमारें ५० कोटी वापरांत असावें असा अजमास आहे. बाकीचीं नाणीं अर्थात् वितळलीं गेलीं असलीं पाहिजेत. प्रत्यक्ष व्यवहारांत असलेल्या नाण्यांच्या संख्येचा अजमास निरनिराळ्या माणसांनीं निरनिराळा केला आहे; परंतु त्यांपैकीं एकाचाही मेळ दुसऱ्याशीं बसत नाहीं.

ण्यांत येतो व या शहरांतील पुष्कळ गिरणीवाले सरकारी तिजोरींतून आपल्या मजूरदारांसाठीं खुर्दा घेऊन जातात. कारण कोठच्याही सरकारी तिजोरींत रुपये अगर नोटींच्या ऐवजीं कितीही रकमेपर्यंत रुप्याचें अगर तांब्याचें लहान नाणें मिळण्यास कोणासही अडचण पडणार नाहीं अशी ह्या देशांत सरकारानें तजवीज केली आहे. इतर पेढीवाले हजारों रुपयांचा खुर्दा घेण्याचें नाकबूल करतात. त्याचप्रमाणें इतर कोणीही मनुष्य रुपयापेक्षां जास्त किंमतीचा खुर्दा घेण्याचें कबूल करीत नाहीं. कारण एक रुपयाच्या व्यवहारापर्यंतचेंच तांब्याचें नाणें कायदेशीर फेडीचें चलन आहे. ह्यामुळें व लोकांच्या हातांत परचुटण नाणें सांचून राहूं नये ह्मणून सरकारी देण्यांत कितीही रकमेपर्यंत कोणी हें नाणें आणून दिलें तरी जें अधिकाऱ्यांनीं घेतलेंच पाहिजे असा ह्या देशांत सरकारी निर्बंध आहे. हल्लीं तांब्याचें नाणें शिलकी पडून रहाण्यानें जी गैरसोय होते ती निकल किंवा दुसऱ्या एखाद्या हलक्या व सुरेख अशा मिश्र धातूच्या नाण्यानें दूर करतां येईल कीं नाहीं हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. तांब्यापेक्षां ब्रान्झ धातूच्या नाण्याचा वापर जास्त होतो असा फ्रान्स देशांत अनुभव आला आहे; तथापि अजूनही या धातूचीं नाणीं निर्दोष आहेत असें ह्मणतां येत नाहीं. ज्या मानानें कमी वजनाचें नाणें असेल त्या मानानें त्याचा प्रसार जास्त होतो असा सर्वत्र अनुभव आहे.

निकल, मँगेनीज, अल्युमिनिअम आणि इतर शुद्ध व मिश्र धातू.

हलक्या किंमतीच्या नाण्यांकरतां निकल धातूचा उपयोग करण्यांत येतो याबद्दल मागें उल्लेख केलाच आहे; आणि या धातूचा पुरवठा व खप ज्या स्थित्यंतरावर अवलंबून असतात त्या स्थित्यंतरांत जर फारसा अस्थिरपणा राहिला नाहीं तर या कामीं दुसरी धातू शोधून काढण्याची अवश्यकता उरणार नाहीं. निकल धातूंत तांबें मिसळलें असतां त्या मिश्रणाला थोडासा कठिणपणा येतो आणि ह्मणून त्याचें

नाणें पाडणें जरा कठीण पडतें. तथापि त्यावर शिक्का सुबक रीतीनें उठवितां येतो व तो फार दिवसपर्यंत टिकण्यास हरकत नाहीं असें वाटतें. अशा रीतीनें या धातूचें बनावट नाणें पाडण्याचा संभव फार कमी असतो, व त्याचा जो एक विशेष प्रकारचा रंग असतो त्यामुळें तें नाणें सोन्याच्या अथवा रुप्याच्या नाण्यांतून तेव्हांच ओळखतां येतें, असें जरी आहे तथापि धातुशास्त्राची जी हल्लीं प्रगति चालू आहे ती कायम राहील तर उत्तरोत्तर पुष्कळ नवीन धातू व नवीन मिश्रणें आपणास परिचित होतील, व त्यांपैकीं एखादें हलक्या किंमतीच्या नाण्याकरितां उपयोगीं पडेल. निकल सध्या फार महाग असल्यामुळें तिच्याऐवजीं विपुल सांपडणाऱ्या व सारख्या गुणाच्या अशा मॅंगेनीज धातूचा उपयोग करावा असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. आण्याचें नवीन नाणें निकल धातूचें पाडण्याचें हिंदुस्थान सरकारानें नुकतेंच ठरविलें आहे.

पैशाच्या कामीं अल्यूमिनिअम धातू फार उपयोगी आहे, ह्मणून तिचा उपयोग करण्याविषयीं एका साहेबांनें आग्रहपूर्वक सूचना केली आहे. नमुन्यादाखल " $\frac{१}{४}$ रिअल १८७२ " ह्या शिक्याचीं कांहीं नाणीं फ्रान्स देशांत पाडलीं आहेत, व तीं अद्यापि पॅरीसच्या टांकसाळींत पैशाच्या संग्रहालयांत राखून ठेविलीं आहेत. ह्या धातूचा रंग विशिष्ट तऱ्हेचा निळापांढरा असतो. परंतु या धातूचा विशेष गुण ह्मटला ह्मणजे तिचें विशिष्टगुरुत्व फार कमी आहे. वर सांगितलेल्या नाण्याचा व्यास $\frac{७९}{१००}$ इंच असून वजन फक्त साडेपंधरा ग्रेन आहे. आपल्या दिडक्या व अर्ध्या दिडक्या इतक्या हलक्या असतील तर त्या आपल्या खिशांत घालून कोठेंही सहज बरोबर नेतां येतील. अशा नव्या धातूचा उपयोग करण्यास मुख्य अडचण ही आहे कीं कोणत्या किंमतीनें तिचा पुरवठा करतां येईल हें निश्चयात्मक सांगतां येत नाहीं.

तसेंच तिच्या टिकाऊपणाबद्दलही अद्यापि समजून आलें नाहीं. नाणें पाडण्याच्या कामीं जर कदाचित् शुद्ध अल्यूमिनिअम धातू निरुपयोगी ठरली तरीसुद्धां तिच्या अनेक मिश्रणांपैकीं एखाद्या मिश्रणाचा उपयोग करतां येण्यासारखा आहे. अल्यूमिनिअम व ब्रान्झ या मिश्र धातूचीं नमुन्याचीं नाणीं इंग्लंडच्या टांकसाळींत ग्रॅहेम साहेबांनीं पाडून पाहिलीं होतीं.

गंज चढून खराब होणार नाहीं अशी जर खबरदारी घेतां आली, तर अल्प किंमतीच्या पैशाकरतां पोलादाचा चांगला उपयोग होईल असें वाटतें. पोलादाचीं नाणीं पाडण्यास कठीण जातील, पण एकदां पाडलीं ह्मणजे त्यांच्या काठिण्यामुळें तीं प्रायः अविनाशीच होतील. ही धातू स्वस्त असल्यामुळें या नाण्यांची धातुगत किंमतही फार असण्याचा संभव नाहीं, ह्मणून बनावट नाणीं पाडणारांस फायदा होण्याचा संभव नसल्याकारणानें खोटीं नाणीं पाडण्यास कोणी धजणार नाहीं. निकलधातूच्या मिश्रणानें पोलादाला गंज चढत नाहीं असा कित्येकांचा अभिप्राय आहे, व तो जर बरोबर असेल तर हें मिश्रण घेऊन यत्न करणें अगदीं गैरवाजवी होणार नाहीं. रुपें, पोलाद आणि लोखंड यांच्या मिश्रणानें बनलेली धातु नाण्याच्या कामीं उपयोगी पडण्यासारखी आहे. रुपें, तांबें आणि जस्त यांचे मिश्रणाचीं नाणीं स्वित्झर्लंड देशांत पाडलीं आहेत. या नाण्यांचा परिघ बेताचा आहे; पण त्याचा पिंवळटसर पांढरा रंग चांगला दिसत नाहीं. या मिश्रणाचा अनुभव दुसऱ्या कोणत्या देशानें घेतलेला दिसत नाहीं; आणि रुपें घातल्याशिवाय तशाच तऱ्हेचा रंग बनविण्यास कांहीं प्रत्यवाय नसल्यामुळें या मिश्रणांत रुप्याचा उपयोग केवळ व्यर्थ होत आहे.

नाण्यासंबंधीं ज्ञान सरकारी टांकसाळींतील थोड्याशा अधिकाऱ्यांमध्यें वसत असल्यामुळें द्रव्यात्मक शास्त्राची प्रगति होण्यास अडचण पडते;

शिवाय एखाद्या नवीन जातीचें नाणें पाडून तिचा अनुभव पाहण्याची संधि इतर लोकांस मिळत नाहीं. हिंदुस्थानसारख्या अफाट देशाच्या चलनाबद्दल अनुभव घेऊन पाहणें बहुतेक अशक्य असतें. ज्या देशाच्या लहान लहान वसाहती व ताब्यांतील संस्थानें सर्वत्र पसरलीं आहेत, अशा देशास नवीन नाण्याचा अनुभव घेण्याची चांगली संधि मिळते. अशा अनुभवाचा बोजा वसाहतीवर किंवा संस्थानावर पडलाच पाहिजे असा नियम नाहीं. कारण मातृदेश ऐपतदार असल्या-कारणानें कांहीं वर्षांनीं नवीन सुरू केलेलीं नाणीं निरुपयोगी ठरल्यास स्वतःच्या खर्चानें तीं त्या देशास सहज परत घेतां येतील.

भाग १२.

मुख्य परिमाण—वाद.

कॅलिफोर्निया आणि आस्ट्रेलिया या दोन देशांत सोन्याच्या विपुल खाणी सांपडल्यानें त्या धातूच्या किंमतींत रुपें व इतर पदार्थांच्या मानानें चलबिचल होऊं लागल्या दिवसापासून मोलाचें मुख्य परिमाण कोणत्या धातूचें असावें याजबद्दल आजतागाईत सारखा वाद चालू आहे. आतां बहुतेक देशांनीं सोडून दिलेल्या रूप्यपरिमाणाचे कांहीं अभिमानी आहेत, कांहींनीं सोन्याचा अभिमान धरला आहे; व कांहींचा आग्रह दोन्ही धातूंचें परिमाण चालू असावें असा आहे. सन १८४९ पासून यूरोपांतील बहुतेक राष्ट्रांनीं आपल्या चलनांत फरक केला आहे व कांहीं राष्ट्रांनीं तर एतद्विषयक धोरण वारंवार बदललेलें आहे. सोनें फार स्वस्त होईल असें वाटून हालंड देशानें इ० सन १८५० सालीं रुप्याच्या एकात्मक परिमाणाचा अंगीकार केला. अशा रीतीनें एका परिमाणांतून दुसऱ्या परिमाणांत जातांना त्या देशास बरेंच नुकसान सोसावें लागलें आहे. शेवटीं इ० सन १८७३ सालीं रुप्याचें नाणें पाडणें बंद करावें लागून दोन वर्षांनीं पुढें ह्मणजे इ० सन १८७५ सालीं त्या देशानें सोन्याच्या परिमाणाचा अंगीकार केला.

मोलाचें मुख्य परिमाण सोन्याचें किंवा रुप्याचें असावें याविषयीं इंग्लंड देशांत अर्थशास्त्रज्ञांचें कधींही एकमत झालें नाहीं. अखेरीस लिव्हरपूल साहेबांनीं सोन्याचा पक्ष घेऊन या बाबतींत इंग्लिश राष्ट्राचें धोरण एकदाचें कायम केलें; व तेव्हांपासून आजपर्यंत यासंबंधीं बऱ्याच अंशानें एकवाक्यता असलेली दिसते. जर्मनी, स्कँडिनेव्हिया, बेलजिअम, इटली, आस्ट्रिया वगैरे कित्येक राष्ट्रांनीं रुपें टाकून सोन्याच्या

परिमाणाचा स्वीकार केला आहे. १८३५ पर्यंत सोन्याचीं नाणीं हिंदुस्थानांत चालत असत. व सन १८५२ पर्यंत सरकारही आपला वसूल सोन्याच्या नाण्यांत घेत असे.

दोन परिमाणें.

यूरोपांतील बहुतेक राष्ट्रांनीं आपल्या चलनपद्धतींतून रुप्याला अजीबात फांटा दिल्यामुळें फ्रान्स वगैरे पश्चिम यूरोपमधील कांहीं देशांत जेथें रुप्याचें व सोन्याचें अशीं दोन्ही चलनें चालतात अशा ठिकाणच्या लोकांत व जेथें अल्प किंमतीचीं रुप्याचीं नाणीं असून मुख्य परिमाण फक्त रुप्याचेंच आहे अशा ठिकाणच्या एकपरिमाणाभिमानी लोकांत सांप्रत मोठा वाद माजून राहिला आहे. सोन्याचें व रुप्याचें अशीं दोन मुख्य परिमाणें असल्यास हानिपूरक क्रियेच्यायोगानें कोणाचेंही नुकसान होत नाहीं. हें फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञांचें ह्मणणें तत्वतः खरें आहे. उलटपक्षीं इंग्लिश ग्रंथकारांची तक्रार अशी आहे कीं ह्या द्विपरिमाणपद्धतीच्यायोगानें दोन्ही धातूंच्या किंमतींत जी अत्यंत चलबिचल होते ती सगळी सोसावी लागते. फ्रान्स देशांत या दोन धातूंच्या चलनाचा भाव कायद्यानें कायम केला आहे. ह्मणजे रुपयाच्या साडेपंधरा पटीनें सोन्याची किंमत ठरली आहे. आतां कायद्यानें ठरलेली किंमत आणि बाजारभावाची किंमत नेहमीं सारखी असणें शक्य नाहीं, व कोणत्याही धातूच्या चलनांत वाटेल तितक्या रममेपर्यंत फेड करण्याची कायद्यानें सवलत ठेविल्यामुळें ज्या धातूच्या नाण्याची किंमत बाजारभावानें कमी असेल त्याच नाण्याचा वापर सर्व व्यवहारामध्यें होण्याचा संभव असतो; व असें झालें ह्मणजे तत्त्वतः दोन परिमाणें असतां वस्तुतः पहातां एकच परिमाण आहे असें ह्मणावें लागतें. व अशा रीतीनें एकदां सोनें तर एकदां रुपें यापैकीं कोणत्या तरी एका धातूचेंच चलन कायम रहातें कित्येक वेळां तर असें होतें कीं बाजारभावाहून ज्या नाण्यांची

किंमत कमी असेल तीं नाणीं वितळविण्यांत येतात किंवा परदेशीं पाठविण्यांत येतात; व उण्या किंमतीचीं नाणीं फक्त देशांत राहतात. ह्मणून या पद्धतीनें नुकसान असून नफा मात्र कांहीं नाहीं.

इंग्लिशग्रंथकारांच्या या ह्मणण्यांत बरेंच तथ्य आहे हें कबूल केलें पाहिजे. तथापि दोन्ही धातूंच्या किंमतींत जी अत्यंत चलबिचलता होते तदनुसार पदार्थांच्या किंमती बदलल्याच पाहिजेत ही जी कित्येक ग्रंथकारांची समजूत आहे ती बरोबर दिसत नाहीं. एकाला साडेपंधरा हें जें दोन धातूंच्या किंमतीचें कायदेशीर प्रमाण ठरलें आहे, त्याखालीं ज्या धातूची किंमत जाईल त्याच धातूच्या किंमतींतील फरकाप्रमाणें पदार्थांच्या किंमतींत फरक पडतो. इंग्लिश ग्रंथकारांची एवढीच चुकी आहे असें नाहीं. फ्रान्स देशांतील चलनी कायद्यामुळें हानिपूरक अथवा समतावह क्रिया चालू होऊन सोन्या रुप्याच्या किंमतींत कायद्याच्या अभावीं जितका फरक पडला असता तितका पडत नाहीं हें फ्रेंच ग्रंथकारांचें ह्मणणें पुष्कळ अंशानें खरें आहे. कायदेशीर किंमतीहून सोन्यांत मोजावयाची रुप्याची किंमत जर वाढली तर कोणत्याही द्विधात्वात्मक परिमाणाच्या देशांत सोनें जास्त येऊं लागेल. ह्या सोन्याचीं तेथें नाणीं पाडलीं जाऊन त्यांनीं कायदेशीर भावानें रुप्याचीं नाणीं विकत घेऊन तीं परदेशांत पाठविण्यांत येतील. हें नुसतें तात्विक दृष्टीनेंच खरें दिसतें असें नाहीं. फ्रान्स देशांत हा प्रकार प्रत्यक्ष घडला आहे. सन १८४९ मध्यें मुख्य चलन जें रुप्याचें होतें तें १८६० सालीं बहुतेक सोन्याचें झालें. स्वस्त किंमतीची धातू त्या देशांत भराभर येऊं लागली, व महाग असलेली धातू झपाट्यानें देशाबाहेर जाऊं लागली. याचा परिणाम अर्थात् असा झाला कीं सोन्यांचा भाव उतरत जाण्याला व रुप्याचा चढण्याला प्रतिबंध झाला. एकाच धातूचें परिमाण असतें तर सोनें ह्याहीपेक्षां स्वस्त होऊन रुपें महाग

झालें असतें. रुप्याच्या मानानें सोनें जर वाढलें तर ह्याच्या उलट क्रिया होईल हें निराळें सांगायला नको. अशावेळीं देशांत सोन्याची भरती होऊन रुप्याची ओहोटी लागेल. कोणत्याही वेळीं मोलाचें परिमाण निःसंशय कोणत्यातरी एकाच धातूंत असणार; तथापि एका धातूच्या ऐवजीं दुसऱ्या धातूचा सारखाच उपयोग होत असल्यामुळें कोणत्याही धातूच्या किंमतींत मनस्वी फरक पडत नाहीं. इतर पदार्थांच्यासंबंधानें या दोन धातूंच्या किंमतींत कमजास्तपणा होऊं न देण्याचें सामर्थ्य ह्या द्विपरिमाणात्मक चलनपद्धतींत नाहीं हें खरें; परंतु ह्या पद्धतींत एकच धातूचें परिमाण असतां जो प्रकार झाला असता त्यापेक्षां पुरवठा आणि खप यांमधील स्थित्यंतरांना बराच व्यापक प्रदेश मिळतो. याचा अर्थ असा कीं एकधातूचेंच जर परिमाण देशांत असेल तर त्या धातूचा खप किंवा पुरवठा ह्यांत ज्या मानानें कमजास्तपणा होईल त्या मानानें इतर सर्व पदार्थांच्या किंमतींत कमजास्तपणा होणार. परंतु दुसरी धातू साहाय्यकारी असते तेथें हें स्थित्यंतर कधींही अमर्यादित होत नाहीं.

अशी कल्पना करा, पाण्याचे दोन हौद आहेत व दोहोंचाही पुरवठा व खप होण्याचीं साधनें अगदीं स्वतंत्र आहेत. या दोन हौदांना जोडणारी एक नळी नसेल तर प्रत्येक हौदांतील पाण्याचा सांठा त्या हौदाचाच खप व पुरवठा यांवर अवलंबून असणार. परंतु एका नळीनें जर दोन हौदांचा संबंध जडविला तर दोन्ही हौदांतील पाणी कांहीं नियमित प्रमाणानें कायम राहील. एका हौदाच्या पाण्याच्या खपांत किंवा पुरवठ्यांत कांहीं कारणानें केव्हां कितीही फरक पडला तरी त्याचा त्याच हौदावर सर्व बोजा न पडतां दोन्ही हौदांवर सारखा वांटून जाईल. असाच प्रकार दोन निरनिराळ्या धातूंचीं परिमाणें ज्या देशांत असतात तेथें घडून येतो.

नाणें पाडण्याच्या कामीं रुप्याच्या धातूची बंदी.

वूलोस्की नांवाच्या फ्रेंच ग्रंथकारानें द्विधातुपरिमाणाचा कायदा झुगारून देऊन नाण्याच्या कामीं रुपें न वापरण्याची यूरोपांतील राष्ट्रांची प्रवृत्ति दिसून येते ती अनिष्ट आहे, ह्मणून मोठ्या काकुळतेनें सूचना केली आहे. जर्मनीनें सोन्याच्या परिमाणाचा अंगीकार करून रुपें नाण्याच्या कामांतून मोकळें केलें, त्यामुळें पुष्कळ रुपें बाजारांत येऊन रुप्याचा भाव उतरण्यास मदत झाली आहे व सोन्याचा खप जास्त होऊं लागल्यामुळें ती धातु महाग होत चालली आहे. हालंड, आस्ट्रिया वगैरे इतर यूरोपियन राष्ट्रांनीं जर्मनीचेंच अनुकरण केलें आहे व रुप्याचें नवीन नाणें पाडण्याचें तर बहुतेक सर्व यूरोपियन राष्ट्रांतून कायद्यानें बंद झालें आहे. उदाहरणार्थ फ्रान्स, बेलजियम, रशिया, इटाली या देशांत जुन्या रुप्याच्या नाण्यांत वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत ठरीव भावानें फेड करण्यास सवलत आहे; तथापि रुप्याचीं नवीन नाणीं पाडण्याचें कायद्यानें बंद केलें आहे. इतर खंडांतील व यूरोपांतीलही दुसऱ्या सर्व राष्ट्रांनीं रुप्याचीं नाणीं न वापरण्याचा निश्चय केला तर रुपें अगदीं कवडीमोल होऊन सोनें फार महाग होईल हें उघड आहे. फ्रान्स, इटाली आणि बेलजियम या द्विधातु-परिमाणाभिमानी राष्ट्रांनीं दोन्ही धातूंची नाणीं आपआपल्या टांकसाळींतून पाडण्याचा क्रम ठेवल्यास रुप्याला कांहींतरी तेजी येऊन दोन धातूंच्या भावांतील अंतर कांहीं अंशानें कमी होईल. ही समतावह किंवा हानि-पूरक क्रिया बंद पाडून नाण्याच्या कामांतून रुपें हद्दपार केल्यास जिकडे तिकडे एकच सोन्याचें परिमाण झाल्यामुळें सोन्याचा भाव अतिशय वाढेल व त्यामुळें खासगी किंवा सार्वजनिक कर्जाचा बोजाही विनाकारण वाढणार आहे असें वूलोस्कीचें ह्मणणें आहे.

वूलोस्कीचें भविष्य आजमितीस बऱ्याच अंशानें खरें झालें आहे. एक औंस रुप्याला एके वेळीं ६२ $\frac{१}{}$ पेन्स किंमत पडत होती, तीच

आतां तीस पेन्सापर्यंत आली आहे. जपानानें सोन्याचें नाणें सुरू केलें आहे. हिंदुस्थानच्या टांकसाळींत सरकाराशिवाय इतरांस रुपये पाडून देण्याचें बंद झालें असून सरकारच्या हेतूप्रमाणें लवकरच सोन्याचें नाणें सुरू होईल असा अदमास दिसतो. जपानच्या सहवासानें चिनी राष्ट्रांत जर जागृति उत्पन्न झाली तर तें राष्ट्रही सोन्याचें नाणें पतकरण्यास मागें पुढें पहाणार नाहीं व असें झालें ह्मणजे अमेरिकेलाही आपला आग्रह सोडून इतरांच्या पाठोपाठ जावें लागेल. अशा स्थितींत रुप्याचा भाव किती उतरेल याची कल्पनाही करणें शक्य नाहीं, असें जरी आहे तरी या बाबतींत कोणतेंही निश्चयात्मक मत प्रतिपादणें जरा धाडसाचेंच आहे.

सोन्याच्या नाण्याची अवश्यकता भासणें हें राष्ट्राच्या सांपत्तिक उन्नतीचें द्योतक आहे. जगांतील सर्व राष्ट्रें एकसमयावच्छेदेंकरून भरभराटीस येतील असें मानण्यास इतिहासांत प्रमाण मिळत नाहीं. त्यामुळें रुप्याचें नाणें टाकून सोन्याचें नाणें वापरण्यास ज्याप्रमाणें कित्येक राष्ट्रें प्रवृत्त होतील त्याच प्रमाणें सोन्याचें नाणें वापरीत असलेल्या कित्येक राष्ट्रांना हीन स्थितीमुळें रुप्याच्या नाण्यांकडे वळणें भाग पडेल, याचें हिंदुस्थान हें ढळढळीत उदाहरण आहे. ह्या देशांत पूर्वीं सर्वत्र सोन्याचीं नाणीं चालत असून तींच नाणीं पुढें गैरसोईचीं व ह्मणून अनुपयुक्त वाटूं लागलीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्याचप्रमाणें नाण्यांतून मुक्त झालेल्या रुप्याचा उपयोग सुसंपन्न राष्ट्रांत अन्यकार्याकडे होण्याचाही संभव असल्यामुळें ह्या धातूचा भाव अगदींच खालावेल असें वाटत नाहीं. आतां सोन्याचा खप वाढल्यामुळें ती धातु अत्यंत महाग झाली पाहिजे असेंच केवळ ह्मणतां येणार नाहीं. सोन्याच्या धातूच्या परिमाणाचा स्वीकार केल्यानें सोन्याचीं नाणीं पुष्कळ प्रमाणानें पाडावीं लागतील असा नियम नाहीं. स्कॅंडिनेव्हिया, हालंड,

जावा, कॅनाडा या देशांत सोन्याचें परिमाण मान्य असून त्या धातूचें चलन मुळींच नाहीं; तसेंच हुंड्यांचा व खात्यावरील व्यवहाराचा ज्या मानानें देशांत फैलाव जास्त होईल. त्या मानानें नाण्यांचा वापर देशामध्यें अर्थात्च कमी झाला पाहिजे. शिवाय जगांत निरनिराळ्या ठिकाणीं नवीन नवीन सोन्याच्या खाणींचा शोध लागत असल्यामुळें सोन्याच्या हल्लींच्या पुरवठ्यांत उत्तरोत्तर भर पडत जाईल असें मानणें अगदीं अयुक्तिक होणार नाहीं.

सारांश, सोनें व रुपें या दोन मूल्यवान् धातूंचा खप व पुरवठा इतक्या निरनिराळ्या स्थित्यंतरावर अवलंबून आहे कीं त्या सर्व स्थित्यंतरांचा आज विचार करून त्यावरून कोणतेंही दृढ अनुमान काढणें प्रायः अशक्य आहे. आजमितीस रुप्याचा जो भाव आहे तो आणखी उतरेलच असा नियम नाहीं. स्वस्त झालेल्या रुप्याचा उपयोग भांड्यांकडे अथवा दागिने करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति होणें अगदीं साहजिक आहे; व तसें झालें असतां त्या धातूला पुनः तेजी येऊन उतरत उतरत जाणाऱ्या भावाला प्रतिबंध झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. त्याचप्रमाणें सोन्याचा भाव फार उतरेल तर हल्लीं ज्या खाणीमधून थोड्याशा फायद्यानें ही धातु काढतां येते त्या खाणीचें काम बंद पडेल, ह्मणजे याचा अर्थ असा कीं, खप कमी झाल्याबरोबर पुरवठाही कमी झाल्याशिवाय राहणार नाहीं, व त्यामुळें या धातूचा भाव अगदीं कनिष्ठ स्थितीस पोहोंचणें शक्य नाहीं. सोन्याच्या नवीन खाणीं सांपल्यामुळें वाढत जाणाऱ्या सोन्याच्या भावाला बराच अडथळा झाला आहे. तात्पर्य, वर सांगितल्याप्रमाणें लोकांच्या चालीरीती, राज्यचालकांचे कायदे, धातूंची दुर्मिळता अथवा सुमिळता इत्यादि अनेक कारणांवर या दोन धातूंचा भाव अवलंबून असल्यामुळें त्याविषयीं कोणताही निश्चित सिद्धांत प्रतिपादन करणें फार धोक्याचें आहे.

द्विधातुपरिमाणापासून होणारें नुकसान.

द्विधातुपरिमाणपद्धति कायम ठेवण्याची अवश्यकता आहे किंवा नाहीं याचा निर्णय कल्पनेनेंच करण्यासारखा असून त्या पद्धतीपासून निष्पन्न होणाऱ्या गैरसोयी मात्र निःसंशय भासमान होत आहेत. फ्रान्स देशांत जोंपर्यंत जुन्या रुप्याच्या जड नाण्याऐवजीं नेपोलियन वगैरे सोन्याचीं नवीन सुंदर नाणीं या पद्धतीनें प्रचारांत येऊं लागलीं, तोंपर्यंत लोकांची कोणत्याही प्रकारची तक्रार नव्हती, व ही समतावह पद्धतीची क्रिया त्यांस मोठी वर्णनीय वाटूं लागली. परंतु जेव्हां कांहीं वर्षांनीं पुढें सोन्याचीं नाणीं परदेशांत जाऊं लागून रुप्याचें जड नाणें वापरण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां लोकांच्या विचारांत फरक पडूं लागला. फ्रेंच लोकांना सोनें वापरण्याची संवय लागल्यामुळें साडेपंधरापटीनें जड व बोजड असें चलन पुनः वापरण्यास त्यांस कधींही इच्छा न होणें साहजिक आहे. शिवाय ह्या चलनांतराच्यायोगानें उण्या किंमतीच्या धातूंत ज्यांना आपल्या कर्जाची फेड करून घ्यावी लागते त्यांना नुकसान सोसावें लागतें, व पेढीवाले, सराफ, दलाल वगैरे लोकांना अशा व्यापारावर आपला फायदा करून घेण्यास संधि मिळते. इतर राष्ट्रें आपल्या पद्धतीचा अंगीकार करीत नाहींत ही गोष्ट आतां द्विधातुपरिमाणाभिमानी राष्ट्रांच्या मनांत येऊन चुकली आहे. व एखाद्या राष्ट्रानेंच ह्या पद्धतीचा स्वीकार केला असतां सोन्यारुप्याच्या किंमतीच्या वाढत्या स्थैर्याचा फायदा इतर राष्ट्रांस मिळून या पद्धतीपासून निष्पन्न होणाऱ्या गैरसोयी व द्रव्यव्यय तेवढ्याच राष्ट्रास मात्र सोसावा लागेल. जगाच्या हिताकरितां इतका स्वार्थत्याग करण्याचा हेतु सर्व राष्ट्रांनीं ह्या चलनपद्धतीचा अंगीकार करावा असें प्रतिपादन करणाऱ्यांचा मुळींच नव्हता, आणि ह्मणून फ्रान्स आदिकरून लॅटिन राष्ट्रांनीं ही द्विधातुपरिमाणपद्धति वस्तुतः सोडून दिल्यासारखीच आहे.

रुप्याचीं फ्रँक नांवाचीं नाणीं पुष्कळशीं पाडण्याची अवश्यकता वाटूं लागली त्याबरोबर फ्रेंच सरकारानें तीं नाणीं पाडण्याचें बंद केलें. पुढें फ्रान्स, स्वित्सरलंड, बेलजियम आणि इटाली या राष्ट्रांत आपआपसांत दरवर्षास आपआपल्या राष्ट्राची गरज भागेल अशा बेतानें नियमित नाणीं पाडण्याचा करार होत असे. रुप्याचीं वाटेल तितकीं नाणीं पाडण्याची जी पूर्वीं सर्वांस मोकळीक होती तिचा अशा रीतीनें प्रतिबंध झाल्यामुळें अर्थातच द्विधातुपरिमाणपद्धतीची क्रिया बंद पाडण्यासारखें झालें. नियमित संख्येचीं रुप्याचीं नाणीं पाडलीं जात असल्यामुळें देशाच्या बाहेर सोनें जाईनासें झालें व " पांच फ्रँकांचें " एक नाणें निरनिराळ्या पांच फ्रँकांच्या नाण्यांहून किंमतीनें वाढून नेपोलियन नाण्याच्या (वीस फ्रँक ह्मणजे एक नेपोलियन) एकचतुर्थांशाहून कमी किंमतीचें झालें. जरी पांच फ्रँकांचीं नाणीं अमर्याद रकमेपर्यंत कायदेशीर फेडीकरतां वापरतां येतात, तरी तीं नवीन पाडणें बंद केल्यामुळें उपनाण्यांच्या स्थितीप्रत येऊन पोहोंचलीं आहेत. अशा रीतीनें कायद्यामध्यें विशेष फरक न करतां फ्रान्सादि देशांनीं द्विधातुपरिमाणपद्धति वस्तुतः सोडून देऊन इंग्लंड आणि जर्मन यांच्या मिश्र चलनपद्धतीहून अभिन्न अशीच पद्धति ग्रहण केली.

यूरोपच्या पश्चिमेकडील देशाच्या चलनपद्धतींत जसे फेरबदल झाले, तसेच द्विधातुपरिमाण सोडून देण्याच्या पूर्वीं अमेरिकेंतही झाले होते, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. सन १८५३ पर्यंत सोन्याच्या ईगल वगैरे नाण्यांबरोबर रुप्याचें डालर नांवाचें नाणें वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत कायदेशीर फेडीचें चलन ह्मणून अमेरिकेंत मानलें जात असे. फ्रान्समध्यें एकाला साडेपंधरा हें जें दोन धातूंतील किंमतीचें प्रमाण कायद्यानें ठरलें होतें, तसें अमेरिकेंत नसून एकाला सोळा हा कायदेशीर भाव होता. याप्रमाणें इतर देशांपेक्षां अमेरिकेंत कायदेशीर फेड कर-

ण्यास रुपें जास्त लागूं लागल्यामुळें अर्थातच सोनें जास्त वापरण्यांत येऊं लागून रुपें परदेशांत जाऊं लागलें. ही स्थिति बदलण्याकरतां १८५३ सालीं अमेरिकन सरकारानें अर्धा डालर व दुसरीं रुप्याचीं लहान नाणीं उपनाणीं ठरविलीं; आणि रुप्याचे डालर पुऱ्या वजनाचे असत तरी ते नवीन पाडण्याचें प्रायः बंद केलें. सन १८७३ च्या एप्रिलच्या पहिल्या तारखेस राष्ट्रीय सभेनें केलेला कायदा अमलांत आला, व त्यामुळें सोन्याचा डालर हाच कायतो किमतीचें आदि-परिमाण ठरला गेला व पांच डालरच्या देवघेवीपर्यंत रुप्याच्या नाण्यांचा कायदेशीर उपयोग होऊं लागला. याप्रमाणें पूर्वी तत्त्वतः अस्तित्वांत असलेली द्विधातुपरिमाणपद्धति अखेरीस संपुष्टांत आली, आणि सोन्याचें एकेरी परिमाण स्वीकारणाऱ्या राष्ट्रांत अमेरिकेची गणना होऊं लागली.

जगाच्या मुख्य देशांतील चलन पद्धति.

जगांतील प्रमुख राष्ट्राच्या चलनपद्धतींत अलीकडे झालेला फेरबदल पाहिला असतां असें दिसतें कीं, सोनें हेंच मोलाचें परिमाण व मुख्य व एकच विनिमयसामान्य ह्मणून स्वीकारण्याकडे सर्वांची प्रवृत्ति होत आहे. इंग्लंड, आयर्लंड, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, आफ्रिकेंतील वसाहती वगैरे ब्रिटिश अमलाखालील मुलखांत हीच पद्धति सांप्रत प्रचारांत आहे, व हिंदुस्थानांतही रुप्याच्या ऐवजीं सोन्याचें नाणें चालू करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. हीच पद्धति एकेवेळीं पोर्तुगाल, तुर्कस्थान, ईजिप्त देशांत व चिली आणि ब्रेझिलसारख्या कांहीं दक्षिण अमेरिकेंतील संस्थानांत चालू होती. जर्मनी, डेन्मार्क, नार्वे व स्वीडन या देशांतही सोन्याचें एकाकी चलन तद्देशीय सरकारनें सुरू केलें आहे. जपानचा व्यापार व एकं-दरींत परिस्थिति सुधारल्याबरोबर वीस, दहा, पांच , दोन आणि एक अशीं येन नांवांचीं सोन्याचीं नाणीं पाडून सोन्याच्या चलनांचा त्या देशांत

अंगीकार केला आहे. जपानांत सेन नांवाचीं रुप्याचीं उपनाणीं आहेत, ह्मणजे ह्या नाण्यांत दहा भागांत आठ भाग शुद्ध धातू असते. पन्नास, वीस, दहा आणि पांच सेनांचीं हीं उपनाणीं त्यांनीं पाडलीं आहेत. इतर कांहीं देशांत सेंट नांवाचें नाणें चालतें त्याच किंमतीचें हें जपानी सेन नाणें आहे.

फ्रान्स, इटली, बेलजियम, स्वित्झर्लंड ह्या देशांत अद्यापि तत्त्वतः द्विधातुपरिमाणपद्धति कायम राखिली गेली आहे. स्पेन, ग्रीस व रोमानिया ह्या राष्ट्रांनींही फ्रेंच पद्धतीचें अनुकरण अलीकडे केलेलें दिसतें. अमेरिकेंत पेरू, इक्वेडर व न्यूग्रिनेड हीं राष्ट्रें द्विधातुपरिमाणपद्धति ग्रहण केल्याचें प्रतिपादिताहेत.

थोड्या वर्षांपूर्वी व्यापाराच्या सोईकरतां मात्र वारंवार बदलणाऱ्या किंमतीचीं थोडींशीं सोन्याचीं नाणीं वापरणाऱ्या परंतु रुप्याची एकात्मक जुनी चलनपद्धतीच कायम ठेवणाऱ्या राष्ट्रांत यूरोपच्या बऱ्याच भागाचा समावेश करतां आला असता. जर्मनी, आस्ट्रिया, रशिया, डेन्मार्क, नार्वे आणि स्वीडन हीं राष्ट्रें याच वर्गांतील होत. परंतु आजमितीस निवळ रुप्याचीं नाणीं वापरणारें असें ह्यापैकीं एकही राष्ट्र उरलेलें नाहीं.

अमेरिका.

ह्या देशांत मोलाचें मुख्य परिमाण सोनें असून सोन्याचींच नाणीं टांकसाळींत पाडलीं जातात. प्रत्यक्ष प्रचारांत सोन्याचीं नाणीं फारच थोडीं आहेत. परंतु पेढ्या आणि खजिन्यांत सोनें शिल्लक ठेवलें असतें.

	पौंड
पेढ्यांतील शिल्लक	८२२९०४४४
खजिन्यांतील शिल्लक	४८८५२२९०
खजिन्यांतील रुप्याचे डालर	७०९४८०८०

वापरण्यांत असलेले रुप्याचे डालर १२३३४४९०

हीं नाणीं किंवा याच्या बदला दिलेले कागदी दाखले १६ : १ या पूर्वींच्या भावाप्रमाणें वापरण्यांत येतात. या देशांत एकंदर कागदी चलन एकवीस कोटी पौंड किंमतीचें आहे. रुप्याचीं नाणीं व तिजोरींत शिल्लक असलेल्या रुप्याच्या ऐवजीं काढलेलें कागदी चलन ह्यांनीं वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत कायदेशीर फेड करतां येते. सन १८७८ सालीं या देशांत एक कायदा झाला त्या कायद्याअन्वयें अमेरिकन सरकारला दरसाल २०६००००० औंस रुपें खरेदी करावें लागत असे. परंतु सन १८९० मध्यें पास झालेल्या शर्मन कायद्याप्रमाणें हल्लीं ५४००००० औंस रुपें खरेदी करावें लागतें.

कानडा.

मोलाचें परिमाण सोन्याचें आहे व सोन्याचे डालर पाडण्याची जरी कायद्यानें सवलत ठेवली आहे तरी या देशाचें असें सोन्याचें नाणें मुळींच नाहीं; व व्यवहारामध्येंही सोन्याचें नाणें मुळींच नाहीं ह्मटलें तरी चालेल. या देशांत टांकसाळ नाहीं. रुप्याच्या उपनाण्यांचा पुरवठा इंग्लंडमधून होतो. चोवीस लक्ष पौंड किंमतीचें सोनें खजिन्यांत शिल्लक ठेवलेलें असतें. पंचवीस सेंटापासून चार डालरपर्यंतच्या निरनिराळ्या रकमांच्या नोटी या देशांत चालतात. या नोटी सुमारें सदतीस लक्ष पौंड किंमतीच्या आहेत. पांच डालर किंवा त्याहून जास्तपट रकमेच्या नोटी पाडण्याचा अधिकार त्या देशांतील पेढ्यांस दिलेला आहे. ह्या नोटींच्या मोबदला नक्तपैसा अगर सरकारी नोटी मिळूं शकतात. अशा पेढ्यांच्या चालणाऱ्या नोटींची किंमत अजमासें सत्तर लक्ष पौंड आहे. एका डालरचे ऐशीं सेंट ह्या दरानें दहा डालर रकमेपर्यंत अमेरिकेंतील रुप्याच्या डालरांनीं फेड करणें कायदेशीर आहे, अशा अर्थाचा १८७० सालीं सरकारी

ठराव प्रसिद्ध झाला असूनही हे अमेरिकेंतील रुप्याचे डालर १:१६ या दरानें प्रचारांत चालतात. रुप्याच्या नाण्यांचा मोबदला सोन्याच्या नाण्यांत मिळत नाहीं. या देशासंबंधानें विशेष ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही आहे कीं, कोणत्याही प्रकारचें सोन्याचें चलन नसून व सोन्याचें नाणें पाडण्याकरतां टांकसाळही नसून रुप्याचे डालर आणि नोटीही अमेरिकेंतील सोन्याच्या डालरांच्या किंमतीनें वापरलीं जातात.

जर्मनी.

इ. सन १८७३सालीं जर्मनीनें सोन्याचें परिमाण सुरू केलें व तेव्हांपासून त्या देशांतील चलनपद्धति बहुतेक इंग्लंड देशांतील चलनपद्धतीप्रमाणेंच आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तेथील टांकसाळींत सोन्याचीं नाणीं पाडतात व रुप्याचीं लहान लहान उपनाणीं ठरींव संख्येपर्यंत पाडलीं जातात व हीं नाणीं फक्त नियमित रकमेपर्यंत कायदेशीर फेडीचें चलन ह्मणून गणलीं गेलीं आहेत. पण इंग्लंडपेक्षां या देशांत फरक हा आहे कीं, दोन कोटी पौंड किंमतीचीं जुनीं रुप्याचीं थेलर नांवाचीं नाणीं अद्यापि प्रचारांत कायम राखलीं आहेत १:१५ $\frac{१}{२}$ या भावानें अनियमित रकमेपर्यंत या नाण्यांनीं कायदेशीर फेड करतां येते. सोन्याच्या नवीन पाडलेल्या नाण्यांपैकीं पेढ्यांत ३४२५०००० पौंड व स्पँडावच्या किल्ल्यांत ६०००,००० पौंड शिलकी ठेवले असून प्रचारांत साडेसहा कोटींपासून सात कोटी पौंडपर्यंत असावीं असा अजमास आहे. या देशांत एकंदर ६८,७४०,००० पौंड किंमतीच्या नोटी वापरांत आहेत.

स्कँडिनेव्हिया.

या देशांतील मोलाचें मुख्य परिमाण सन १८७३ पासून सोनेंच आहे. टांकसाळींत सोन्याचीं नाणीं पाडतां येतात असें दिसतें. परंतु वापरांत सोन्याचें नाणें फारच क्वचित् आहे. सोन्यांत ज्याचा मोबदला

करतां येतो अशा बँकनोटी सामान्य प्रचारांत आहेत. उपनाणीं रुप्याचीं आहेत. पेढ्यांतून सोन्याचा सांठा सुमारें ९९ लक्ष पौंड असावा व नोटी सुमारें १६० लक्ष पौंडांच्या असाव्यात असा अदमास आहे.

फ्रान्स.

सोन्याचीं नाणीं पाडण्यास टांकसाळी खुल्या आहेत. सन १८७८ पासून लहान नाणीं खेरीजकरून रुप्याचीं नाणीं पाडण्याचें बंद केलें आहे. प्रत्यक्ष वापरांत सोन्याचीं विपुल नाणीं आहेत. परंतु या देशांतील चलनपद्धतींतील विशेष तऱ्हा ही आहे कीं, या देशांत जुनीं, ५ फ्रँकचीं नाणीं पुष्कळ आहेत, व १: १५ $\frac{1}{2}$ या जुन्या दरानें अद्यापि तीं वापरलीं जातात. या नाण्यांनीं वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत कायदेशीर फेड केली जाते; व सोन्याच्याच नाण्यांप्रमाणें लोक तीं बिनदिक्कत वापरतात. कायदेशीर रीतीनें याच्या मोबदला सोनें मिळूं शकत नाहीं.

निरनिराळ्या चलनांचा सांठा या देशांत खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

सोनें	१७१०००००० पौंड किंमतीचें.
रुपें	१४०००००००० पौंड किंमतीचें.
नोटी	१३२०००००० पौंड किंमतीच्या.

आपल्या नोटींच्या मोबदला सोनें अथवा रुपें वाटेल तें द्यावें असा फ्रान्सच्या बँकेला अधिकार आहे. देशाच्या अंतर्गत उपयोगाकरतां ही बँक वाटेल तितकें सोनें देऊं शकते.

रुप्याचीं नाणीं किंवा नोटी त्यांच्या सोन्याच्या किंमतीनें चालू ठेवण्यास फारशी अडचण येत नाहीं. टांकसाळ सोन्याला खुली असून रुप्याला बंद असल्यामुळें वस्तुतः मुख्य परिमाण सोनेंच आहे असें मानलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें ज्यांचा मोबदला सोन्याच्या नाण्यांत

होत नाहीं अशीं पुष्कळ रुप्याचीं नाणीं वर सांगितलेल्या कृत्रिम दरानें कोणतीही अडचण न पडतां सुरळीत रीतीनें वापरलीं जातात.

बेलजिअम.

सोन्याचीं नाणीं पाडण्यास टांकसाळ खुली आहे. बाकी चलनपद्धति फ्रान्स सारखीच आहे.

निरनिराळ्या चलनांचा संग्रह खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

सोनें ९०००००० पौंड किंमतीचें अथवा त्याहून जास्त.
रुपें (पांच फ्रँकाचीं नाणीं) ८०००००० पौंड किंमतीचें
नोटी १५०००००० पौंड किंमतीच्या.

बँकेचे सवडीप्रमाणें नोटीच्या ऐवजीं सोनें किंवा रुपें मिळतें.

इटली.

टांकसाळींत सोन्याचें नाणें पाडण्यास कायद्यानें सवलत ठेवली आहे बाकी चलनपद्धति फ्रान्स देशाप्रमाणेंच आहे.

निरनिराळ्या चलनांचा सांठा खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत.

सोनें	२३६०००००० पौंड किंमतीचें.
रुपें [पांच फ्रँकाचीं नाणीं]	४०००००० पौंड किंमतीचें.
नोटी	५७०००००० पौंड किंमतीच्या

प्रत्यक्ष वापरांत धात्वात्मक नाणीं फारच थोडीं आहेत नोटांची किंमत मुख किंमतीहून कमी येते. देशाची इभ्रत चांगली नसल्यामुळें व खजिन्याची स्थिति समाधानकारक नसल्यामुळें, या देशांत दोन्ही धातूंची उणीव आहे व त्यामुळें येथील चलनपद्धति चांगल्या स्थितींत नाहीं.

हालंड व त्याच्या वसाहती.

सन १८४७ पासून १८७३ पर्यंत हालंड देशांत व त्याच्या अमलांतील इतर मुलखांत रुप्याचेंच मुख्य परिमाण चालत असे. जर्मनी व उत्तर यूरोपांतील इतर देशांत चलनपद्धति बदलल्यामुळें ह्या देशानेंही

सन १८७३ सालीं रुप्याचें नाणें पाडण्याचें बंद केलें. सोन्याचें मुख्य परिमाण करण्याचें अथवा सोन्याचीं नाणीं पाडण्याचा डच पार्लमेंटनें ठराव केला नसल्यामुळें सोन्याचीं किंवा रुप्याचीं कोणत्याच तऱ्हेचीं नाणीं टांकसाळींत पाडतां येतना. वापरांत रुप्याचीं कांहीं नाणीं असत; परंतु त्यांची किंमत त्या वेळीं रुप्याच्या किंवा सोन्याच्या बाजार भावाप्रमाणें नसून कांहीं तरी असे. सन १८७३ सालापासून १८७५ पर्यंत नाण्यांची टंचाई भासूं लागली. शेवटीं असें झालें कीं, धातू ह्मणून रुप्याची किंमत बाजारांत अगदीं उतरली असूनही ह्या देशांतील रुप्याच्या नाण्यांची किंमत सोन्याचे मानानें फार चढली. सन १८७५ सालीं सोन्याचेंच मुख्य परिमाण " ठरलें " जाऊन १: १५$\frac{5}{8}$ ह्याप्रमाणें सोन्यारुप्यामधील परस्पर भाव कायम करण्यांत आला. टांकसाळींत सोन्याचीं नाणीं पाडण्याचें ठरवून उपनाणीं खेरीजकरून रुप्याचीं नाणीं पाडण्याचें मना केलें. हीच स्थिति अद्यापि कायम आहे. सोन्याचीं बरींच नाणीं टांकसाळींत पाडलीं गेलीं; परंतु त्यांचा अंतर्गत व्यवहारासाठीं उपयोग न करतां तीं तशींच ठेवलीं होतीं. देशांतील व्यवहारासाठीं फ्लॉरिन नांवाचीं रुप्याचीं नाणीं व कागदी चलन यांचा उपयोग होत असे. कितीही रकमेपर्यंत हीं कायदेशीर फेडीचींच चलनें असत; परंतु सोन्याच्या भावानें त्यांची जी किंमत होई त्या भावानें तीं वापरलीं जात असत. रुप्याचें नाणें किंवा नोटी देऊन सोन्याचें नाणें ह्या देशांत कायद्यानें मिळूं शकत नाहीं. परदेशांत पाठविण्याकरतां नेदर्लंड बँकेंतून पाहिजे तितकें सोनें मिळतें. पुढें व्यापाराची दिशा बदलल्यामुळें ह्मणजे निर्गतापेक्षां आयात माल जास्त किंमतीचा आल्यामुळें बँकेंतील सोन्याचा संग्रह सहा लक्ष पौंडांपर्यंत खालीं आला. तेव्हां सन १८८४ मध्यें गरज लागेल तेव्हां दोन कोटी पन्नास लक्ष रुप्याचे फ्लॉरिन बाजारभावानें विकण्यास बँकेला

सरकारनें अधिकार द्यावा असा कायदा सरकारला करावा लागला. ह्या कायद्याची अंमलबजावणी कधीं झाली नाहीं; तथापि त्यामुळें लोकांना धीर आला. आजमितीस पन्नास कोटी पौंडांवर सोनें बँकेमध्यें आहे. देशाबाहेर पाठविण्याकरितां वाटेल तितकें सोनें बँकेंत मिळूं शकतें. हालंड देशांत व या देशाच्या पूर्वेकडील वसाहतींत एकच चलनपद्धति चालू आहे. जावा बेटांत टांकसाळ नाहीं, व सोन्याचाही संग्रह फारसा नाहीं. जावाचा व्यापार सोन्याचें नाणें वापरणाऱ्या देशाबरोबर हालंडच्या मार्फत करतांना त्या बेटाला कांहीं अडचण भासत नाहीं.

ह्या देशांतील चलनसंग्रह खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

	हालंड.	जावा.
सोनें सुमार	५२०००००० पौंड.	५०००० पौंड.
रुपें	११००००००	२७७३००० "
नोटी	१६००००००	४२५०००० "

सारांश, या देशांत मोलाचें मुख्य परिमाण सोनें असून प्रत्यक्ष व्यवहारांत सोनें मुळींच नाहीं. परदेशांत पाठविण्याच्या प्रसंगाखेरीजकरून सोन्याच्या नाण्यांचा अथवा नोटींचा मोबदला रुप्याच्या नाण्यांत मिळत नसतां बाजारभावाहून जास्त अशा ठरीव (कृत्रिम) भावानें रुप्याचीं नाणीं वापरलीं जातात, व हा भाव जेथें सोन्याचा संग्रहसुद्धां बिलकुल नाहीं अशा वसाहतींतसुद्धां कायम राहण्यास हरकत पडत नाहीं.

आस्ट्रिया व हंगेरी.

सन १८७९ सालापूर्वीं ह्या देशांत मुख्य नाणें फ्लॉरिन नांवाचें होतें. हें नाणें रुप्याच्या पौंडाच्या $\frac{1}{45}$ हिश्शाइतकें होतें. टांकसाळींत रुप्याचें नाणें पाडीत असत, आणि रुपयाचे फ्लॉरिन व नोटी हीं वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत कायदेशीर फेडीचीं चलनें होतीं. प्रत्यक्ष व्यवहारांत नोटींचाच उपयोग पुष्कळ असून त्या वटावतां येत नसत.

सन १८७९ सालीं आस्ट्रियन सरकारानें लोकांना रुप्याचीं नाणीं पाडून देण्याचें बंद केलें व गरजेप्रमाणें इतःपर सरकारतर्फे नाणीं पाडण्यांत येऊं लागलीं. सन १८८० पासून १८९१ पर्यंत १२६६०००० फ्लॉरिन पाडले गेले. ही स्थिति १८९१ पर्यंत कायम होती. पुढें १८९२ सालीं मोलाचें मुख्य परिमाण सोन्याचें करून टांकसाळींत सोन्याचीं नाणीं पाडण्यास मोकळीक मिळाली. आजमितीस आस्ट्रियन सरकाराजवळ ३५१०००००. फ्लॉरिन (सोन्याचे) शिल्लक आहेत. रुप्याचीं उपनाणीं पाडण्याबद्दल कायद्यांत योजना केली आहे; परंतु प्रत्यक्ष चलन सोन्यामध्यें मोबदला ज्याचा करतां येतो असे कागदीच राहील असा अदमास आहे.

ब्रेझिल.

ह्या देशांत चलनपद्धति जरा चमत्कारिक असल्यामुळें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, देशाची इभ्रत जर चांगली असेल तर धातूमध्यें ज्याचा मोबदला करतां येत नाहीं व देशांतील लोकवस्तीच्या मानानें व व्यापारविस्ताराचे मानानें फाजील असलेलें असें निवळ कागदी चलन किंमत कमी न होतां चालू ठेवतां येतें.

ह्या देशांत मिलरीस नांवाचें मुख्य नाणें आहे. सोन्यामध्यें ह्याची किंमत २७ पेन्स आहे. हीं कांहीं नाणीं एकदां पाडलीं होतीं. परंतु तीं देशाबाहेर जाऊन आज बरींच वर्षे लोटलीं आहेत. ह्मणून १८६४ सालापासून ह्या देशांत वटावतां न येण्यासारखें असें कागदीं चलनच चालू आहे. सन १८६५ पासून १८८८ पर्यंत हें कागदी चलन दुपटीनें वाढलें असून २७ पेन्साच्या खालीं त्याची किंमत क्वचितच गेली असेल. १८९२ सालीं ५१३७२७०० पौंड किंमतीचें चलन देशांत वाढलें,

यामुळें व देशाची इभ्रत कमी झाल्यामुळें त्या सालीं दहापासून पंधरा-पेन्सपर्यंत नोटीचा भाव उतरला.

वेस्टइंडिया बेटें.

ह्यांपैकीं बहुतेक बेटांत सोन्याचेंच मुख्य परिमाण आहे; परंतु रुप्याच्या नाण्यांनीं वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत फेड करतां येते. मात्र या नाण्यांची किंमत सोन्याच्या परिमाणावर बसविली आहे.

रशिया.

या देशाच्या चलनपद्धतीची फारशी माहिती उपलब्ध होत नाहीं; तथापि सोन्याचें किंवा रुप्याचें नाणें बहुतेक नाहीं असें दिसतें. रुबल नांवाचें कागदी चलन प्रचारांत आहे व त्याची किंमत रुपयांत ठरविली आहे. टांकसाळींत लोकांस रुप्याचीं नाणीं पाडून देत नाहींत.

ह्या वर निर्दिष्ट केलेल्या उदाहरणांवरून सोन्याची प्रगति बऱ्याच राष्ट्रांत झाली आहे असें दिसून येईल. लॅटीन राष्ट्रांनीं द्विधातुपरिमाण-पद्धति सोडून दिली. तिचा ते पुनः अंगीकार करितील असें दिसत नाहीं. जर्मनीप्रमाणें रशियानें सोन्याचा अंगीकार केल्यास पुनः एकवार रुप्याचा भाव उतरेल असें वाटतें. ह्याप्रमाणें सर्व प्रमुख राष्ट्रांत एक चलन सुरू झाल्यास व्यापारास निर्विवाद सोईचें होईल यांत संशय नाहीं.

भाग १३.

नाण्यासंबंधीं विशिष्ट गोष्टी.

ह्या भागांत धातूचीं नाणीं कशीं करावीं ह्यासंबंधाच्या बारीकसारीक गोष्टींचा विचार करावयाचा आहे. पैशाचीं मूलतत्त्वें जरी सोपीं आहेत, तथापि नाणें पूर्ण सोयीचें होण्यापूर्वीं कितीतरी बारीकसारीक गोष्टी पहावयाच्या असतात. नाण्यांच्या कामीं कोणत्या धातूचा उपयोग कशा रीतीनें करावा वगैरे गोष्टींचा ऊहापोह पूर्वींच केला आहे. ह्या आणि पुढल्या भागांत कोणत्या हीण धातूचा नाण्यांच्या कामीं उत्कृष्ट उपयोग करतां येईल; वापरण्यास सोयीवार पडावें ह्मणून नाण्यांचा आकार किती मोठा असावा, नाण्यांची मोठी रास मोजावयाची असल्यास कोणत्या साधनपद्धतीचा अंगीकार करावा, नाणीं पाडण्यास लागणारा खर्च, सर्व जगांत एकच नाणें सुरू झाल्यानें होणारे फायदे व तोटे, किंमतीचें सर्व-संमत आदिपरिमाण निवडून काढण्याची अडचण व ठरलेल्या प्रमाणभूत नाण्यांचे कोणते पोटभाग सोयीवार होतील त्या गोष्टींचा अद्यापि विचार करावयाचा आहे. सारांश देशांतील चलनांत फेरबदल करावयाचा झाल्यास ज्या कितीएक वादग्रस्त गोष्टींचा विचार करावा लागतो त्यांचें निव्वळ दिग्दर्शन करण्यापलीकडे येथें जास्त कांहींएक करतां येत नाहीं.

नाण्यांतील हीण.

सोन्याचा किंवा रुप्याचा पैसा असें आपण सामान्यतः बोलतों खरें; पण वस्तुतः नाणीं हीं रुपें तांबें, सोनें तांबें, अथवा सोनें रुपें आणि तांबें ह्यांच्या मिश्रणांनीं केलेलीं असतात. शुद्ध सोन्याचीं नाणीं प्राचीन तसेंच

अर्वाचीन काळीं पाडलेलीं आहेत, नाहींत असें नाहीं. टस्कनी येथील सेक्विन नांवाच्या नाण्यांत १००० त ९९९ शुद्ध सोनें असे. आपल्या इकडे अमदाबाद नांवाच्या मोहरेंत तर शेंकडा शंभर शुद्ध सोनें असे. पुतळ्यांतही फारशी भेळ आढळत नाहीं.; तथापि शुद्ध सोनें आणि रुपें ह्या मृदु धातु आहेत. ह्मणून मूलावस्थेंत त्या शुद्ध सांपडल्या तरीसुद्धां काठिन्य उत्पन्न करून नाण्यांची झीज कमी करणारी तांब्यासारखी धातु त्यांत मिश्र करणें भाग आहे. ह्या तांब्याचें प्रमाण काय असावें हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. ह्याचा निर्णय कधीं शास्त्रीय तर कधीं ऐतिहासिक कारणांवरून केला गेला आहे.

इंग्लंडमध्यें नाण्यांच्यापूर्वी प्रचारांत असलेल्या तोलनात्मकपद्धतीवरून हें प्रमाण ठरलें गेलें आहे. बारा औंसांच्या ट्रॉय पौंडानें तेथें रुपें वजन करीत. ह्या बारा औंसांत ११ औंस २ पेनीवेट शुद्ध चांदी असून १८ पेनीवेट तांबें असे. इ० सन १३५७ च्यापूर्वीपासून चालत आलेलें हें प्रमाण आजमितीपर्यंत कायम आहे. हें प्रमाण १००० त ९२५ ह्या प्रमाणाशीं जुळतें. सोन्याचें वजन कारट नांवाच्या वजनानें केलें जाई. अशा २४ कारटांत २२ कारट शुद्ध सोनें असून २ भाग हीण धातु असे.

निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या काळीं या हीण धातूचें प्रमाण फारच निरनिराळें असलेलें आढळतें. १००० त २०० अथवा १५० भाग फक्त ज्यांत शुद्ध धातु आहे अशीं रुप्याचीं नाणीं पाडलेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें १००० त ७०० किंवा ७५० भाग फक्त सोनें असलेलीं सोन्याचीं नाणीं पाडलीं गेलीं आहेत. ह्या मर्यादेपासून पुढें केवळ सर्व शुद्ध धातु असेपर्यंत निरनिराळ्या कसाचीं नाणीं विद्यमान आहेत. परंतु आंतरराष्ट्रीय पैशांत ९०१ आणि ८३६ भाग शुद्ध

धातु असावी असें जें एक हल्लीं मत आहे त्याचाच फक्त विचार केला ह्मणजे पुरे. कांहीं वर्षांपूर्वी १० ग्रॅम शुद्ध सोनें आणि १ ग्रॅम हीण धातु ह्यांचें नाणें पाडण्याचा जर्मन सरकारचा बेत होता. ह्यांत १०/११ अथवा ९०९·०९ हें कसाचें प्रमाण पडतें. ह्या कल्पनेंत कांहीं विशेष सोय नव्हती, आणि सुदैवानें हीं नाणीं पाडण्याचा बेत जर्मनीनें रहित केला. त्या देशाच्या हल्लींच्या सोन्याच्या व रुप्याच्या दोन्ही प्रकारच्या नाण्यांत १००० त ९०० भाग शुद्ध धातु असते. राज्यक्रांतीच्या वेळीं फ्रेंच लोकांनींसुद्धां ह्या साध्या दशांशात्मक पद्धतीचा अंगीकार केला, व फ्रेंच पद्धतीचें अनुकरण करणाऱ्या स्पेन, ग्रीस आदिकरून दुसऱ्या कित्येक देशांनीं हीच पद्धति उचलली. अमेरिकेंत तर हें प्रमाण आज पुष्कळ वर्षें उपयोगांत आणलें गेलें आहे. स्कँडिनेव्हिया देशांत सोन्याच्या नाण्यांत याच प्रमाणाचा स्वीकार केला गेला आहे. सारांश, इंग्लंड, रशिया, पोर्तुगाल, तुर्कस्थान अशा कांहीं थोड्याशा राष्ट्रांशिवाय बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रांत कसाचें हें दशांशात्मक प्रमाण अंगीकृत झालें आहे.

रासायनिक अगर यांत्रिक दृष्टीनें विचार केला असतां कसाचें नक्की प्रमाण काय असावें हा कांहीं महत्त्वाचा प्रश्न नाहीं. पूर्वापार वहिवाटीमुळें हें प्रमाण इंग्लिश लोक घेत नाहींत इतकेंच.

हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या टांकसाळींतून नाणें पाडलें जाई. त्यामुळें हीण धातूचें प्रमाणही प्रत्येक जातीच्या नाण्याचें निरनिराळें असे. अत्यंत कनिष्ठ दर्जाच्या नाण्यांत (आजपर्यंत उपलब्ध झालेल्या) १००० त शुद्ध चांदीचें प्रमाण काय तें ५४० भाग असल्याचें दिसतें. ह्या आंकड्यापासून तों अगदीं शुद्ध धातूपर्यंत निरनिराळ्या नाण्यांत कसाचें भिन्न भिन्न प्रमाण आढळतें. मुर्शिदाबादच्या जुन्या शिक्याच्या

रुपयांत १००० त ९८० भाग शुद्ध धातु असे. अकबराच्यावेळीं तर हीणविरहित नाणीं पाडीत असत असें ऐनीअकबरीवरून दिसतें.

सोन्याच्या नाण्यांबद्दलही हेंच विधान खरें ठरतें. धारवाड आणि नरगुंद येथें पेशव्याकरतां होन पाडीत. त्यांत ७६० भाग काय तें शुद्ध सोनें असे. अवरंगाबाद आणि पूणा ह्या नांवाच्या मोहरेंत १००० त १००० भाग सोनें असल्याचें आढळतें. चालू रुपयांत १६५ ग्रेन शुद्ध चांदी असून १५ ग्रेन हीण असतें. ह्मणजे १००० त ९१६.६६ भाग शुद्ध धातु असते. हें प्रमाण इंग्लिश पद्धतीस अनुसरून आहे हें उघड आहे व तें इ. स. १८२९ सालापूर्वींपासून आहे तें कायम आहे.

नाण्यांचा आकार.

नाणीं पाडतांना त्यांचा आकार किती मोठा असावा ह्याविषयीं साधारणपणें मर्यादा ठरलेली आहे. तीं सहज उचलून घेतां न येण्याइतकीं अगर सहज नाहींशीं होतील इतकीं लहान असतां कामा नये. सामान्य नियम असा आहे कीं आंगठा व त्याच्या जवळचें बोट ह्या दोहोंची चिमटी केल्यास बोटांचा जितका भाग एकमेकाला स्पर्श करतो तितक्या भागाइतका नाण्यांचा कमीतकमी आकार असावा. आतां निरनिराळ्या माणसांच्या बोटांचा आकार सारखाच असणें संभवनीय नाहीं हें खरें. ह्मणून ह्या बाबतींत आकार कमी करण्यापेक्षां थोडा जास्त झालेला पतकरला.

ह्या नियमाला अनुसरून इंग्रजी तीन पेन्सांचें रुप्याचें नाणें, स्वीडनचें १० ओरांचें नाणें, अमेरिकेंतील सोन्याचा डालर हीं फार लहान नाणीं झटलीं पाहिजेत. फ्रान्समधील हल्लींचें पांच फ्रँकांचें सोन्याचें नाणें, इंग्रजी चार पेन्सांचें नाणें, कानडामधलें सात पेन्सांचें नाणें किंवा अलीकडे जर्मनी देशांत सुरू केलेलें वीस पेनिंगांचें रुप्याचें नाणें, हीं इतकीं बारीक आहेत कीं, ह्यांच्यापेक्षां लहान आकार चालला नसता. नाण्यांच्या परिघाचा विचार करणें जसें आवश्यक आहे तसेंच त्यांच्या

जाडीचाही विचार करणें अवश्य आहे. अमेरिकेच्या टांकसाळींतून निघालेलीं नाणीं इतरांपेक्षां जाड असतात. ह्यामुळें जरी तीं दिसण्यांत ओबड धोबड दिसतात, तथापि वापरण्यास अधिक सोयीचीं पडतात. ह्याच्या उलट अगदीं फ्रेंच नाण्यांची स्थिति आहे. पांच फ्रँकांचें सोन्याचें नाणें फार पातळ असून त्याचा व्यास जवळ जवळ १७ मिलिमीटर असतो; आणि जास्त किंमतीचा असा अमेरिकेंतील डालर १ मिलिमीटरहून थोडा जास्त असतो. आजपर्यंत सर्व नाण्यांत फार मोठें नाणें ह्मटलें ह्मणजे मरीआ थेरीसा डालर होय. ह्याचा व्यास १·६ इंच किंवा ४१ मिलिमीटर भरतो. दुसरे किती एक डालर आहेत ते ह्याहून कांहीं कमी आकाराचे आहेत. इ. सन. १८५८ मध्यें पाडलेल्या स्पेन देशांतील डालराचा व्यास ३७ मिलीमीटर आहे. सन १८४५ मध्यें अमेरिकेंत पाडलेला डालर, सन १८७० सालीं पाडलेला स्पेन देशांतील डालर व १८७२ सालीं पाडलेला मेक्सिको देशांतील डालर ह्यांचा व्यास ३७ पासून ३८ मिलिमीटरपर्यंत भरतो. कांहीं डालर मोजून पाहिले तर त्यांचा सरसकट व्यास ३८ $\frac{१}{२}$ मिलिमीटर अथवा बरोबर दीड इंच भरतो. अमेरिकन लोक आपल्या सोन्याच्या नाण्यांची जाडी जास्त ठेवितात. चार पौंडांहूनही अधिक किंमतीचें जें डबल ईगल नाणें त्याचा व्यास फक्त ३४ मिलिमीटर किंवा १ $\frac{१}{३}$ इंच असतो. आस्त्रिया देशांतील चारड्युकट नांवाचे नाण्यांत डबल ईगलच्या निम्मेदेखील सोनें नसतें; तरी पण त्याचा व्यास त्याहून अधिक असतो.

आपल्या रुपयाचा व्यास १ $\frac{३}{१६}$; पावलीचा $\frac{३}{४}$ व चवलीचा $\frac{५}{८}$ इंच भरतो. ब्रिटिश अमलापूर्वीचे रुपये आकारानें लहान पण जाडीनें मोठे असत; पण हें विधान सर्वच नाण्यांबद्दल सारखें करतां येणार नाहीं. निरनिराळ्या भागांत निरनिराळीं नाणीं प्रचारांत असल्यामुळें, कोठें मोठीं तर कोठें अत्यंत सूक्ष्म चालू असल्याचें आढळून येतें. त्राव-

णकोर येथें चालत असलेलें कॅश नांवाचें नाणें इतकें बारीक आहे कीं जगांत त्याच्या इतकें लहान नाणें दुसरें कोठें असल्याचें दिसत नाहीं. ह्याचा व्यास $\frac{1}{4}$ इंचाहूनही कमी भरतो, व वजन तर ५ गुंजाही भरत नाहीं. तुर्कस्थानांतलें मिश्रधातूचें एक हलकें नाणें आहे, त्याचा व्यास $\frac{1}{2}$ इंचाहून थोडा जास्त आहे; पण वजन फक्त ६ गुंजाच आहे. जाडी इतकी कमी असणें चांगलें नाहीं. $\frac{1}{8}$ पैशाच्या किंमतीचें टिपूचें तांब्याचें नाणें फाजील बारीक ह्मणावें लागतें. त्याचप्रमाणें नेपाळांत इतके बारीक आकाराचे सोन्याचे पैसे आहेत कीं, त्यांचें प्रत्येकीं वजन $\frac{5}{8}$ ग्रेन भरतें. अलीकडे दक्षिण अर्कोट प्रांतांत मिरचीच्या बियांच्या आकाराचीं सोन्याचीं नाणीं सांपडलीं आहेत. तींही अशींच बारीक आहेत. त्यांचें वजन ६ ग्रेन सरासरीनें भरतें.

नाण्यांची झीज.

नाणीं वापरतीं असतांना त्यांस झीज लागते. ह्यासंबंधानेंही विचार करणें अवश्य आहे. सोन्याचीं नाणीं असलीं तर ही झीज फार महत्त्वाची असते; कारण त्यामुळें मागें सांगितल्याप्रमाणें ह्या चलनाची किंमत हळूहळू कमी होत जाते. एकाकडून दुसऱ्याकडे, दुसऱ्याकडून तिसऱ्याकडे ह्याप्रमाणें नाणीं सारखीं फिरत असल्यामुळें साधारणपणें एकाच जातीच्या प्रत्येक नाण्याची घस जवळ जवळ सारखीच होईल असें मानण्यास हरकत नाहीं. हिंदुस्थानांत ३.६ ग्रेनपर्यंत रुपयाची झीज कायदेशीर मानली आहे. ह्मणजे १७६.४ ग्रेन असेपर्यंत तो पूर्ण किंमतीचा मानला पाहिजे असें १८७०च्या कायद्यानें ठरलें गेलें आहे. सन १८३५ व ४० सालचे रुपये माघारे घेऊन नवे रुपये पाडण्यास सरकारानें आरंभ केल्यामुळें रुपयाला कायदेशीर मर्यादेच्याखालीं जाण्यास किती वर्षें लागतात हें ठरविण्यास चांगली संधि मिळाली. कलकत्यास कर्नल बेअर्ड साहेबांनीं केलेल्या शोधावरून असें दिसतें कीं, एक

रुपयाचें कायदेशीर आयुष्य ५५ वर्षांहून थोडें जास्त आहे; ह्मणजे शेंकडा दोनपेक्षां जास्त वजन कमी न होतां एक रुपया ५५ वर्षें चालू शकेल. ह्या साहेबांनीं एकंदर ३१ लाख रुपये मोजून हा सिद्धांत काढला काहे. त्याशिवाय ह्या शोधावरून असें आढळून आलें कीं हलक्या वजनाचीं नाणीं एकंदर संख्येच्या मानानें पहातां शेंकडा तीन ह्याप्रमाणें निघतात. हें प्रमाण इंग्लंड देशांतील प्रमाणाहून कमी आहे. अशीं कमीं वजनाचीं नाणीं एकंदर ३९४ लाख असावीं असा ह्या साहेबांनीं अदमास केला आहे. इंग्लंडमध्यें साव्हरिनचें वजन १२२.५ ग्रेनच्याखालीं जाईपर्यंत तें कायदेशीर 'चलन' मानलें जातें. ह्याचा अर्थ असा कीं, ०.७७४ ग्रेनपर्यंत साव्हरिन झिजलेला असला तरी तो पूर्ण किंमतीचा असें मानावें लागतें. ह्या नाण्याची झीज त्या देशांत दरसाल सुमारें ०.०४३ ग्रेन होत असते असा अदमास आहे. ह्यावरून हें उघड होतें कीं १८ वर्षांहून जास्त वर्षें साव्हरिन कायदेशीर रीतीनें चालूं शकणार नाहीं. सारांश १५ पासून वीस वर्षेंपर्यंत एका साव्हरिनचें कायदेशीर आयुष्य असतें असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

निरनिराळ्या देशांतील चलनांची तुलना केली असतां असें व्यक्त होईल कीं, झीजेचें प्रमाण कांहीं अंशीं नाण्यांच्या आकृति व आंतील धातूवर आणि कांहीं अंशीं त्यांचा ज्याप्रमाणानें वापर असेल त्यावर अवलंबून आहे. स्वित्झर्लंडमध्यें एका गृहस्थानें केलेल्या शोधावरून असें निष्पन्न झालें आहे कीं, वीस फ्रँक नाण्यांची दरसाल झीज त्या नाण्यांच्या पूर्ण वजनाच्या दोन कोट्यंशानें होते, व दहा आणि पांच फ्रांकांच्या सोन्याच्या नाण्याची झीज अनुक्रमें ४३० लाख व ६२ कोटी इतक्या हिश्शानें होते. त्याचप्रमाणें इंग्लिश लोकांचें जें साव्हरिन नाणें तें दरसाल आपल्या वजनाच्या ३५ कोटी हिश्शाइतकी झीज सोसतें. फ्रान्सच्या नेपोलियन नाण्यापेक्षां इंग्रजी नाणीं अधिक जड असल्यामुळें अर्थात्च तितक्या

प्रमाणानें त्यांस कमी झीज लागते. फीरहरजाग ह्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, इंग्लिश नाणीं लवकर झिजतात याचें कारण त्या नाण्यांत हीण धातूचें मिश्रण कमी असतें हें होय. हें कांहीं अंशीं खरें आहे ; पण इतकें मोठें अंतर पडण्यास विशेष सबळ कारण ह्मटलें ह्मणजे इंग्लंडांत पैसा फार झपाट्यानें फिरत असतो हेंच समजलें पाहिजे.

नाण्याच्या झिजेचें प्रमाण पुष्कळ अंशानें त्याच्या आकारावर असतें. चवली पावलीपेक्षां रुपया कमी झिजतो. चवली, पावली, पै, सापिका, ह्यांना झीज जास्त असते. इंग्लंडमध्यें जीं उपनाणीं चालतात त्यांस दरसाल किती झीज लागते त्याचें प्रमाण सन १८३३ सालीं काढलें, त्यावरून हाफक्राऊन, शिलिंग, आणि सिक्सपेन्स, ह्यांची झीज शेंकडा अनुक्रमें ·१२५, ·२००, ·३७५, लागल्याचें अनुभवास आलें. ह्याच देशांत सन १७९८ सालीं त्यावेळीं वापरण्यांत असलेलीं रुप्याचीं नाणीं वजन करून पाहिलीं, त्यावेळेस असें आढळून आलें कीं, क्राऊन, अर्धे क्राऊन, शिलिंग आणि अर्धे शिलिंग ह्यांमध्यें शेंकडा अनुक्रमें ३ ·३१, ९·९०, २४६०, ३८२८ वजन कमी भरलें. दक्षिण जर्मनीमध्यें जुनीं रुप्याचीं नाणीं वापरण्यांत असलेलीं माघारीं घेतलीं तेव्हां त्या नाण्यांचें वजन $\frac{1}{5}$ हिश्शानें कमी झाल्याचें दृष्टोत्पत्तीस आलें.

सोन्याच्या नाण्यांच्या झिजेपासून होणारें नुकसान कमी होण्यास तीं नाणीं मोठ्या आकाराचीं पाडणें हा एक उपाय आहे. अमेरिकन लोकांचीं ईगल नाणीं पदकाएवढीं मोठीं असत. प्राचीनकाळीं सोन्याचीं मोठ्या आकाराचीं पुष्कळ नाणीं प्रचारांत असत. परंतु ज्या मानानें नाणें मोठें असेल त्या मानानें तें बनावट करण्यास अधिक सुलभ जातें, हा ह्या मोठ्या नाण्यांवर आक्षेप आहे. अमेरिकेंत असें अनुभवास आलें आहे कीं, मोठें व जाड नाणें असलें ह्मणजे तें मधोमध कापून त्याचे दोन वाटोळे मधोमध तुकडे करतात, व पुन्हा पूर्वीचें वजन कायम ठेवण्या-

करतां मध्यें प्लाटिनम धातूचा पत्रा घालतात. ह्या कृतीनें फायदा करून घेणारे लोक त्या देशांत पुष्कळ आढळून आले आहेत. किंवा कधीं कधीं नाण्याला लहान भोकें पाडून नंतर हातोडीनें ठोकून पुन्हा नाणें पूर्ववत् करतात. ही लबांडी बंद करण्याकरतां त्या नाण्यांची जाडी कमी करण्याचा एक उपाय सुचविण्यांत आला आहे. पण असें करण्यापेक्षां मोठ्या आकाराचीं सोन्याचीं नाणीं पाडण्याचें बंद करणें फार चांगलें. इंग्लंड व फ्रान्स ह्या दोन देशांत ह्या धातूचीं मोठीं नाणीं पाडण्याचें पुष्कळ वर्षांपूर्वींच बंद झालें आहे. साव्हारिन, नेपोलियन, अर्धे ईगल व त्याच आकाराचीं दुसरीं सोन्याचीं नाणीं ह्यांच्यांत अफरातफर होत नाहीं असा अनुभव आहे. नाण्यांची झीज शक्य तितकी कमी करण्याकरितां नाण्यांवरील कोरींव काम अगर आकृति, अंक वगैरे अगदीं अंगाबरोबर असावेत. राजाचें किंवा राणीचें डोकें अगदीं उचललेलें असूं नये. ह्या बाबतींत फ्रान्स देशांतील टांकसांळींत पाडलेलीं नाणीं फार सुबक असतात.

नाणीं मोजण्याची पद्धति.

पुष्कळ पैसे मोजावयाचे असतां एक एक नाणें निरनिराळें घेऊन मोजण्यानें त्रास होतो इतकेंच नव्हे, तर मोजतांना चुकी होण्याचा संभवही असतो. एवढ्यासाठीं ह्मणजे पैशाच्या मोठमोठ्या राशी थोडक्या वेळांत व बिनचुक मोजतां याव्या ह्मणून मोजावयाच्या निरनिराळ्या तऱ्हा प्रचारांत चालू आहेत. टांकसाळींत, पेढ्यांत, व पुष्कळ पैशाची देवघेव जेथें दररोज चालते अशा ठिकाणीं गणकांची योजना केलेली असते. हिंदुस्थानांत ह्या गणकांचा उपयोग फार प्राचीन काळापासून सराफ व व्यापारी लोक करीत आले आहेत. ह्या चौकोनी फळ्या असून त्यांस पुष्कळ भोकें सारख्या अंतरावर व एकसारखीं पाडलेलीं असतात. प्रत्येक भोंक अशा प्रकारचें असतें कीं त्यांत नाणें

बरोबर जाऊन बसेल. ह्या फळ्यांवर बरींच नाणीं ओंजळीनें पसरतात व मग त्या फळ्या हलवतात. असें केलें ह्मणजे बहुतेक भोकें भरतात. जीं भोकें रिकामीं राहिलीं असतील तीं मग हातांनीं भरतात. ह्या रीतीनें लवमात्र चूक न होतां नाण्यांची संख्या बरोबर मोजतां येते. व शिवाय खोटीं परकीय व घांसलेलीं वगैरे नाणीं ताबडतोब निवडून काढतां येतात. तसेंच ह्या गणकांच्यायोगानें सारख्या नाण्यांच्या पिशव्याही चटकन् बांधतां येतात.

इंग्लिश पेढ्यांतून चेक घेऊन येणारांना पैसे द्यावे लागतात. तसेंच ठेवी ठेवावयास जे लोक येतात, त्यांच्या ठेवी मोजून घ्याव्या लागतात. ह्या रकमा फार मोठमोठाल्या असल्याकारणानें हातानें मोजण्यांत फारच कालक्षेप होतो; करितां तेथें ५।१०।२०।३०।५०।१००।२००।३०० साव्हरिनच्या बरोबरीचीं वजनें केलेलीं असतात. हीं कांट्यांत टाकून हवी तेवढी रक्कम असली तरी जलद, बिनचूक मोजतां येते. नाणीं फार जुनाट व झिजलेलीं असलीं तर मात्र थोडाबहुत फरक पडण्याचा संभव असतो. अशा रीतीनें वजनांत न्यूनता असल्यानें मोठ्या रकमेंत फार तर एक साव्हारिनची तूट पडेल. अर्ध्या साव्हरिनचीं नाणीं फार हलकीं असतात ह्मणून ही वजनी गणनाची तऱ्हा उपयुक्त होणार नाहीं. ह्यावरून हें उघड होईल कीं, जुनाट व झिजलेलीं नाणीं नवीन नाण्यांबरोबर ज्या देशांत मिसळलीं आहेत, तेथें ही पद्धति फलद्रूप होणार नाहीं.

अधेल्या अथवा बहुतेक सारख्या वजनाचीं दुसरीं कोणतींही नाणीं चटकन मोजण्याचा दुसरा एक उपाय आहे. त्याला आपण द्विगुणीकार-पद्धति असें नांव देऊं. उदाहरणार्थ पन्नास नाणीं हातानें मोजून तीं एका परडींत टाकावीं. वरील तितक्याच वजनाचीं नाणीं दुसऱ्या पर-डींत घालून तोललीं ह्मणजे आपोआपच शंभर नाणीं मोजल्यासारखें

होतें. पुन्हा त्या दोन्ही राशी एक करून तितक्याच वजनाचीं दुसरीं नाणीं तोललीं असतां दोनशें नाण्यांचें माप होतें. परडीमध्यें नाण्यांची रास राहूं शकेल तेथपर्यंत आपणास असाच क्रम चालवतां येईल.

ज्या ठिकाणीं कांटे किंवा गणक ह्यापैकीं कांहींही नसेल तेथें आणखीं एका अगदीं साध्या उपायाचें अवलंबन करतात हें पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. प्रथम आपण १०।१५।२०।२५ रुपये मोजून त्यांची बिट्टी उभी करून ठेवितों व पुढें बाकीच्या रुपयांच्या तितक्याच उंचीच्या तशाच बिट्टचा घालितों, व सर्व बिट्टचा सारख्याच उंचीच्या आहेत, हें पाहण्याकरितां त्यांवर एक काटकी ठेवितों. अशा रीतीनें कमजास्त उंची असल्यास ताबडतोब नजरेस येते; व त्यामुळें कोणत्या बिट्टींतील रक्कम चुकली आहे हेंही सहज समजतें.

धातुरूप चलनांचा खर्च.

धात्वात्मक द्रव्याचा उपयोग करूं लागल्यामुळें समाजावर जो बोजा पडतो त्याचा हिशोब बोधप्रद झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. प्रथमतः तांब्याच्या नाण्यांचा विचार करतां असें आढळतें कीं सरकार ह्या धातूचीं कमी वजनाचीं उपनाणीं पाडून त्यावर फायदा मिळवितें. सन १९०२।३ सालीं सरकारी टांकसाळेंत दर शेरास १४।। आणे-प्रमाणें सरकारानें तांबें खरेदी केलें. ह्या एक शेर तांब्याच्या दिडक्या १४४ पडतात. अर्थात् सरकारास २। रुपये मिळतात. ह्मणजे लोकांपासून सरकार नाण्याच्या ठरींव किंमतीवर शेंकडा ५९ फायदा घेतें. सन १८३५ पासून आजपर्यंत हिंदुस्थानच्या टांकसाळींत जितकें तांब्याचें नाणें पाडलें गेलें त्यावर सरकारास निदान तीन कोट रुपये नफा झाला असला पाहिजे. हा निव्वळ नफा नाहीं हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कारण जुनें झिजलेलें नाणें मुख किंमतीनें सरकारास विकत घ्यावें लागतें तें घेऊन त्याचें पुन्हा नवें नाणें पाडण्यांत नुकसान होतें.

तांब्याचीं नाणीं झिजलीं ह्मणजे सरकारास कांहीं वर्षांनीं परत घ्यावीं लागणार, त्यावेळीं होणाऱ्या नुकसानीचा विचार केला तरीसुद्धां ह्या कामीं सरकारास फायदाच राहतो. कारण दरसाल तांब्याच्या नाण्यांत होणाऱ्या फायद्याची रकम व्याजीं लावली तर— समजा आजपासून पन्नास वर्षांनीं हीं नाणीं परत घेण्याचा प्रसंग आल्यास तितक्या मुदतींत चक्रवाढ व्याजानें नफ्याची रकम इतकी वाढेल कीं हें नुकसान भरून येऊन अखेरीस फायदाच होईल.

धातूचें चलन सुरू केल्यानें मुख्यतः चार प्रकारांनीं खर्च होतो. नाण्यांत जी रकम अडकून रहाते त्या रकमेवरील व्याज मिळत नाहीं, कांहीं वर्षांनीं नाणें झिजतें; टांकसाळीचा खर्च व कांहीं नाणीं अजिबात नाहींशीं होतात, तें नुकसान किती होतें हें समजण्यास मुळींच मार्ग नाहीं. बाकीच्या तीन बाबींचा मात्र अजमास करतां येईल. सन १८३५ पासून १८९३ पर्यंत ३२७७१६९३६६ रुपये पाडले. सन १८९३ पासून १८९९ पर्यंत मुळींच रुपये पाडले गेले नाहींत. सन १८९३ पासून १९०४—०५ सालापर्यंत एकंदर ६२१६६८२०४ मिळून एकंदर ३८९८८३७५७० रुपये १९०४-०५ पर्यंत पाडण्यांत आले. हे सर्व रुपये वापरांत आहेत असें नाहीं. हारसिन साहेबाच्या अंदाजाप्रमाणें १३४१७०००० रुपये फक्त प्रत्यक्ष वापरण्यांत आहेत. हा अंदाज सन १८९३ च्या पूर्वीं केलेला आहे. ह्याच्यानंतर फार मोठी रकम पाडली गेली आहे, व ही रकम सरकारास व्यापाराच्या सोयीकरितां पाडणें भाग पडलें. तेव्हां हे नंतरचे रुपये वितळले असावे असें मानण्यास जागा नाहीं. कांहीं झालें तरी निम्मेहून जास्त रुपये वापरांत असले पाहिजेत. ह्या एकंदर गोष्टींचा विचार करतां पन्नास कोटी रुपये हल्लीं लोकांच्या वापरांत असावेत असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. ह्यांत संस्थानांतून चालणाऱ्या

३०००००० रुपयांचा अंतर्भाव होत नाहीं. आतां ५५ वर्षांनीं शेकडा दोन ग्रेन रुपया झिजतो हें मागें सांगितलेंच आहे. त्या हिशेबानें दर वर्षास रुपयाची झीज $\frac{२}{५५}$ अथवा '०३६ ग्रेन असते असें ह्मणावें लागतें. ह्या दरानें दरसाल सरासरीनें सुमारें ७१००० रुपये फुकट जातात. ह्या हिशोबांत तांब्याच्या नाण्यांच्या झिजेचा हिशोब आला नाहींच. ह्याहीपेक्षां व्याजाच्या नुकसानीची बाब जास्त जरब.

वापरामध्यें असलेलें एकंदर नाणें ठोकळमानानें खालील किंमतीचें आहे.

वापरांत असलेले	रु.
रुपें.	५००००००००
तांबें.	६०००००००
बारा कोटींहून जास्त रुपये किंमतीच्या नोटी काढल्यास तितक्या किंमतीची धातु अगर नाणीं ठेवावीं लागतात तीं.	२८०००००००
	८४०००००००

(१९०५ सालीं जवळ जवळ ४० कोटी रुपये किंमतीच्या नोटी वापरांत होत्या.)

शेंकडा तीन रुपयेप्रमाणें ह्या रकमेचें व्याज २५२०००० रुपये होतें.

टांकसाळ चालवण्याचा खर्च सुमारें सालिना साडेतीन लाख रुपये असतो.

ह्याप्रमाणें धातुरूप चलन वापरल्यानें पैशाचें नुकसान होतें. ह्यांतून नाणें पाडणावळ वजा केल्यास हा खर्च अंशतः कमी होईल. पण नाणीं नष्ट झाल्यापासून होणारें नुकसान आपण हिशोबांत घेतलें नाहीं. हें नुकसान व नाणीं पाडणावळ ह्यांची वजावाट केली असतां शिल्लक कांहीं रहाणार नाहीं.

भाग १४ वा.

अन्तर्राष्ट्रीय पैसा.

आजमितीस पैशाविषयीं लिहिलेल्या ग्रंथांत निरनिराळ्या राष्ट्रांत एकच पैसा चालावा या जगद्व्यापी कल्पनेचा निर्देश करणें अवश्य आहे. ही कल्पना फलद्रूप होण्यापूर्वीं पुष्कळ काळ लोटणार हें उघड आहे. उलट अलीकडे तर जर्मन सरकारच्या पिछेहाटी कृत्यानें या कल्पकाचे हेतु पूर्ण होण्यास व्यत्यय आला आहे. असें आहे तरी द्रव्यात्मक विषयांची चर्चा करतांना अगर त्यासंबंधीं फेरफार करतांना सर्व राष्ट्रांत एकच चालू राहील अशी चलनपद्धति अखेरीस अमलांत यावी. हा हेतु सदोदित लक्षांत ठेवावा. परस्परांमध्यें होणारीं युद्धें आजच बंद पडलीं नाहींत, तरी राष्ट्राराष्ट्रांतलीं वैमनस्यें कालगतीनें नष्ट होतील अशी आशा करण्यास हरकत नाहींत. तारा, डांक, गुन्हेगार, पुस्तकांवरील हक्क वगैरे, युद्धांतील क्रौर्य कमी करण्याचे उपाय इत्यादि गोष्टींसंबंधानें केलेले नियम, निरनिराळीं राष्ट्रें हल्लीं पाळीत आहेतच. आपल्या शेजाऱ्याचें वाटोळें केव्हां होईल या विचारांत मग्न असलेले पूर्वींचे राजे हल्लीं फार करून उरलेले नाहींत. आनियंत्रित व्यापार जसजसा वाढत जाईल, आणि आगगाड्या, आगबोटी, तारायंत्रें, पोस्ट आणि वर्तमानपत्रें यांचा प्रसार जसजसा वाढेल त्या प्रमाणानें एकमेकांमधील दूरपणा कमी कमी झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

अन्तर्राष्ट्रीय अशा धातुरूप चलनपद्धतीपासून होणारे फायदे सांगून नंतर या पद्धतीपासून मातले जाणारे तोटे, द्रव्यात्मक पद्धतींत सोपेपणा आणण्याकारितां केलेले प्रयत्न, मुख्य मुख्य कल्पना व त्यांचे गुणदोष यांचें विवेचन करतां येईल.

अन्तर्राष्ट्रीय पैशापासून होणारे फायदे.

निरनिराळ्या राष्ट्रांत एकच पैसा राहिल्यानें त्या देशांत प्रवास करणाऱ्या इसमांस फक्त फायदा होईल, बाकी कोणास होणार नाहीं. या सबबीवर कांहीं अदूरदृष्टि लोक या कल्पनेच्या विरुद्ध गवगवा करितात; परंतु प्रवाशांस होणारा फायदा एकंदर होणाऱ्या फायद्यांत अगदीं कनिष्ठ प्रतीचा आहे. सरसकट एक असणाऱ्या किंमतीच्या परिमाणांत जमाखर्च, किंमती व हिशोबी आंकडे तयार केले असतां व्यापारी लोकांस किती सोयीवार पडेल व त्यापासून त्यांचें किती तरी हित होईल हें सांगणें नको. फ्रांक, पौंड, डॉलर, थेलर, मिटर रुपये, यार्ड, एल, हंड्रेडवेट, किलोग्राम इत्यादि असंख्य निरनिराळ्या परिमाणांत दिलेली माहिती एका सामान्य परिमाणांत बसवून त्यापासून सूचक अनुमानें काढण्यास अंकशास्त्रज्ञास अत्यंत त्रास पडतो. व्यापाऱ्यांस अथवा धंदेवाल्या माणसांस पैशाची व वजनांची विविधता पाहून भांबावल्यासारखें होतें.

पुष्कळ ठिकाणीं चलनांची किंमत नक्की ठाऊक नसते. अशा देशांवर ज्या लोकांस तेथील वजनांचें व पैशांचें विशेष ज्ञान असेल तेच लोक व्यापार करण्यास धजतात. शिवाय चलनभेदामुळें परराष्ट्रांतील बट्ट्याचा हिशोब करण्यास फार कठीण जातो; ह्मणून अशा प्रकारचे हिशोब करण्यांत कसलेल्या कांहीं लोकांसच नफा कमावण्याची संधि मिळते.

एका देशांतील नाणें दुसऱ्या देशामध्यें तसेंच चालू राहिल्यास निरनिराळ्या देशांतील निरनिराळ्या नाण्यांच्या किंमतीचा हिशोब करण्याचा खटाटोप चुकेल. अन्तर्राष्ट्रीय चलनाचा आणखी एक परिणाम असा होईल कीं मौल्यवान् धातु नाण्याच्याच रूपानें पुष्कळ अंशीं राहतील. सांप्रत जरी इंग्रजी पौंड, अमेरिकन् ईगल, फ्रेंच नेपोलिअन, मेक्सिकोचा डालर हीं नाणीं पेढीवाले लोक बाळगतात, विकत देतात, आणि घेतात,

तरी पण एकंदरीनें पाहतां एका देशानें पाडलेलें नाणें दुसऱ्या देशांत चालण्याच्यापूर्वी तें वितळवून पुन्हा पाडलें जातें. नाण्यांची एकच पद्धति सुरू असेल तर सोन्यारुप्याच्या धातूंचा संग्रह नाण्यांच्या स्थितींत केला जाईल, कारण वाटेल तेव्हां कोठेंही पाठविण्यास अडचण पडणार नाहीं. आणखी एक लहान फायदा आहे तो हा कीं प्रत्येक वेळीं लागणारी नाणेंपाडणावळ वांचेल; व हल्लींच्या घोटाळ्याच्या स्थितीमध्यें कांहीं चतुर दलालांना व अडत्यांना जो नफा मिळतो तोही वांचला जाईल. त्याचप्रमाणें प्रवाशांची दगदग व त्रास वांचून त्यांचा फायदा होईल. ही गोष्ट अगदीं दुर्लक्ष करण्याजोगी नाहीं. राष्ट्रां-राष्ट्रांतील दळणवळण वाढेल, त्याप्रमाणें प्रवास करणाऱ्या लोकांची संख्याही वाढणार, अशा वाढत्या संख्येला कृत्रिम अडचणी ठेवणें चांगलें नाहीं.

अन्तर्राष्ट्रीय नाण्यानें आणखीएक फायदा होण्यासारखा आहे. त्याच्यायोगानें दुसऱ्या किरकोळ व मागसलेल्या राष्ट्रांतील चलनपद्धति सुधारण्याचा संभव आहे. किती तरी देशांत आजमितीस परकी नानाप्रकारचीं व अनिश्चित किंमतीचीं नाणीं चालत आहेत. मुख्य राष्ट्रें जोंपर्यंत अगदीं भिन्न प्रकारचीं नाणीं पाडीत राहतील, तोंपर्यंत तीं इतर देशांत जाऊन तेथें गोंधळ कायम ठेवतील. मेक्सिकोच्या डालरापासून हल्लींही किती तरी सोय वाटत आहे. ज्या देशांत किंमतीचें मुख्य परिमाण ह्मणून हें नाणें चालतें त्या देशाशीं व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांस आपण कोणत्या पायावर करार करीत आहों ह्याबद्दल कधीं भ्रांति रहात नाहीं. आतां सर्व प्रमुख राष्ट्रांनीं एकाच आकाराचीं व वजनाचीं नाणीं व पोटनाणीं पाडल्यास स्वतःची टांकसाळ नसणाऱ्या देशांतही त्यांचा शिरकाव होईल व अशा रीतीनें जगाच्या कोनाकोपऱ्यांतसुद्धां एतद्विषयक सुधारणेचा प्रवेश झाल्यावांचून राहणार

नाहीं. हिंदुस्थानांतील परिस्थिति ध्यानांत आणल्यास नाणकवैचित्र्यापासून होणाऱ्या अडचणीची व त्रासाची कल्पना चांगली करितां येईल. ब्रिटिश अमलांतील मुलुखांतच इतकीं नानाप्रकारचीं वजनें व मापें चालू आहेत कीं, त्यांचा परस्पर संबंध समजून घेणें ह्मणजे एक जबर अध्ययनच होणार आहे. ह्यामुळें व्यापारास हरकत येते. नवीन व्यापारी फार फसतात, व प्रवाशास तर हा घोटाळा कांहींच उकलत नाहीं. दुकानदार सांगेल तितकी किंमत देऊन तो देईल तितका जिन्नस निमूटपणें घ्यावा लागतो. हा प्रकार इतका असह्य आहे कीं तो अद्यापि सरकारानें चालू ठेवला आहे ह्याचें आश्चर्य वाटतें. कांहीं ठिकाणीं तर एका जिल्ह्यांत नव्हे तर एका तालुक्यांतही सर्वत्र सारखींच वजनें व मापें असत नाहींत, एवढेंच नाहीं तर एकाच ठिकाणीं निरनिराळ्या जिन्नसांचें कोष्टक वेगळें वेगळें असतें. एक नाण्याप्रमाणें सर्वत्र एकमाप सरकारानें कां करूं नये समजत नाहीं. ब्रिटिश सरकारानें एक पद्धतीचीं नाणीं सर्वत्र चालू केल्याबरोबर संस्थानांतूनसुद्धां जुनीं नाणीं बंद होऊन ह्याच नाण्यांचा वापर सुरू होत चालला आहे. हिंदुस्थानासंबंधानें जसा हा प्रकार अनुभवसिद्ध आहे तसाच वर निर्दिष्ट केलेला सिद्धांत एकंदर जगासंबंधीं खरा होण्यास हरकत नाहीं.

अन्तर्राष्ट्रीय पैशापासून होणारे तोटे.

राष्ट्राराष्ट्रांत एकच पैसा सुरू झाल्यानें कांहीं अनिष्ट गोष्टी घडून येतील ह्यांत शंका नाहीं. उदाहरणार्थ एखादें राष्ट्र ठरींव प्रमाणाहून किंचित् कमी कसाचें नाणें पाडण्याचा संभव आहे, व असें झाल्यास ग्रेशामच्या नियमाप्रमाणें हीं कमी कसाचीं नाणीं पूर्ण कसाच्या नाण्यांना हद्दपार करूं शकतील. फ्रान्स देशांतील टांकसाळ ह्या बाबतींत दोषार्ह आहे. तेथील सोन्याचें नाणें काळजीपूर्वक तपासलें तर असें आढळतें कीं, १००० त ९०० भाग शुद्ध सोनें असावयाचें त्याऐवजीं ८९८

अगर ८९९ भाग असतें. सरकारी नियमाप्रमाणें २ भागांची सवलत मिळून हीं नाणीं कायदेशीर आहेत हें खरें, तथापि ह्या सवलतीचा टांकसाळीच्या अधिकाऱ्यांनीं दुरुपयोग केला असें ह्मटलें पाहिजे. कोणत्याही टांकसाळेंत पाडलेलीं नाणीं एकंदरीनें ठरीव कसांची असलींच पाहिजेत. सवलत जी ठेवली आहे ती फक्त एखाद्या दुसऱ्या नाण्यांत कामगाराच्या हस्तदोषामुळें फरक पडणें शक्य आहे त्याकरतां होय.

परंतु निरनिराळ्या राष्ट्रांचा कायदेशीर करार झाल्यानंतर नाणें पाडणारें कोणतेंही भारदस्त राष्ट्र या तऱ्हेनें हजारांत १।२ हिस्से सोन्याचा नफा मिळविण्याचा प्रयत्न जाणून बुजून करील अशी कल्पना करवत नाहीं. ऐक्य संपादन करण्याकरितां निरनिराळ्या राष्ट्रांतील टांकसाळींच्या अधिकाऱ्यांनीं एकत्र जमून सर्व टांकसाळींत एकाच तऱ्हेचीं यंत्रें व सांचे वापरण्याचा विचार करावा हें बरें. नाणें पाडण्याच्या बाबतींत एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रामाणिकपणाविषयीं शंका बाळगण्याचें कारण पडेल असें अनुभवावरून दिसत नाहीं. स्पेन, मेक्सिको, हे दोन देश पैशाच्या कामांत प्राणाणिकपणाचे पुतळे आहेत असें आपण समजत नाहींत; तथापि त्या देशांतील टांकसाळींत पाडलेल्या रुप्याच्या डालरांचें वजन व कस हीं इतकीं ठरीव प्रमाणाबरोबर असत कीं गेलीं शंभर वर्षें हीं नाणीं जगाच्या बहुतेक भागांत वजन केल्यावांचून लोक वापरीत आले आहेत. एके वेळीं तर इंग्लंडमध्येंसुद्धां हीं नाणीं सुरू झालीं होतीं. एकमेकांचे तह झाले नसतांही आजमितीसही कित्येक राष्ट्रांचीं नाणीं अन्य देशांत कायदेशीर फेडीचें चलन ह्मणून मानलीं जात आहेत. यावरून अन्तर्राष्ट्रीय चलनाची शक्यता सिद्ध होते. इंग्रजी सॉव्हरिन नाण्यांचीही हीच स्थिति आहे. ब्रिटिश मुलखांत व वसाहतींत हीं नाणीं चालतातच; परंतु पोर्तुगाल, ईजिप्त, ब्रेझील क्वचित् अन्यत्रही चालू आहेत. यूरोपखंडांत

पुष्कळ ठिकाणीं नेपोलियन वापरले जात आहेत. हालंडचा ड्यूकाटही सर्वत्र अभिप्रेत आहे, आणि डॉलरचा प्रसार तर फारच आहे हें वर पुष्कळदां सांगितलेंच आहे.

द्रव्यपद्धतीचा परस्पर विरोध.

अन्तर्राष्ट्रीय चलन होण्यास मुख्य अडचण ही आहे कीं, फ्रेंच, इंग्लिश, अमेरिकन, आणि जर्मन ह्या प्रमुख लोकांची स्वतःची विशिष्ट चलनपद्धति आहे. ती ते लोक कांहीं स्तुत्य कांहीं अस्तुत्य हेतूंमुळें सोडून देण्यास तयार नाहींत. यांपैकीं कोणाचीही चलनपद्धति सर्वतोपरि निर्दोष ह्मणून निखालस उत्तम आहे असें ह्मणतां यावयाचें नाहीं. प्रत्येकांत कांहीं गुण व दोष आहेतच, यामुळें सर्व राष्ट्रांची एकवाक्यता होण्याला अडचण पडली आहे. फ्रेंच, इंग्लिश, आणि अमेरिकन् यांना आपआपल्या चलनपद्धतीचा अभिमान बाळगण्यासारखें पुष्कळ आहे, नाहीं असें नाहीं. फ्रान्सच्या चलनपद्धतीचा मूलस्तंभ फ्रांक हें नाणें होय व ही पद्धति अगदीं पूर्ण दशांशात्मक आहे. शिवाय बेलजियम, स्वित्झर्लंड, इताली या देशांत तीं नाणीं मान्य झालीं आहेत.

इंग्लिश लोकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, पौंडाचा पोटभेद जरी प्रशंसा करण्यासारखा नाहीं तरी पौंड स्वतां मोलाचें उत्कृष्ट परिमाण आहे. हें सोन्याचें असून इतर सर्व देशांतील परिमाणांत मोठें आहे. त्यामुळें राष्ट्रांच्या वाढत्या संपत्तीस हें नाणें सोयीचें आहे. यूरोप खंडांत पोर्तुगाल देशांत व शिवाय आस्ट्रेलिया, पॉलेनेशिया, आणि आफ्रिकेंतील वसाहती या ठिकाणीं हें नाणें चालू आहे. हिंदुस्थानच्या अफाट देशांतही हें नुकतेंच चालू केलें आहे, व इंग्लिश लोकांचा व्यापार सर्व जगाशीं असल्यामुळें जगांतील सर्व लोकांना ह्या नाण्याचा परिचय झाला आहे.

अमेरिकन लोकांचा डॉलर यांतही पुष्कळ चांगलेपणा आहे. याचा पोटभेद दशांशात्मक असून मोठ्या सोईचा केला आहे हें पुढें दिसेल. दोन तीनशें वर्षे फैलावून राहिलेल्या व जमाखर्ची पैसा ह्मणून मानलेल्या नाण्यांशीं याची सदृशता असल्यामुळें त्याची योग्यता अनुभव सिद्ध स्थापित झाली आहे; आणि सर्वांत विशेष हें कीं, सर्व जगांत लोक संख्येनें, संपत्तीनें आणि सामर्थ्यानें निःसंशय अत्युच्च पद मिळवणाऱ्या राष्ट्राचें हें दृढांगीकृत नाणें होय.

अन्तर्राष्ट्रीय पैशासंबंधीं वाटाघाटी.

इ० सन १८९९ मध्यें पारिस शहरांत वजनें, मापें, नाणीं यांची सरसकट दशांशात्मकपद्धति सर्वत्र सुरू करून घेण्यासाठीं निरनिराळ्या राष्ट्रांतील गृहस्थांची एक सभा स्थापन झाली, आणि ह्या सभेच्या इंग्रजी शाखेचें मोठ्या जारीनें काम चाललें. इ० सन १८५७ सालीं संयुक्त संस्थानांनीं चलनैक्याबद्दल कांहीं सूचना केल्या. इ० सन १८६० आणि १८६३ सालीं लंडन आणि बर्लिन येथें महत्त्वाच्या सभा भरल्या. ह्या सभांस निरनिराळ्या राष्ट्रांतील लोक हजर होते. बर्लिन येथील सभेंत फार महत्त्वाचे ठराव पास करण्यांत आले. त्याचा विचार पुढें करण्यांत येईलच. पुढें बेलजम, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड आणि इटाली ह्या देशांच्या निकटसान्निध्यामुळें, तसेंच फ्रान्स देशांतील सोन्यारुप्याचें नाणें परहद्दींत जाण्याचें बंद करणें दुरापास्त झाल्यामुळें ह्या प्रश्नाची पुन्हा उचल झाली आणि इ. सन १८६५ च्या दिसेंबर महिन्यांत अन्तर्राष्ट्रीय चलनाचा कांहीं विचार झाला.

इ० सन १८६३ च्या सभेचा ह्यासंबंधाचा रिपोर्ट फार महत्त्वाचा आहे. रुप्याचीं आणि ब्रांझ धातूचीं उपनाणीं असून मुख्य नाणें सोन्याचें असणें फार सोईचें आहे, असा अभिप्राय या सभेनें दिलेला आहे; मुख्य नाण्यांत १० मध्यें ९ भाग शुद्ध धातू असावी असें नमुद केलें आहे.

नाण्याचें वजन किती व कसें असावें याबद्दल सूचना केल्या आहेत आणि अखेरीस विद्यमान परिमाणाचा परस्परांशीं संबंध जुळण्याकरितां युक्ति सुचविली आहे.

इ० सन १८७० सालीं जर्मनीबरोबर युद्ध सुरू होण्यापूर्वी फ्रान्सनें साक्षीपुरावा घेऊन ह्या विषयाची वाटाघाट करण्याकरितां एक कमिशन बसविलें. या कमिशननें ३७ साक्षीदार तपासले; त्यावरून असें दिसतें कीं, सोन्याचें एकच मुख्य परिमाण असावें अशाबद्दल बहुमत होतें.

सुदैवानें, विद्यमान मुख्य परिमाणें फ्रांकाच्या विभाज्य संख्येच्या जवळ जवळ येतात. खालील कोष्टकावरून त्या परिमाणांच्या विद्यमान किंमती व उद्दिष्ट फेरफारांचें प्रमाण हीं कळतील.

	फ्रांकांत विद्यमान किंमत.	फ्रांकांत उद्दिष्ट किंमत.
फ्रांक	१	१
फ्लॉरिन (आस्ट्रियाः रुप्याचा)	२·४७	२ १/२
डालर (अमेरिकनः सोन्याचा)	५·१८	५
पाउंड स्टरलिंग	२५·२२	२५

फ्लारिनची किंमत शेंकडा १·२१ नें वाढविली पाहिजे, आणि डालर व पौंड ह्यांची किंमत अनुक्रमें शेंकडा ३·५ आणि ०·८८ ह्या प्रमाणानें कमी केली पाहिजे. ह्मणजे त्यांच्यामध्यें अगदीं सोपें प्रमाण बसेल. अशा रीतीनें चालू असलेल्या परिमाणांत कळे न कळेसा बदल केल्यास एका नाण्यांतील हिशोब दुसऱ्या नाण्यांत करण्यास सुलभ जाईल. शिवाय ह्या नाण्यांत एक प्रकारचें अन्तर्राष्ट्रीयत्व येईल. इंग्लिश पौंड फ्रान्सांत २५ फ्रांकाच्या ऐवजीं व अमेरिकेंत ५ डालरच्या ऐवजीं वापरतां येईल. अमेरिकेचा सोन्याचा डालर फ्रान्सांत एकु नाण्याच्या जागीं, व इंग्लंडांत चार शिलिंगांच्या ऐवजीं चालवितां येईल. ह्यांपैकीं

एकच प्रमाण पतकरण्याबद्दल वरील सभेनें आग्रह धरिला नाहीं ; पण ज्या राष्ट्रांचें परिमाण ह्यांतून एकही नसेल, त्यांनीं ह्यांपैकीं वाटेल त्याचा स्वीकार करावा अशी शिफारस केली. ह्या कल्पनेचा जर आजपर्यंत निरभिमानानें विचार झाला असता, तर अन्तर्राष्ट्रीय चलनांची कल्पना सिद्धीस जाण्याचे दिवस मार्गेच आले असते. ह्यानंतर जर्मनी व स्कँडिनेव्हिया ह्या देशांनीं आपआपल्या चलनांत सुधारणा केली खरी ; पण ती वरील विचारांस अनुसरून केली नाहीं.

इंग्लिश नाण्यांचें दशांशीकरण.

इ. सन १८२४ मध्यें प्रथमतः पार्लमेंटमध्यें पौंडाचा दशांशात्मक पोट भेद करण्याची सूचना लार्ड राटेस्ले साहेबानीं आणल्यापासून पुष्कळ वादविवाद होऊन नाण्यांच्या नवीन रचनेबद्दल निरनिराळ्या कल्पना निघाल्या आहेत ; तथापि कोणतीही कल्पना अगदीं निर्दोष नसल्यामुळें पूर्वस्थिति अद्यापि कायम आहे. ह्यांपैकीं दोन कल्पना मात्र विचार करण्यासारख्या आहेत.

फार्दिंग हा पौंडाचा जवळ जवळ हजारावा हिस्सा आहे, ह्या गोष्टी-वर पहिल्या कल्पनेची इमारत उभारली आहे. ९६० फार्दिंगांचा एक पौंड होत असल्यामुळें शेंकडा ४ प्रमाणानें फार्दिंग कमी केला ह्मणजे अगदीं शेवटलें पोटनाणें दशांशात्मक होईल. ह्या नाण्यांस मिल ह्मणावें. एक पेनी पांच मिलांबरोबर करावा. १०० मिलांबरोबर एक फ्लारिन व ५०० मिलांबरोबर अर्धा साव्हरीन हीं नाणीं आहेतच. हल्लींचें व सुचविलेलें कोष्टक येणेंप्रमाणें.

विद्यमान	सुचविलेलें
४ फार्दिंग = १ पेनी.	५ मिल = १ पेनी.
१२ पेन्स = १ शिलिंग	१०० मिल = १ फ्लॉरिन.
२ शिलिंग = १ फ्लॉरिन.	५०० मिल = १ अर्धा साव्ह.

१० शिलिंग = १ अर्धा साव्हारेन.

२० शिलिंग = १ पौंड.

मिल हें नाणें फारच लहान होतें असा आक्षेप आहे; पण त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण फ्रेंच चलनपद्धतींतिल शेवटल्या नाण्याहून हें २ $\frac{१}{२}$ पटीनें व जर्मनीच्या शेवटल्या नाण्याहून २ $\frac{१}{२५}$ पटीनें मोठें आहे.

१० फ्रांक १०० पेन्सांच्या अगर ८ शिलिंगांच्या जवळ आहेत, ह्या गोष्टीवर दुसऱ्या कल्पनेची उभारणी आहे. ह्मणून ह्या लोकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, आठ शिलिंगांच्या किंमतीचें उपनाणें ह्मणून १० फ्रांकांचें सोन्याचें नाणें नवीन पाडलें ह्मणजे फ्रेंच पद्धतीशीं साम्य आलें. शेंकडा ४ प्रमाणानें पेनीची किंमत कमी केली व शिलिंगाच्या ऐवजीं दहा पेन्साचें नाणें पाडलें ह्मणजे दशांशात्मक पद्धति झाली. ह्या कल्पनेंत पौंडाला जागा नाहीं. तेव्हां पौंडांतून फ्रांकांत हिशोब करण्यास लोक तयार होणार नाहींत.

जर्मनींतील नाण्यांची सुधारणा.

ह्या देशानें आपली चलनपद्धति सुधारण्याच्या पूर्वीं तेथें सगळा गोंधळ होता. भिन्न " जाती " चीं तीन चार तऱ्हांचीं नाणीं तेथें एकवट चालत, व मुख्य परिमाण रुप्याचें होतें. नवीन सुधारणेनें रुप्याच्या ऐवजीं सोन्याचें मुख्य परिमाण ठरलें. हें आदिपरिमाण मार्क नांवाचें आहे. त्यांत ६.१४६९ ग्रेन सोनें असतें. कसाचें प्रमाण १० त ९ भाग असतें. एका मार्काची किंमत सुमारें ११ $\frac{३}{४}$ पेन्स होते. मोठें नाणें वीस मार्कांचें आहे. त्याचें वजन १२२.९२ ग्रेन असून त्यांत ७.१६८४५९ ग्राम शुद्ध सोनें असतें. ह्याच्या अर्ध्या वजनाचें दहा मार्कांचें नाणें आहे. उपनाणीं इंग्लिश धर्तीवर रुपें, निकल व तांबें या धातूंचीं आहेत. नाणेंपाडणावळ शेंकडा ११.१११

होतें. हा कर फ्रान्स व इंग्लंड ह्या दोन्ही देशांतील टांकसाळीच्या दराहून जास्त आहे. फ्रान्सबरोबर जर्मनीचें युद्ध जुंपलें नसतें तर त्या देशांतील चलनपद्धति फ्रान्सच्या चलनपद्धतीस अनुसरून झाली असती. एका साव्हारिनामध्यें ७·३२२४ ग्राम शुद्ध सोनें असतें. योजलेलें पंचवीस फ्रांकांचें नाणें पाडलें तर त्यांत ७.२५८१ ग्राम शुद्ध सोनें असेल. परंतु ह्या दोन्हीमधील प्रमाण सोडून देऊन जर्मनीनें आपलें वीस मार्कांचें नाणें ७·१६८५ ग्राम सोन्याचें केलें आहे.

पोटनाण्यांची रचना अथवा क्रम.

किंमतीच्या आदिपरिमाणाची एकदां निवड झाली ह्मणजे मग त्याचे कोणत्या तऱ्हेनें पोटभाग करावे हा प्रश्न उपस्थित होतो. सामान्यतः द्व्यंश, द्वादशांश आणि दशांश अशा तीन प्रकारच्या पद्धति पोटनाणीं पाडण्याच्या आहेत. पहिल्या पद्धतीवर आपल्या इकडील पोटनाण्यांची रचना केली आहे. रुपयाचे पोटभाग हल्लींच्या नाण्याप्रमाणें बसतात ते असेः— $\frac{१}{२}$; $\frac{१}{४}$; $\frac{१}{८}$; $\frac{१}{३२}$; $\frac{१}{६४}$; ह्यांत $\frac{१}{१६}$ हिशाचें ह्मणजे १ आण्याचें नाणें नाहीं; पण तें पाडण्याविषयीं सरकारानें नुकतेंच ठरवलें आहे. द्वादशांश पद्धतीचीसुद्धां छाया आपल्या नाण्यांवर पडली आहे. १२ पै ह्मणजे १ आणा; ३ पैचा एक पैसा होतो. ही पोटनाण्यांची रचना फार जुनी आहे. ब्रिटिश अमलापूर्वीं पै होतीशी दिसत नाहीं; पण पैच्या जागीं निदान हिशोबांत तरी रुक्का नांवाचें नाणें धरलें जात असे. ३ रुक्के ह्मणजे एक पैसा होई. नेपाळांतही रुपयाचे पोटभेद $\frac{१}{२}$; $\frac{१}{४}$; $\frac{१}{१६}$; $\frac{१}{३२}$; ह्याप्रमाणें आहेत. त्यावरून आण्याचें नाणें तेथें होतें असें दिसतें. फार प्राचीन ह्मणजे स्मृतिकालीं दशांशपद्धति असल्याचेंही दिसून येतें. मनूच्या कोष्टकांत १० पलें ह्मणजे एक धरण होतो व १० रुप्याचे धरण ह्मणजे १ शतमान होतें. तसेंच पुढील कोष्टक अमरकोशांतलें येणेंप्रमाणें:—

१०० पल = १ तुला.
२० तुला = १ भार.
१० भार = १ आचित.

इंग्लंडच्या नाण्यांतही ह्या तीनही पद्धतींचें संमिश्रण आहेच.

ह्या तीन्हीपैकीं कोणतीही टाकाऊ नसल्यामुळें फार प्राचीन काळापासून तीनही चालत आल्या आहेत. प्राचीन इटाली देशांत आपिनाइन्सच्या दक्षिणेस द्वादशांशात्मक व उत्तरेस दशांशात्मक पद्धति चालू होती. सिसिलीमध्यें ह्या दोन्ही पद्धति एकवटलेल्या असत. चीन देशांत अति प्राचीन काळापासून अगदीं निर्भेळ दशांशपद्धतीच चालत आली आहे. इंग्लंडांत द्वादशांश व द्व्यंश भाग फार कालापासून होते. ह्यांत द्व्यंशपद्धतींत सौकर्य जास्त आहे हें कोणीही कबूल करील. कारण ह्यांत फक्त २ ह्या आंकड्याचीच जरूर लागते. द्वादशांश क्रमामध्यें ही सोय आहेच. १२ चे भाग २×२×३ असे पडतात. ह्यांत २ चा आंकडा दोनदां येऊन त्याच्या पुढला आंकडाही सांपडतो. दशांशाचा क्रम मात्र इतका बाळबोध नसून सोयीचाही नाहीं. १० चे गुण्यगुणक २ आणि ५ इतकेच पडतात. पांच हा कांहीं चांगलासा अंश नाहीं; परंतु आपल्या अंकांची मांडणी दशांशांत असल्यामुळें ह्या पद्धतीची आपणास संवय झाली आहे. पूर्वीं बोटांवरून मोजण्याची चाल असल्यानें व बोटें दोन्ही हातांचीं मिळून १० असल्या कारणानें सर्व मानव जातीला हा क्रम दृढ परिचित आहे. आपले सर्व हिशोब दशांशांत चालतात, सबब वजनें, मापें, नाणीं ह्याच क्रमानें असणें सोयीचें आहे.

अगदीं शुद्ध दशांश क्रमाचें अवलंबन केलें तर येणेंप्रमाणें भाग बसतील.

१०००, १००, १०, १, ०·१, ०·०१, ०.००१. ह्यांमध्यें अंतर फार राहतें. जास्त किंमतीचें वरचें नाणें येण्यापूर्वीं १० नाणीं

मोजावीं लागतात. हा त्रास चुकवण्याकरितां फ्रेंच पद्धतींत आणखी भर घातली आहे त्याचा क्रम असा आहे.

१, २, ५, १०, २०, ५०, १००, २००, ५००, इ०. ह्यांत प्रत्येक भाज्याचा अर्धा व दुप्पट भाग आला आहे. अमेरिकन चलन-पद्धतींत तीनही प्रकारचे क्रम येतात. आपल्या हल्लींच्या पद्धतींत दशांशाला थारा नाहीं.

अन्तर्राष्ट्रीय पैशाच्या आदिपरिमाणाची निवड.

हें परिमाण कायम करितांना कोणत्या गोष्टीचा विचार करणें अवश्य आहे ह्याचा थोडासा ऊहापोह हा भाग संपण्याच्यापूर्वी करण्याचा हेतु आहे. वाढत्या संपत्तीस उपयोगी पडेल असें मोठ्या किंमतीचें आदि-परिमाण पाहिजे असें कित्येकांचें मत आहे. पौंडाच्याऐवजीं रुपया हें परिमाण स्वीकारल्यास एका आंकड्याच्या जागीं दोन आंकडे वापरावे लागतात. ह्या आक्षेपांत अगदींच अर्थ नाहीं असें नाहीं; तथापि हें विसरता कामा नये कीं एकच परिमाण—मग तें कोणतेंही असो-प्रत्येक प्रकारच्या संख्येचा निर्देश करण्यास सोयीचें पडणें शक्य नाहीं. अवश्य पडेल त्याप्रमाणें मुख्य परिमाणाचें भाज्य किंवा भाजक ह्याचा उपयोग केला पाहिजे. कामावर घेतलेल्या मजुराच्या रोजच्या मजुरीचा निर्देश करावयाचा असल्यास तो आण्यांतच केला पाहिजे. एखाद्या अधिका-ऱ्याच्या दरमहाच्या पगाराविषयीं बोलावयाचें असल्यास रुपयांमध्यें बोलावें लागेल. व्यापाऱ्याचें अगर पेढीवाल्याचें उत्पन्न सांगावयाचें असल्यास तें हजारांत सांगितलें पाहिजे. संस्थानच्या उत्पन्नाचा लाखांत उल्लेख केला पाहिजे, व राष्ट्राची जमा कोटी संख्येनें व्यक्त करावी लागेल. पोर्तुगीज लोकांचें आदिपरिमाण री नांवाचें, आहे त्याची किंमत इंग्रजी पेनीच्या १९ व्या अंशाइतकी आहे. जगामध्यें ह्याच्याइतकें

लहान आदिपरिमाण दुसरें नाहीं. सारांश अमक्याच संख्यच परिमाण पाहिजे असा आग्रह धरण्याचें कारण नाहीं.

मुख्य परिमाणाचे पोट भाग कसे असावे हा विचार मात्र फार महत्त्वाचा आहे. पोट भाग दशांशात्मक असले पाहिजेत हें ठरलेंच; पण हा पोटभेद असा पाहिजे कीं त्यांतील शेवटचें नाणें व्यापारी हिशोबांत ज्या अगदीं अति लहान संख्येचा अन्तर्भाव केला जातो त्या संख्येच्या किंमतीचें असावें. आतां एक फ्रांक ह्मणजे १०० सेंटिम होतात. तेव्हां एका सेंटिमची किंमत एकदशांश पेनीहूनही कमी आहे. एक आणि दोन सेंटिमचीं ब्रांझ धातूचीं नाणीं फ्रेंच सरकारानें पाडलीं होतीं, पण तीं कोणी वापरीना. पाव भिसकुटांचें दुकानांत त्यांचा कदाचित् खप झाला असला तरी पण हिशोबांत कोणीही तें धरीना. फ्रेंच व्यापारी पांच सेंटिम मात्र हिशोबांत घेतो. पोर्चुगीज लोकांचें आदिपरिमाण रे हें इतकें सूक्ष्म आहे कीं त्याचें निदर्शक नाणेंच नाहीं. तथापि जमाखर्च मात्र ह्या परिमाणांत होतो. हा निरर्थक घोंटाळा होय.

इंग्लंडांत शेवटलें नाणें फार्दिंग होय; परंतु हिशोबांत फार्दिंग कोणी धरीत नाहींत. हिशोब करतांना पेन्साच्याबाहेर कोणी जात नाहींत. तेथील पोष्टआफिसाच्या नियमांत एका पेनीहून जास्त कमी किंमतीच्या नाण्याचा हिशोब करूं नये असा एक नियम आहे; परंतु पेनी हा पौंडाचा शंभरावा हिसा नाहीं अगर हजारावाही हिस्सा नाहीं. दशांशाची पद्धति तेथें सुरू केली तर हिशोबांत अतिलहान मिल नाणें घ्यावें लागेल.

हिंदुस्थानांत पै हें शेवटचें नाणें होय. रुपयाचा हा १९२ वा हिसा आहे. ह्याच्या खालील नाणें बहुधा व्यवहारांत लागत नाहीं. जेथें लागतें तेथें कांहीं ठिकाणीं कवड्या वापरतात; पण हिशोबांत कवड्या कोणी धरीत नाहींत. कांहीं रेलवे कंपन्या तर पैचाही हिशोब करीत नाहींत. आणा हाच त्यांचा शेवटचा पैसा होय.

अमेरिकन् पद्धति ह्या बाबतींत अपवादरहित आहे. एका डालराचें १०० सेंटपर्यंत भाग पाडले असून प्रत्येक सेंटाची किंमत अर्ध्या पेनी-इतकी आहे. अर्ध्या सेंटाचीं नाणीं पाडलीं आहेत व बारीकसारीक व्यवहारांत त्यांचा उपयोग क्वचित् केला जातोही; पण हिशोबांत तीं कोणी धरीत नाहीं. हिशोबांत जमेस धरण्यासारखें जें अगदीं हलकें नाणें अवश्य लागतें त्याचें काम सेंटानें भागत असून शिवाय तें डालराचा शंभरावा हिस्सा असल्यामुळें हिशोब करण्यास सुलभ जातें. हिशोबांत धरलें जाणारें शेवटलें नाणें हेंच आदिपरिमाण मानावें किंवा नाहीं हा एक प्रश्नच आहे. खरें ह्मटलें तर सेंट, डालर अगर ईगल ह्यांपैकीं वाटेल त्यास निरनिराळ्या प्रसंगीं आदिपरिमाण मानण्यास हरकत नाहीं. आदिपरिमाणाच्या संख्येचा अगर किंमतीचा विचार अगदीं गौण आहे. मुख्य गोष्ट ही आहे कीं हें आदिपरिमाण अगर ह्याचा कोणताही दशांशात्मक भाग हिशोबांत धरल्या जाणाऱ्या शेवटल्या संख्येच्या किंमती-इतका पाहिजे अशा दृष्टीनें पाहतां डालर हें उत्कृष्ट आदिपरिमाण होय. तथापि डबलडालर अथवा सोन्याच्या दहा फ्रँकांचें नाणें हें ह्या कामीं जास्त सोयीचें होईल कीं नाहीं हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. राष्ट्रांची संपत्ति वाढून सोन्याची किंमत उतरल्यास हिशोबांत न धरण्याइतकें सेंट नाणें लहान होईल. असें झाल्यास पेनी जास्त सोयीवार पडेल. सारांश सोन्याचें दहा फ्रँकांचें नाणें हें सर्व जगाचें आदि-परिमाण होण्यास योग्य आहे. सोन्याचा डालर आणि पांच फ्रांकांचें नाणें हीं फार लहान असल्यामुळें लवकर झिजतात. तसा प्रकार दहा फ्रांक नाण्याचा होणार नाहीं.

भाग १५.

विनिमयाचें साधन.

धातुमय द्रव्याचें येथपर्यंत पूर्ण विवेचन केल्यावर आतां आपण धातूंचा काटकसरीनें उपयोग करतां यावा, अगर तो मुळींच टाळावा ह्या हेतूनें ज्या राष्ट्रांत व्यापार फार वाढला आहे, अशा राष्ट्रांत ज्या युक्त्या आपोआप निघतात, त्यांचा विचार करूं. सुव्यवस्थित चलनपद्धतीच्या उपयुक्ततेचा लोकांस अनुभव येतो आहे तोंच त्यांस असें आढळून येतें कीं, विनिमयसामान्य ह्मणून पैशाचा उपयोग करण्याची मुळींच अवश्यकता नाहीं, व मग अदलाबदलीशीं निकट साम्य पावणाऱ्या व्यापारी तऱ्हेचा फैलाव होऊं लागतो. व्यापाराचा आरंभ व अखेर अदलाबदलींत होतो असें जरी आहे, तथापि अखेरीचें अदलाबदलीचें स्वरूप, पहिल्या स्वरूपाहून भिन्न आहे. खरेदीविक्री पैशांतच केली जाते; पण मालाच्या मोबदला पैसे न देतां तितक्याच किंमतीचा माल दिला जातो. ज्या कागदांवरून नाणें मिळेल असे कागद केव्हां केव्हां मध्यें येतात, नाहीं असें नाहीं; पण ह्या कागदांचा उपयोग क्वचित्च केला जातो.

पैशाकडून निरनिराळीं चार, निदान दोन तरी कार्यें होतात हें मागेंच सांगितलें आहे (भाग ३). उद्योगधंद्यांच्या बाल्यावस्थेंत एकाच धातुमय द्रव्यानें निरनिराळीं कार्यें करावीं हें सोयीचेंही असतें; परंतु हा कार्यसंघात सर्व प्रकारच्या परिस्थितींत सोयीवार पडेल असें नाहीं. आपणांस पुढें असें दिसून येईल कीं, किंमतीचें सर्वमान्य निदर्शक ह्मणून सोनेंरुपें मानलें जातें. तरीपण देवघेवींत त्याचा प्रत्यक्ष वापर होण्याचें कमी पडतें. पुढच्या भागांत (२३) तर असें विवरण

करण्यांत येईल कीं, मोठ्या मुदतीच्या व्यवहारांत मुख्य परिमाणाकरतां पैशाच्या ऐवजीं पदार्थांच्या सरसकट किंमतीचा उपयोग करणें चांगलें.

विनिमयसामान्यांत एकापुढें एक झालेले फेरफार.

आद्यावस्थेंतील अदलाबदलीपासून तों ज्यांत मौल्यवान् धातूंचा अडेल तेथेंच उपयोग केला जातो, अशा सांप्रत पूर्णावस्थेस पोंचलेल्या व जगव्यापी झालेल्या विनिमय तऱ्हेपर्यंत मध्यें कितीतरी उपाय योजण्यांत आलेले होते. धात्वात्मक पैशाचा वापर टाळण्याकरितां आजपर्यंत जे उपाय योजण्यांत आले, त्यांचें खालीं लिहिल्याप्रमाणें वर्गीकरण करतां येईल.

१ मुख्य पैशाच्या जागीं प्रतिनिधिभूत पैसा वापरणें.

२ खात्यावर मांडण्याची वहिवाट.

३ दर्शनीहुंड्या व वजावाटपद्धति.

४ परदेशीय मुदतीच्या हुंड्या.

५ अन्तर्राष्ट्रीय वजावाटपद्धति.

प्रतिनिधीभूत पैसा.

विनिमय—व्यवहार घडण्यास धातुमय पैशानें सुलभता येते हें मागें सांगितलेंच आहे; परंतु सोनेंरुपें वापरणाऱ्या राष्ट्रांच्या लक्षांत काल-गतीनें असें लवकरच येतें कीं, धातुगत किंमत फारच अल्प आहे, अशीं उपनाणीं अगर बिनमोलाचे कागदाचे अगर चामड्याचे तुकडेसुद्धां खऱ्या नाण्यांच्या स्वामित्वाचे निदर्शक ह्मणून समाजांत वापरले जाण्यास कांहीं हरकत नाहीं. सोनें, रुपें अगर तांबें यांच्या स्थानीं प्रथमतः जें वापरलें जातें तें निवळ प्रतिनिधीभूत असतें; परंतु अशा प्रकारचें चलन वापरण्याची समाजास एकदां संवय झाली ह्मणजे ह्या प्रतिनिधींना आधारभूत मौल्यावान् धातु काढून घेऊन कवडीमोल चामड्याचे अगर कागदाचे तुकडे वापरण्यांत ठेवले जातात. ह्यामुळें ज्याच्या मोबदला

रोख पैसे मिळत नाहींत असें कागदी चलन देशांत सुरू होतें. असें चलन त्या देशाच्या हद्दीच्या बाहेर कोणी पतकरीत नाहीं.

प्रत्यक्ष धातूंनीं सर्व व्यवहार चालविल्यास व्याजाचें नुकसान होतें, व कधीं कधीं तर धातूच नाहींशा होतात ही गोष्ट परराष्ट्रांशीं व्यापार करणाऱ्या मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांच्या तेव्हांच लक्षांत येते. ह्यामुळें पुष्कळ वर्षांच्या मागें हुंड्यांनीं देवघेव करण्याची पद्धति सुरू झाली, व प्रतिनिधीभूत पैशाप्रमाणें त्या एकाकडून दुसऱ्याकडे, दुसऱ्याकडून तिसऱ्याकडे वापरण्यांत येऊं लागल्या. ह्यांच्यामुळें अनेक देवघेवींचा निकाल नाणें एकदांच पाठविल्यानें होतो.

दर्शनी हुंडी व वजावाटपद्धति.

अदलाबदलीपासून उद्भवणाऱ्या गैरसोयींचा अनुभव न मिळतां विनिमयसामान्याचा प्रत्यक्ष उपयोग टाळण्याचा आणखी चांगला उपाय आहे. परस्परांशीं निरंतर व्यापार करणाऱ्यांस, खरेदीच्या किंमतीचे पैसे देणें व विक्रीच्या किंमतीचे घेणें हा क्रम निरर्थक आहे असें आढळून आलें. दिल्या घेतल्या मालाच्या किंमती ठरवून बाकी ज्याच्याकडे निघेल त्यानें ती दिली ह्मणजे झालें. शिलकी पैसे पेढीवर सुरक्षित राहण्याकरितां ठेवण्याची वहिवाट सुरू झाली, तेव्हां लोकांच्या साहजिकच लक्षांत आलें कीं, प्रत्यक्ष पैशाच्या ऐवजीं पैसे देण्याबद्दल चिठी दिली ह्मणजे काम झालें. तसेंच दोन माणसांचा एकाच पेढीशीं संबंध असेल तर त्या दोघांसही आपल्या व्यवहारांत पैशाला शिवण्याचेंसुद्धां कारण नाहीं जी बाकी उरेल तिचा पेढीवर जमाखर्च झाला ह्मणजे झालें. अशाच रीतीनें निरनिराळ्या पेढीवाल्यांनीं केलें ह्मणजे त्यांनाही प्रत्यक्ष पैसे देण्याघेण्याचा प्रसंग पडणार नाहीं. हा प्रकार इंग्लंड व अमेरिका ह्या दोन देशांत मोठ्या विस्तृत प्रमाणावर चालू आहे. अशा रीतीनें देशांतल्यादेशांत लोकांच्या सर्व मोठमोठ्या देवघेवींचा निकाल नुसता जमाखर्च मांडून केला जातो.

भाग १६.

प्रतिनिधीभूत पैसा.

प्रतिनिधीभूत पैसा सांप्रत चोहोंकडे कागदाचाच असल्यामुळें धात्वात्मक व कागदी हे दोन भेद आपण हल्लीं पैशाचे मानितों; तरी पण ह्या प्रतिनिधीभूत पैशाचें काम करण्यासाठीं कागदाशिवाय दुसऱ्या कित्येक पदार्थांचा आजवर उपयोग झाला आहे, हें विसरतां कामा नये. सारांश, नेहमीं धातुगत किंमतीनेंच वापरल्या जाणाऱ्या मुख्य नाण्यापासून तों हजारों रुपयांच्याऐवजीं वापरल्या जाणाऱ्या बिनमोल कागदी चिटोऱ्यांपर्यंत पायरीपायरीनें आपण आलों आहों.

आठव्या भागांत सांगितलेलीं उपनाणीं हीं कांहीं अंशीं प्रतिनिधीभूत पैशाप्रमाणेंच होत, कारण त्यांची किंमत आंतील धातूंवर अवलंबून नसून त्यांच्याऐवजीं जितकीं मुख्य नाणीं मिळूं शकतात, त्यांवर अवलंबून असते. देण्याचा करार हा शाईकागदानेंच सदोदित निर्दिष्ट केला पाहिजे असा कांहीं नियम नाहीं. तो करार धातूच्या तुकड्यावर ठशाच्यायोगानें आणखी जास्त चिरकालीन राहील अशा रीतीनें उठवितां येईल. ह्याची प्रतीति इंग्लंडच्या इतिहासावरून येण्यासारखी आहे. आपल्या चलनपद्धतींत तांब्याचें नाणें सुरू केल्यानें तिची योग्यता कमी होईल, अशा वेडगळ समजुतीनें ‘ एलिझाबेद राणी ’ पर्यंत इंग्लंडच्या राजांनीं तांब्याचें नाणें पाडिलें नाहीं. अर्थात् अल्पस्वल्प व्यवहार करितांना लोकांची मोठी अडचण पडूं लागली. ही उणीव दूर करण्याकरितां तेथील व्यापाऱ्यांनींच उपनाणीं पाडून तीं वापरण्याचा उपक्रम केला. हीं नाणीं आरंभीं आरंभीं तर शिशाचीं, पितळेचीं अगर चामड्याचींही होतीं. १८ व्या शतकांत तीं प्राय:

तांब्याचींच पाडीत. आणि कित्येकवेळां तीं नाणीं प्रामिसरी नोटा ह्मणून समजावयाचीं असा त्यांच्यावर स्पष्ट उल्लेख असे. साउथ्यांप्टन् येथें इ० सन १७९१ सालीं घडलेल्या नाण्यावर येणेंप्रमाणें लेख आहे. 'टेलर मुडी आणि कंपनी ह्यांच्या ऑफिसांत बटवतां येईल, असा अर्धापेनी प्रामिसरी'. अगदीं अलीकडे न्यू साउथ वेल्समध्यें लहान किंमतीच्या नाण्यांची मोठी टंचाई भासली, तेव्हां व्यापाऱ्यांनीं तांब्याचीं आणि ब्रांझ धातूचीं उपनाणीं सुरू केलीं. हीं इ० सन १८७० पर्यंत चालत होतीं.

पाठीमागच्या लोकांना मुख्य व उपनाणीं ह्यांतील फरक ठाऊक होतासें दिसतें. लासिडीमोनिअन लोकांचा लोखंडी पैसा हें कायदेशीर फेडीचें मुख्य चलन असावेसें दिसतें. कारण अवजडपणा, अल्प किंमतीचें असें त्याचें वर्णन आढळतें. वायझंटाईन लोकांचा लोखंडी पैसा हा तर प्रतिनिधीभूत उपपैशाप्रमाणें वापरला जात असे. हल्लींच्या कागदी नोटींच्या स्वरूपाचे पैसे प्राचीन राष्ट्रें वापरीत असत हें पुढें दिलेल्या माहितीवरून दिसून येईल.

प्रतिनिधीभूत पैशाचा प्राचीन इतिहास.

प्राचीन राष्ट्रांना कागदी पैशाचा उपयोग माहीत नव्हता; ह्याचें कारण इतकेंच कीं, त्यांच्याजवळ कागदच नव्हता. परंतु हल्लीं आपण कागदी पैशाचा उपयोग ज्या तत्त्वावर करितों, त्या प्रतिनिधीभूत पैशाचा ते उपयोग करीत नव्हते हें मानणें चुकीचें होईल. चलनासंबंधानें त्यांची तत्त्वावर सर्वथैव अनास्था असे हा समज चुकीचा आहे.

प्राचीन काळीं प्राण्यांच्या कातड्यांचा विनिमयसामान्यादाखल उपयोग करीत हें मागें सांगितलेंच आहे. राजाच्या शिक्याचे कातड्याचे लहान लहान तुकडे हें प्रतिनिधभूत पैशांचें प्राथमिक स्वरूप होय. अवजड कातडीं वापरण्यास गैरसोईचीं भासूं

लागल्याबरोबर त्यांचा तुकडा तोडून तो सबंध कातड्याच्या ऐवजीं देऊं लागले असावे. जेथून ते तुकडे काढले तेथें ते पुन्हा बसवले ह्मणजे मालकी शाबीत होण्यास हरकत पडत नसे. कागदी पैशाचा आपणांस जो अनुभव आहे त्यावरून असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं कीं, हे लहान कातड्याचे तुकडे वापरण्याची चाल लोकांच्या हाडींमासीं खिळलीं ह्मणजे त्या तुकड्यांचें प्रतिनिधित्व तें विसरतात, आणि सरकारनें किंवा दुसऱ्या चामड्याच्या मालकांनीं तें सर्व कातडें नाहींसें केलें तरी ते तुकडे बिनदिक्कत वापरतात. राशियांत पुष्कळ दिवस चालणाऱ्या चर्मी पैशाचा इतिहास असाच आहे.

न्यूमाच्या अगोदर रोममध्यें चर्मी पैसे चालत असत, अशी एक अंधक आख्यायिका आहे. त्या पैशाचें स्वरूप काय होतें हें समजणें अशक्य आहे. कार्थेज येथें चामड्याचें चलन होतें ह्यांत शंका नाहीं. कारण शिक्का मारलेले व एका पदार्थाभोंवतीं गुंडाळलेले लहान चामड्याचे तुकडे ते वापरीत असें ' इश्चायस ' नें लिहून ठेवलें आहे. शेजारचीं राष्ट्रं हे पैसे पतकरीतना, ह्यावरून त्यांची किंमत ठरींव होती हें उघड आहे.

परंतु फार प्राचीन काळीं चीन देशांत मात्र कागदी पैशाचा उपयोग पूर्णपणें होत होता. ख्रिस्तिशकापूर्वी १०० हून जास्त वर्षांच्या मागें एकदां तेथील राजानें युद्धाकरतां ज्या रीतीनें पैसे जमविले, त्यावरून त्या लोकांस चामड्याच्या उपपैशाचा उपयोग पुरा माहीत होता, असें दिसतें. पांढऱ्या हरणाच्या चामड्याचे त्या राजानें हे पैसे केले. ह्यासाठीं त्यानें पांढऱ्या रंगाचीं सर्व हरणें एका बागेंत आणून ठेवून त्याच जातीचे प्राणी बाळगण्याची आपल्या प्रजेस मनाई केली. ह्याप्रमाणें वाटरमार्क कागदांत ' ब्यांक ऑफ इंग्लंडचा ' जसा मक्ता असतो, तसा ह्या पदार्थावर आपलें एकट्याचें स्वामित्व करून त्यानें लहान लहान चामड्याचे तुकडे मोठी किंमत ठेवून सुरू केले. इ० स० ८०० ह्यावर्षी ह्या देशांत

कागदी चलन होतें. त्यास " उडते पैसे " असें कित्येकांनीं नांव दिलें आहे.

१३ व्या शतकांत चीन देशांत झाडांच्या सालींच्या कागदाचें चलन चालू होतें. हे कागदाचे चौकोनी तुकडे असून त्याच्यावर सही शिक्का असे. ह्या नोटी लहान मोठ्या किंमतीच्या असत, व त्यांनीं कायदेशीर फेड करितां येत असे. त्या घेण्याचें कोणी नाकारल्यास त्यास कायद्यानें देहांत शिक्षा ठरविलेली होती, असें एकाच्या प्रवासवृत्तावरून समजतें. १४ व्या शतकांत ह्या देशांत प्रवास करणाऱ्या दुसऱ्या एका प्रवाशानें कागदी पैशासंबंधीं अशीच हकीकत दिली आहे व शिवाय आणखी असें ह्मटलें आहे कीं, ह्या नोटी फाटल्या अगर विरल्या तर कांहीं कर पडल्याशिवाय नवीन नोटी घेऊन त्या बदलतां येत असत. एकंदरींत ह्या चलनात्मक कागदांच्या इतिहासावरून असें दिसतें कीं त्या पटवतां येत नसत. मंगोल वंशाच्यावेळीं हें कागदी चलन इतकें फाजील झालें कीं, त्यापासून अनर्थ होऊं लागला. ' मिंग ' वंशानें तें पुढें कायम ठेविलें इतकेंच नाहीं, तर सोन्यारुप्याच्या पैशाचा उपयोग मना केला, त्यामुळें कागदाची किंमत इतकी उतरली ह्मणतात कीं, एका ' क्याश नाण्याला ' १००० कागद मिळत असत. ह्यावरून सानडामिंगो येथील कागदी चलनाच्या स्थितीचें स्मरण होतें. ह्याचा परिणाम ह्या कागदी नोटीचा खो लवकरच झाला. परंतु १५ व्या शतकांत पुन्हा उलट खाली.

आशिया खंडांत चिनी लोकांशिवाय तार्तर व इराणी या लोकांस कागदी पैशाचा उपयोग करावयाचें समजलें होतें. १४ व्या शतकांत तार्तर देशांत प्रवास करणाऱ्या एका इसमानें ह्या चलनापासून तद्देशीय राजाला होणाऱ्या फायद्याचें वर्णन येणेंप्रमाणें केलें आहे. " ह्या राजास अगणित खर्च करितां येतो. कारण तो चामड्याच्या किंवा कागदाच्या पैशाशिवाय दुसरे पैसे पाडीत नाहीं. त्याच्या कायद्याप्रमाणेंच त्याचे

हे पैसे कांहीं कमी किंमतीचे व कांहीं जास्त किंमतीचे असतात. हे पैसे जीर्ण होऊं लागले ह्मणजे ते लोक राजाच्या तिजोरींत घेऊन येतात, आणि तेथें जुने देऊन नवे घेतात. ह्या राजाच्या सर्व मुलुखांत हा पैसा चालतो. सोन्याचा अगर रुप्याचा तेथें पैसाच नाहीं, आणि ह्मणून त्या राजास मनसोक्त खर्च करण्यास संधि मिळते. " ह्या गोष्टींत याचान बादशहाचे अनुकरण थोडथोडक्या-बादशहांनीं, राजांनीं अथवा राज्यसूत्रें चालविणाऱ्या लोकप्रतिनिधींनीं करून कागदी पैसे उधळले आहेत असें नाहीं. जपानांतही प्राचीनकाळीं कागदी चलन असे. निरनिराळ्या प्रांतांतले जमीनदार कार्डासारखे लहान कागद काढीत त्यांची किंमत फार अल्प असे.

प्रतिनिधीभूत पैशाच्या उपयोगाचीं कारणें.

प्रतिनिधीभूत पैसा चालू करण्याची अवश्यकता काय ह्याचा विचार करणें जरूर आहे. पुष्कळ कारणें सांगतां येतील, व निरनिराळ्या ठिकाणीं वेगवेगळ्या कारणांनींच हें चलन सुरू झालें पाहिजे. ४०० पासून ७००वर्षांपूर्वी इताली देशांत ठेवीच्या पेढ्या स्थापन झाल्या. या पेढ्यांत यूरोपखंडांतील बँकनोटीचा उगम आहे. ह्या काळीं झिजलेलीं, घासलेलीं अशीं पुष्कळ प्रकारचीं नाणीं विनिमयसामान्यादाखल वापरीत, त्यामुळें पैसे घेतांना प्रत्येक नाणें व्यापाऱ्यांस वजन करावें लागे, व कसोटीस लावावें लागे. अर्थात् या कामीं वेळ लागून त्रास पडे, व शिवाय लोकांस ठकबाजी करण्यास संधि सांपडे, ती निराळीच. ह्या कारणानें असले पैसे पेढीवर ठेवण्याची चाल इटाली देशांतल्या व्यापारी लोकांत पडली. पेढीवर प्रत्येक नाण्याची अगदीं नक्की किंमत एकदां कायमची ठरवीत, व तें ठेव ठेवणाऱ्याच्या खातीं जमा करीत.

ह्याच धोरणावर " अमस्तरदाम व हँबुर्ग " येथील पेढ्या स्थापन झाल्या. हें आडामास्मिथच्या पुस्तका वरून कोणासही समजेल. हे लव-

करच " पेढीचे पैसे " ह्मणून प्रसिद्ध झाले, व त्यांची किंमत इतर तज्जातीय नाण्यांहून थोडी अधिक येऊं लागली. ठरीव वेळीं पेढीवर जाऊन व्यापारी लोक पेढीवरच्या वह्यांत निरनिराळ्या खात्यांत जमाखर्च करावयास सांगत. प्रत्यक्ष पैसे देत नसत. कारण ते पेढीवाल्यांच्या जवळ अगोदरच दिलेले असत. त्यांची किंमत आधींच कायमची ठरली गेल्यामुळें मोजण्याचा व किंमत ठरविण्याचा सर्व त्रास चुके.

हिंदुस्थानांत पेढ्या कधीं व कां सुरू झाल्या ह्याचा शोध अद्यापि कोणी केला नाहीं. मुसलमानांच्यापूर्वी त्या होत्या कीं नाहीं, हें समजण्यास कांहीं मार्ग नाहीं. यूरोप खंडांत पहिली नोट " इ० स० १६७३ " मध्यें स्वीडनच्या बँकेनें काढिली.

धात्वात्मक पैशापासून होणाऱ्या अडचणी.

मागच्याप्रमाणें मैल्यवान धातूंचें ओझें बाळगण्याचा त्रास चुकावा हा एक दुसरा प्रतिनिधीभूत पैसे सुरू करण्यांत उद्देश असतो. धात्वात्मक पैशाच्या मोठमोठ्या रकमा सुरक्षित ठेवण्यास घर बंदोबस्ताचें पाहिजे व पहारेकरी ठेवले पाहिजेत. अशी सोय सगळ्यांची नसल्यामुळें बंदोबस्ताची जागा असेल तेथें सर्व लोकांचे पैसे ठेवण्यास येतात. इंग्लंद देशांत अशाच कारणाकरितां पेढ्या अस्तित्वांत आल्या असाव्या असा तर्क आहे. लंडनमध्यें सुरक्षितपणाकरितां लोक आपली शिल्लक लंडन टावरमध्यें टांकसाळ असे तेथें पाठवीत. अशा रीतीनें ठेवलेल्या ठेवींतून पहिल्या चार्लस राजानें इ० स० १६४० त दोन लक्ष पौंड कर्ज ह्मणून उचलले, ह्यामुळें व्यापाऱ्यांचा सरकारावरील विश्वास उडाला, व स्वतःचीं घरें इतकीं मजबूत नसल्यामुळें सोनारापाशीं ठेव ठेवण्याचा प्रघात पडला. ह्यावरून ह्या सोनारांचीं घरें मजबूत असून तेथें पहारा असावा असें अनुमान आहे.

सोनारांस पैसे दिले ह्मणजे ते पावत्या देत. ह्या पावत्या प्रथम ज्याच्या त्याच्यापुरत्याच चालत, पण पुढें पावत्या दुसऱ्याच्या हस्तगत करून पैशावरची सत्ता बदलण्याचा क्रम सुरू झाला. ह्या पावत्यांना "सोनारांच्या नोटी" असें ह्मणत. पार्लमेंटच्या कायद्यांतून या नोटींचा उल्लेख वारंवार केलेला आढळतो. ह्या प्रथम इ. स. १६७०त सुरू झाल्या; परंतु ॲन राणीच्या कारकीर्दीपर्यंत त्यांस कायदेशीरपणा आला नव्हता.

चलनाचें वजन.

मोठमोठ्या व्यवहारांत प्रतिनिधीभूत दस्तऐवजांचा उपयोग करण्यास धातुमय पैशाचें वजन हेंसुद्धां पुरेसें कारण होईल. कायदेशीर फेडीचें चलन ज्या मानानें अवजड व बाळगण्यास गैरसोयीचें, त्या मानानें हें कारण बलवत्तर असतें. १८व्या शतकांत 'व्हर्जिनिआ संस्थानांत तंबाखु विनिमयसामान्य असे. तेव्हां ती वखारींत ठेवीत व लेखी पावत्या समाजांत वापरल्या जात. इ. स. १७६८पूर्वीं रशियांत कायदेशीर फेडीचें चलन तांब्याचें असे. तें अवजड व गैरसोयीचें ह्या सबबीवर दुसऱ्या '**कॅथराइन**' च्या कारकीर्दींत कागदी चलन सुरू झालें. हे कागद लोकांना इतके प्रिय झाले कीं, त्यांची किंमत सवाईनें जास्त येऊं लागली.

हल्लींच्या व्यापाराच्या स्थितींत मोठ्या देवघेवींत सोयीचें विनिमयसामान्य बनण्यास सोन्याचा पैसासुद्धां फार मोठा होईल. जगांत अत्यंत मोठा हिरा नुकताच दक्षिण आफ्रिकेंत सांपडला. त्याचें वजन ३०३२ क्यारट असून किंमत १५०००००० रुपये किंवा १०००००० साव्हरिन आहे. तेव्हां हिऱ्याच्या ऐवजीं सोन्याचें साव्हरिन नाणें झाल्यास चाळीस माणसेंही पुरणार नाहींत. लंडन येथील पेढीवाल्यांच्या वजावाटी गृहांत नेहमीचे सरासरीचे व्यवहार सुमारें २ कोटी पौंडांचे होतात. हे हिशोब जर सोन्याच्या नाण्यांत चुकते केले, तर तें नाणें सुमारें

१९७ टन वजन भरेल, व तेथून हलवावयाचें झाल्यास जवळ जवळ ८० घोडे लागतील. हेच हिशोब रुपयांत चुकते केले असतां रुपयांचें २९०० टनांहून जास्त वजन होईल.

पांच रुपयांवरील कोणतीही नोट ३० ग्रेनहून जास्त भरत नाहीं; पण १ रुपयाचें वजन १८० ग्रेन असतें. शिवाय १ नोट ह्मणजे १० पासून (१००००) पर्यंत असूं शकेल. कागदाचें नाणें जर आजमितीस उपयोगांत नसतें, तर मौल्यवान खडे अथवा सोन्याहून पुष्कळ अधिक किंमतीची एकादी धातु वापरणें भाग पडलें असतें. परंतु व्यापाराची अत्यंत भरभराट असणाऱ्या देशांत दस्तऐवजाचा उपयोग इतका सर्वत्र होत चालला आहे कीं, धात्वात्मक पैशाच्या सुवाह्यतेचा प्रश्न अगदीं कमी महत्त्वाचा झाला आहे. इंग्लंडसारख्या देशांत आजच नोटी वटावण्यास मात्र सोन्याचा उपयोग केला जातो, व एवढ्या कामाकरितां तरी त्याचा उपयोग फार दिवस करावा लागेल किंवा नाहीं हा प्रश्न लवकरच उत्पन्न होईल.

व्याज वांचतें.

प्रतिनिधीभूत पैशाचा उपयोग करण्यास दुसरें एक सबळ कारण असें आहे कीं, मौल्यवान् सोन्यारुप्याच्याऐवजीं बहुतेक बिनमोल पदार्थ वापरल्यानें नाण्याच्या रूपानें भांडवल अडकून राहत नाहीं. ह्मणून त्यावरचें व्याजही फुकट जात नाहीं. पैशाकरितां एकादें राष्ट्र जेव्हां मोठ्या संकटांत असतें, तेव्हां धात्वात्मक चलन हा एक खजिना आहे, व तो राजकार्यासाठीं कांहीं मुदतीपर्यंत वापरण्यास हरकत नाहीं, असें मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते. अर्वाचीन इंग्लिश, इटालिअन व अमेरिकन लोकांप्रमाणें प्राचीन ग्रीक लोकांना हा उपयोग करण्याचें चांगलें ठाऊक होतें. ह्याच कारणानें चौपटीनें जास्त किंमतीच्या रुप्याच्या नाण्याच्या ऐवजीं कथलाचीं उपनाणीं घेण्यास ' सिराकुझन ' लोकांना डायोनिसि-

असनें भाग पाडिलें. आरिस्टाटलच्या अर्थशास्त्रावरील ग्रंथांत असें लिहिलें आहे कीं, आथेन्स येथील ' टिमोथीअसनें ' शिपायांना व व्यापाऱ्यांना रुप्याच्याऐवजीं तांब्याचीं नाणीं घेण्यास लाविलें. मात्र लढाईच्या शेवटीं तीं परत घेऊन रुप्याचीं नाणीं पुन्हा दिलीं जातील असें त्यानें वचन दिलें होतें. टिपुसुलतानही आपल्या नाण्यांची किंमत मनसोक्त रीतीनें वारंवार बदलीत असे. फौजेंतील शिपायांचा पगार द्यावयाचा झाला ह्मणजे प्रत्येक नाण्याची किंमत धातुगत किंमतीहून अतिशय वाढवीत असे आणि सुमारें दहा दिवसपर्यंत तो ती किंमत तशीच कायम ठेवी. या मुदतींत ह्या वाढवलेल्या किंमतीच्या पैशानें कर्ज फेडण्यास तो आपल्या शिपायांस मोकळीक देई. ह्यानंतर मात्र त्या नाण्यांची किंमत पूर्ववत् उतरण्यांत येई.' व्याज वांचण्याच्या उद्देशानें " क्लाझोमेनिअन ' लोकांनीं उपनाणीं सुरू केलीं. कांहीं हंगामी शिपायांस वीस टालेंट देण्यास असमर्थ असल्यामुळें वर्षास ४ टालेंट त्यांना व्याज द्यावें लागे. तेव्हां त्यांना युक्ति सुचून त्यांनीं लोखंडी नाणीं पाडिलीं, व त्यांची शाब्दिक किंमत २० टालेंट ठरविली; आणि हीं नाणीं रुप्याच्या नाण्याच्या ऐवजीं स्वीकारण्यास लोकांस लावलें. लोकांकडून घेतलेल्या रुप्याच्या नाण्यांचा विनियोग कर्ज फेडण्याकडे केला. अर्थात् सालीना त्यांचे ४ टालेंट वांचले. ह्या संगृहीत द्रव्यानें त्यांनीं उपनाणीं पुढें परत घेतलीं. फ्रान्सच्या वायव्येस " गर्नसी " नांवाचें एक लहान बेट आहे, तेथें अशाच रीतीनें ह्मणजे खर्चाशिवाय एक मार्केट बांधण्यांत आलें. त्या बेटाच्या गव्हरनरानें सेंट पीटर्स येथें एक मार्केट बांधण्याचें ठरवलें. परंतु जवळ अवश्य तितकें द्रव्य नसल्यामुळें प्रत्येकीं एक पौंड किंमतीच्या अशा चार हजार नोटी योग्य शिक्का मारलेल्या पाडल्या. ह्या नोटींनीं त्यानें लोकांची मजुरी दिली. मार्कि-

१ बुकॅनननकृत म्हैसूरचा प्रवास ग्रंथ १, पान १२४.

टाची इमारत पुरी होऊन भाडें येऊं लागलें, तेव्हां नोटी परत घेऊन त्या रद्द करण्यांत आल्या. तात्पर्य:—एक तोळाभरसुद्धां सोनें खर्च केल्याशिवाय एक मोठी इमारत बांधितां आली.

गर्नसी बेटाच्या गव्हरनरानें " मार्कीट नोटी " काढून तेवढ्या किंमतीचें सोनें वापरण्यांत होतें तें नाहींसें केलें; आणि ह्याप्रमाणें बेटाच्या चलनामधून त्यानें एक प्रकारचें बळजबरी कर्ज काढलें ह्मणावयाचें, व पुन्हा गंमत ही कीं, व्याजाकरितां एक छदामही त्यास खर्च करावा लागला नाहीं. त्याचप्रमाणें हल्लीं ज्या ज्या देशांत नोटी चालतात, तेथें तितक्या पूर्ण किंमतीचें सोनें अगर रुपें तिजोरींत ठेवलेलें नसतें.

जितक्या नोटींची फेड करण्याकरिसां खजिन्यांत रोकड रकम तरती ठेवितात, त्याहून जास्त असलेल्या नोटींवर प्रत्येक सरकारास व्याजाच्या रूपानें फायदा मिळत असतो. हिंदुस्थानसरकारास ' बारा कोटींवर ' अशा तऱ्हेनें फायदा मिळवितां येतो. ह्मणून बारा कोटी किंमतीच्या नोटींबद्दल खजिन्यांत सरकारास रकम ठेवावी लागत नाहीं. ही रकम सरकार व्याजीं लावतें. आजपर्यंत ही रकम १० कोटी होती, ती नुकतीच १२ कोटीपर्यंत केली आहे. हिंदुस्थानसरकारास सन १९०५ सालीं १० कोटींवर ३४७०४२० रुपये व्याज मिळालें. कागदी पैशांत सर्वांचीच सोय आहे. मात्र चांगल्या तत्त्वांवर हें काम केलें पाहिजे; परंतु चांगलीं तत्त्वें कोणतीं ह्याबद्दलच मोठा मतभेद आहे.

भाग १७ वा.

वायदेचिठ्यांचें स्वरूप आणि जाती.

वायदेचिठ्या अथवा प्रामिसरी नोटी कोणत्या तत्त्वांवर काढाव्या ह्याचा विचार करण्यापूर्वी निरनिराळ्या वचनांमधील फरक स्पष्ट समजून घेणें अवश्य आहे. कारण प्रथमदर्शनीं सूक्ष्म वाटणारा भेद परिणामीं फार महत्त्वाचा होतो. अमुक एक पदार्थ इतका देईन असें कबूल करून वायदेचिठ्ठी लिहून देणारा मनुष्य खालीं लिहिल्याप्रमाणें तीन प्रकारचे वायदे करूं शकेल.

१ एकादा विवक्षित पदार्थ जसाच्या तसाच तो परत मागेपर्यंत आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा करार करील.

२ अथवा वायदेचिठ्ठीप्रमाणें पदार्थ हवा तेव्हां देतां यावा ह्मणून त्या जातीचा (तोच नव्हे) पदार्थ ठरीव प्रमाणानें मी नेहमीं जवळ बाळगीन इतकाच तो करार करील.

३ किंवा मी आपल्या कबजांत अमुक पदार्थ अमुक संख्येपर्यंत ठेवीन, असा कांहीं एक करार न करितां वायदेचिठ्ठी हजर करतांच ठरलेला पदार्थ मी देईन असा मोघम करार तो करील.

असामान्य ठेवचिठ्ठी.

उत्तम जातीची वायदेचिठ्ठी ह्मटली ह्मणजे पहिली होय. ह्यांत वखारचिठ्ठी (गोदीपत्र), भरलें पत्र अगर कोणत्याही विशिष्ट पदार्थावर मालकी स्थापन करणारी चिठ्ठी ह्यांचा समावेश होतो. आपल्या हातांत भरलेचिठ्ठी असली ह्मणजे गुणा, संख्या, विस्तार, आकृति वगैरेनीं निश्चित असा माल आपणांस मिळाला पाहिजे. जहाजावर माल भरला

ह्मणजे जहाजमास्तर आपणांस: ही भरलेचिट्टी देतो. नेमल्या ठिकाणीं गलबत जाऊन माल मालकास देईपर्यंत जहाजमास्तराला तो जशाचा तसाच ठेविला पाहिजे. वखारचिठ्यांचा हाच प्रकार आहे. गोदींतील वखारींत ठेवलेल्या मालाबद्दलच्या ह्या पावत्या असतात. ह्या चिठ्या ज्याच्या हातांत असतील त्याचा कापसाचे गठ्ठे, तांदुळाचे गोण, तेलाच्या पेट्या अथवा जे कांहीं पदार्थ चिठ्ठींत नमूद केले असतील त्यांवर हक्क असतो. कायद्याप्रमाणें अथवा व्यापारचालीप्रमाणें ह्या चिठ्यांवर शेरा मारून त्या बेचन दिल्या तर त्यांतील मालावरची मालकी बदलली असें होतें. ह्या वायदेचिठ्यासंबंधानें महत्त्वाची गोष्ट ही आहे कीं, वास्तविक जितका माल ठेविला असेल त्याच्याबाहेर त्या काढतां येत नाहींत. काढल्यास तें ठकबाजीचें कृत्य होईल. चिट्ठी लिहून देणारानें निव्वळ वखारवाल्याप्रमाणें वागलें पाहिजे; आणि हवा तेव्हां माल परत मागतां येत असल्यामुळें वायदेचिट्ठी घेऊन माल परत करीपर्यंत आपल्या ताब्यांतून कोणताही पदार्थ त्यास कायदेशीर रीतीनें दूर करितां येत नाहीं.

सामान्य ठेवचिट्ठी.

आतां आपण दुसऱ्या प्रकारच्या वायदेचिट्ठीकडे वळूं. ह्यांत जो माल नमूद केला असेल तो जशाचा तसाच वायदेचिट्ठी देणारानें दिला पाहिजे असें नाहीं, तर त्याच जातीचा व तितकाच दुसरा माल दिला तरी चालतें. पुष्कळ पदार्थ असे असतात कीं, एका गठ्ठ्यापासून दुसरा गठ्ठा निराळा ठेवण्यांत कांहीं मतलब नसतो; अथवा ठेविलेला गठ्ठाच परत करण्यांत कांहीं विशेष हेतु नसतो. एकाच जातीचीं, एकाच छापखान्यांतील पुस्तकें असलीं तर एके ठिकाणीं त्यांपैकीं कोणतींही निर-निराळ्या मालकास दिलीं ह्मणून हरकत नसते. ह्मणून प्रत्येकाचे गठ्ठे निरनिराळे ठेवण्याची जरूरी नाहीं; पण ह्यामध्यें करार पुरा करण्याची

हयगय होण्याचा संभव असतो, व दुसऱ्या व्यापारांत अशा कृत्यानें गैरसमज उत्पन्न होऊं शकतो. समजा एखाद्यानें कापसाचे गठ्ठे गहाण ठेऊन कर्ज काढलें तर सावकारानें तेच गठ्ठे गहाण सोडवितांना परत केले पाहिजेत किंवा त्याच्या जातीचे दुसरे केले तरी चालतील, अशाविषयीं तक्रारी उपस्थित होऊन हें भांडण कोर्टापर्यंत न्यावें लागतें.

सामान्य आणि विशिष्ट वायद्यांतील फरक.

वर निर्दिष्ट केलेल्या फरकाचें महत्त्व सहज समजण्यासारखें आहे. विशिष्ट माल देण्याचा ज्यानें वायदा केला असेल त्यास तो माल जवळ असल्यावांचून वायदेचिट्टी करतां येत नाहीं, तसें केल्यास त्याच्यावर फौजदारी खटला होईल व तो आपणास शिक्षेस पात्र करून घेईल; परंतु ह्याच करार जर मोघम असेल तर कोणतीही वायदेचिट्टी लागू झाली तरी योग्य जातीचा माल दिला ह्मणजे झालें. त्यानें जर कांहीं लबाडी केली असेल तर सर्व निदान बऱ्याचशा वायदेचिठ्या हजर कराव्या तेव्हां ती उघडकीस येईल. अशा रीतीनें हा एक सट्ट्याचा धंदा बनूं पाहतो. ठेवलेल्या मालापैकीं बराच माल नेहमीं शिल्लक रहातो असें आढळल्यावर दररोज सरासरीनें किती मागण्या येतात याचा अजमास करून त्या पुऱ्या करितां येतील इतका माल कायतो ठेवून बाकीचा माल व्यापारांत घालण्याची स्फूर्ति ठेव ठेवणारास होण्याचा संभव आहे. मागण्या पुऱ्या होताहेत तोंपर्यंत कोणाचें कांहीं नुकसान होत नाहीं. तथापि अनुभव असा आहे कीं, अशा परिस्थितींत सर्वच नाहीं पण कांहीं लोक असे असतात कीं, ते सर्व मागण्या पुऱ्या करितां येतील इतक्या शहाणपणानें वागत नाहींत.

शिवाय अशा कृत्यानें पदार्थाचा खोटा पुरवठा करणें ह्मणजे पुरवठा मुळींच नसतांना तो आहे असा लोकांचा समज करणें शक्य आहे. वायदेचिट्टी ज्याच्या कबजांत असते तो ती चिट्टी ह्मणजे त्यांत दाखल

केलेला पदार्थच आहे असें मानतो. अशा चिठ्या जर कोणी फाजील काढल्या तर त्यांत नमुद केलेल्या पदार्थाचा पुरवठा फाजील आहे अशी समजूत होऊन त्या मालाची किंमतही कमी होईल. करार पुरा करावयाचा तो पुढें करावयाचा असतो हें खरें; पण पुढील काळ अज्ञात असल्यामुळें वायदेचिटीप्रमाणें माल द्यावा लागण्यापूर्वीच मालाची किंमत उतरेल असा समज चिटी लिहून देणाराचा होणें शक्य आहे. जवळ माल नसतांना वाटेल तितक्या चिठ्या काढून मालाची किंमत उतरवावी व नंतर कमी दरानें माल खरेदी करून त्यानें वायदेचिटींतील करार पुरे करावे व ह्या जुगारी व्यापारावर खूप पैसे मिळवावे, असा प्रकार झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. कोणी असें ह्मणेल कीं, वायद्यांनीं आपला नफा होत असेल तर ते करण्याचा प्रत्येक मनुष्यास स्वभावसिद्ध हक्क आहे. कांहीं दिवसांनीं पैसे देण्याची कबूली करून हुंडी पतकरण्याचा हक्क सर्वांस आहे. कापूस, गल्ला इत्यादि समुद्रांतून पाठविलेला माल जाग्यावर येऊन तो हस्तगत होण्याच्या मुदतीपूर्वींच त्यासंबंधीं खरेदीविक्रीचे व्यवहार हम्मेश होत असतात हें खरें आहे; परंतु आपण ही गोष्ट दिसरतां कामा नये कीं, एकंदर जनसमूहापैकीं पुष्कळांना पुष्कळ सुख व्हावें ह्मणून कायदे व समाजबंधनें निर्माण झालीं आहेत. सर्व प्रकारचे वायदे करण्याचा हक्क कायद्यानें कबूल केलेला असला तर त्याचें कारण तसें करणें समाजास हितावह आहे हें होय. आणि कायद्यानें मान्य झाल्यामुळेंच त्यास हक्काचें स्वरूप प्राप्त होतें. परंतु जर का उलट असें अनुभवास आलें कीं कांहीं विवक्षित जातीचे वायदे करूं दिले असतां एकंदर समाजाचें हित न होतां अनहित होतें, तर असे वायदे करूं न देणें हें समाजाच्या कल्याणाकरितां इष्ट आहे. सारांश हा उपयुक्ततेचा व सोयीचा प्रश्न आहे.

पैशाच्या वायदेचिठ्या.

हे विचार पैशाच्या विषयास लागू केले असतां असें आढळतें कीं, पैशाचे बहुतेक सर्व वायदे सामान्य असतात. कांहीं मुदतीनें रकम देण्याचा पतकर जो घेतो तो मी अमकीं विशिष्ट नाणीं देईन, असा कधीं करार करीत नाहीं. मुळीं नाण्याच्या कायद्यांत कायदेशीर फेडीच्या चलनाची व्याख्याच अशी केली आहे कीं, त्यामुळें एकाद्यास १०० रुपये देण्याचा करार जर मी केला असला तर त्याबद्दल सरकारी टांकसाळींत पाडलेले व योग्य वजनाचे कोणतेही रुपये दिले तरी चालतील. हाच प्रकार पोट व उपनाण्यांचा समजावयाचा. सरकारी नोटीवर रुपयांचा आंकडा असतो तितके रुपये पाहिजे तेव्हां देण्याचा करार सरकार त्याच नोटीच्या द्वारें करितें; पण त्यांत अमुकच रुपये देऊं असें कोठेंही नसतें. पैशाचे सर्व वायदे अशाच प्रकारचे असतात. आपण कोणा एकाचें कर्ज काढलें तर तें फेडतांना त्यानें दिलेलेच रुपये परत केले पाहिजेत असें नाहीं. असें झाल्यास कर्ज काढण्याचा उद्देशच समूळ नष्ट होईल. गिऱ्हाइकानें ठेवलेल्या ठेवीचे रुपये तो परत मागेपर्यंत जसेच्या तसेच निराळे ठेवावे लागल्यास कोणत्याही पेढीवाल्याला नफा मिळवितां येणार नाहीं, व असें करण्यांत कांहीं हेतूही नसतो. व्यापारी गोष्टींत असें करण्याचा विचारसुद्धां आपल्या मनांत कधीं येत नाहीं.

आतां पैशाचे वायदे नेहमींच विशिष्ट जातीचे असते, तर अशा प्रकारच्या वायदेचिठ्या काढण्याची पूर्ण मुभा देण्यास हरकत नसती. कारण एखाद्या वखारवाल्याप्रमाणेंच वायदेचिटी देणाराला रुपयांची प्रत्येक पिशवी निराळी ठेवावी लागली असती. परंतु असें नसल्यामुळें, फाजील वायदेचिठ्या काढण्याची सवलत दिल्यानें नुकसान होण्याचा संभव आहे. चलन फार झाल्यानें रुपयांचा भाव उतरेल

ह्मणजे सर्व जिनसा महाग होतील. हिंदुस्थानांत शहाजोग प्रॉमिसरी नोटी (चलनी नोटी) काढण्याचा हक्क फक्त सरकारानें आपणाकडे ठेवला आहे. अशा प्रकारच्या नोटी कोणासही काढितां येत नाहींत. (सन १८८२ चा कायदा विसावा.)

प्रतिभूत पैशाच्या चलनाचीं अथवा फिरतीचीं तत्त्वें.

धात्वात्मक पैसे घेण्यांत, देण्यांत व ठेवण्यांत मनुष्याचे जे हेतु असतात त्यांचें पृथक्करण केल्यास चलनाचे कांहीं नियम आपणास बसवतां येतील हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचप्रमाचें धात्वात्मक व कागदी पैशाच्या मिश्र चलनालाही ते नियम लागू करितां येतात हेंही निर्दिष्ट केलें आहे. कागदी पैशांचा वापर चालू ठेवण्यांत संवयीचें विलक्षण सामर्थ्य दृष्टीस पडतें. कागदी पैसे देण्या-घेण्यानें कवडीचेंही नुकसान ज्यांना लागलें नाहीं, ते त्यांच्या विश्वासा-वर एकाएकीं जबर आघात पडेपर्यंत कागदी चलन उत्कृष्ट आहे असेंच ह्मणत रहातील. ही मर्यादा येथपर्यंत पोंचते कीं सोन्याच्या सुंदर नाण्यापेक्षां तें देण्याचें वचन ज्यांत आहे असा घाणेरडा कागदाचा तुकडा त्यांस अधिक पसंत पडेल. ह्याची प्रतीति स्काटलंड व नॉर्वे ह्यांच्या चलना-वरून येण्यासारखी आहे. नॉर्वे देशांत १८७४पर्यंत वापरांत सोनें मुळींच नव्हतें. एक, पांच, दहा अशा डालरांच्या नोटी हेंच मुख्य चलन असे.

एका महत्त्वाच्या बाबींत धात्वात्मक व कागदी पैसा ह्यांत अंतर आहे. ज्या देशांत कागदी चलन कायदेशीर असेल अगर सवयीनें वापरण्यांत येत असेल त्या देशाची हद्द सोडून बाहेर तें चालणार नाहीं. पर-देशांत आपल्या नोटी पुष्कळ लोक घेतात; पण त्या कांहीं हेतूनें घेतात. हिंदुस्थानांत ज्यांना पैसे पाठवावयाचे असतात तेच त्या घेतात. कारण जड धातु पाठवण्यापेक्षां हलके कागद पाठविणें सोयीचें व कमी खर्चाचें

असतें. परदेशांत ह्या नोटीनें देणें फिटत नाहीं, उलट ह्या देशाला कर्ज होतें. उ० जपानांत १००० रुपयांची नोट कोणा व्यापाऱ्यानें घेतलीच तर ह्या देशास त्या व्यापाऱ्याचें तितके रुपये कर्ज झालें. जेव्हां ती नोट तो व्यापारी हजर करील तेव्हां आपल्या सरकारास त्याचे १००० रुपये दिले पाहिजेत. मुख्य धात्वात्मक पैशांनींच परदेशांतील देणें देतां येईल, दुसऱ्या कशानें देतां येणार नाहीं; ह्मणून हलकीं व झिजलेलीं नाणीं जशीं चांगल्या नाण्यांना हद्दपार करितात त्याचप्रमाणें कागदी पैसा धात्वात्मक पैशाला देशांतून परदेशांत घालवितो.

नोटी कायद्यानें वटावतां येण्याजोग्या नसल्या ह्मणजे तर हा प्रकार चांगला स्पष्टपणें अनुभवास येतो. दरवर्षास भर पडत गेल्यानें— आणि अशी भर बहुतेक पडतेच—चलन गरजेपेक्षां जास्त होऊं नये ह्मणून नाणें परदेशांत पाठवावें लागतें. अशा रीतीनें बहुतेक नाणें नाहींसें झालें ह्मणजे परदेशांतील देणें देण्याकरितां त्याची गरज भासूं लागते, आणि मग जितक्या रकमेची प्रतिभूत नोट असते तिच्यापेक्षां कमी किंमत त्या नोटीची होते. अशा रीतीनें पुढें फायदा मिळवितां येईल ह्या आशेवर पुष्कळ लोक नाण्याचा संग्रह करून ठेवतात व त्यामुळें प्रत्यक्ष व्यापारांत कागदाशिवाय कांहीं राहत नाहीं. कागदी चलनाचा हा परिणाम फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळीं इंग्लिश बँकेनें इ. स. १७९७ पासून १८१९ पर्यंत आपल्या नोटीचे रोख पैसे देण्याचें बंद केलें होतें तेव्हां, आणि अमेरिकन युद्धाच्या प्रसंगीं अनुभवास आला. इ. स. १८६२पासून १८६५ पर्यंत इताली देशांत सोन्याचीं व रुप्याचीं सुंदर नाणीं पाडलीं होतीं; पण कागदी चलन तेथें सुरू होतांच हीं सर्व नाहींशीं झालीं.

भाग १८.

कागदी चलन चालविण्याचे प्रकार.

कागदी पैसा कोणत्या धोरणावर चालवावा ह्याचा आपण आतां विचार करूं. अर्थशास्त्रांतील सर्व विषयांत हा अत्यंत वादग्रस्त व भानगडीचा प्रश्न आहे. तथापि ह्या विषयाचीं मूलतत्त्वें इतकीं संकीर्ण नाहींत; त्यामुळें ह्या तत्त्वांवरची दृष्टि ढळूं न देतां ह्या प्रश्नाचा विचार केल्यास बरीच सुलभता प्राप्त होईल.

नाण्याप्रमाणें प्रतिभूत पैसे पाडण्याचें काम सरकार आपल्या हातांत ठेवील अगर कायद्यानें कांहीं प्रतिबंध ठेवून तें काम लोकांवर, संस्थांवर अथवा मंडळ्यांवर सोंपवील. ह्यापैकीं प्रत्येक पद्धतींत सोयी, गैरसोयी काय आहेत ह्याचा विचार पुढें करण्यांत येईल. तथापि कोणत्याही पद्धतींत कागदी चलन ज्या निरनिराळ्या प्रकारांनीं चालविलें जातें ते प्रकार येणेंप्रमाणें.

१. केवळ ठेवपद्धति. रद्द न झालेल्या एकंदर नोटींच्या किंमती-इतका ऐवज, नाणें अगर सोन्यारुप्याच्या लगडी, वायदेचिठ्या काढणारानें आपल्याजवळ सतत बाळगला पाहिजे. जसजसे नोटींचे पैसे देऊन नोटी परत येतील तसतशी ऐवजाची शिल्लक कमी होत जाईल हें उघड आहे.

२. आंशिकी ठेवपद्धति. नोटींची सर्व रकम खजिन्यांत राखून न ठेवतां, त्यापैकीं कांहीं नियमित रकम सरकारी फंडांत अगर दुसऱ्या किफायतीच्या पण निर्भयपणाच्या सरकारी रोख्यांत अडकवून टाकण्यास नोटी काढणारास सवलत दिलेली असते.

३. कनिष्ठ रिझर्व्हपद्धति. कांहीं झालें तरी कमींतकमी अमुक रकम शिलकी नेहमीं ठेवलीच पाहिजे असा निर्बंध केलेला असतो.

४. प्रमाणात्मक रिझर्व्हपद्धति. शिलकी रकमेची संख्या निश्चित न करितां, बिन छेकलेल्या नोटींच्या अमुक एक प्रमाणानें ती असली पाहिजे एवढेंच ठरविलें असतें.

५. परम संख्यात्मक पद्धति. एकंदर नोटी ठरीव रकमेपर्यंतच काढावयाची परवानगी द्यावयाची व जास्त काढल्यास त्यास कडक शिक्षा ठेवावयाची.

६. उल्लंघनीय इयत्ता पद्धति. वरीलप्रमाणें अमुक संख्येपर्यंत एकंदर नोटी काढावयाच्या अशी मर्यादा घालावयाची; पण फाजील नोटी काढल्या तरी त्या अपराधास शिक्षा जाणून बुजून इतकी हलकी ठेवावयाची कीं, कांहीं प्रसंगीं नोटी काढणारास आपल्या नोटींची संख्या न वाढविण्यापेक्षां दंड देणें श्रेयस्कर वाटावें.

७. दस्तैवजी रिझर्व पद्धति. शिल्लक जी ठेवावयाची ती धातूच पाहिजे असा निर्बंध न ठेवतां ती सरकारी फंड, खतें, भाग अगर अशाच दुसऱ्या दस्तैवजाच्या रूपानें असली तरी चालतें.

८. स्थावर रिझर्व पद्धति. नुसते दस्तऐवज जवळ बाळगण्याच्या ऐवजीं, चिठ्ठ्या लिहून देणारांचीं घरेंदारें, जमीनजुमला ह्यांच्या हमीवर चिठ्या काढावयाच्या.

९. परराष्ट्रीय पद्धति. एखाद्या नामांकित पेढीस, वटावतां येतील अशा नोटी काढण्याची परवानगी द्यावयाची. परंतु शर्त ही कीं, परराष्ट्रीय हुंड्यांचा भाव जोंपर्यंत चढता आहे व रोख ऐवज पाठविणें जोंपर्यंत फायदेशीर वाटत आहे, तोंपर्यंत फिरत्या चलनाची संख्या ती पेढी वाढवणार नाहीं.

१०. पूर्ण स्वातंत्र्य पद्धति. इतर सर्व व्यापारी व्यवहारांना व करारांना लागू पडणाऱ्या सामान्य कायद्याशिवाय दुसरा कोणत्याही प्रकारचा निर्बंध न ठेवतां वाटेल त्या माणसास वाटेल तितक्या वायदे-चिठ्या काढण्याची सवलत ठेवावयाची.

११. सममोल पद्धति. प्रामिसरी नोटींच्या रूपानें वटावतां न येईल असें कागदी चलन काढूं द्यावयाचें; परंतु जास्त पैसे देऊन लोक धातु घेतात असें आढळतांच अधिक नोटी काढण्याचें बंद ठेवावयाचें. अशारीतीनें नोटीचा व तन्निर्दिष्ट नाण्याचा भाव सारखा बाळगतां येईल.

१२. जमाबंदी पद्धति. बिन वटावाचें कागदी चलन वाटेल तितकें काढूं द्यावयाचें; पण सरकार देणें वसूल करतेसमयीं नाण्याच्या ऐवजीं नोटीच घेऊन त्याची किंमत कमी न होऊं देण्याचा प्रयत्न करावयाचा.

१३ मुदतीनें वटावण्याची पद्धति. कांहीं मुदतीनें—मग ती निश्चित असो अगर एकादी गोष्ट घडण्यावर अवलंबून असो—धात्वात्मक पैसे देण्याच्या करारानें वायदेचिठ्या काढू द्यावयाच्या.

१४ कागदी पैसा पद्धति. शेवटीं वायदे चिठ्या काढणारांवर करार पुरा करण्याची जबाबदारी कोणत्याही रीतीनें पडत नाहीं. ह्मणजे नोटींचा प्रसार संवयीच्या जोरावर, राजाच्या हुकमावर अथवा दुसऱ्या एखाद्या विनिमय सामान्याच्या अभावामुळें होत असतो.

ह्या प्रमाणें कागदी चलन चालू करण्याच्या निरनिराळ्या चवदा तऱ्हा सांगितल्या; तरी ह्याहूनही वेगळ्या प्रकारांनीं आजपर्यंत हें चलन चाललें नव्हतें असें नाहीं. तसेंच, वर सांगितलेले प्रकार एकवटूनही हें चलन चालू करतां येईल. उदाहणार्थ राखून ठेवावयाचा ऐवज कांहीं नाणें, कांहीं दस्तऐवज व कांहीं स्थावर मिळकत असूं शकेल. त्याच प्रमाणें कांहीं ठरीव रकमेपर्यंत रिझर्व्ह संबंधानें कोणत्याही प्रकारची अट न घालतां वायदे चिठ्या पेढीवाल्यास काढूं देऊन जास्त काढणें झाल्यास त्यांचा

ऐवज जवळ सतत राखला पाहिजे अशी अट घालावयाची. ह्या सर्व प्रकारांबद्दल सविस्तर विवेचन करणें अशक्य असल्यामुळें वर सांगितलेल्या पद्धतींचा थोडक्यांत खुलासा करूं.

१ केवळ ठेव पद्धति.

इटली, आम्स्टरडाम, हामबर्ग येथील प्राचीन पेढ्या व लंडन येथील सोनारांचीं दुकानें ह्यांत जोंपर्यंत लोकांनीं आणून दिलेल्या पैशांचें संरक्षण केलें जात असे, तोंपर्यंत त्या पेढ्यांवरून ही पद्धति चांगली व्यक्त होत असे. ह्या ठेवीवर काढलेल्या वायदेचिठ्या वखार चिठ्याप्रमाणें निवळ प्रतिनिधीभूत असतात हें मागें सांगितलेंच आहे. वायदे चिठ्याप्रमाणें पैसे परत मिळतील असा भरंवसा कायद्यानें आलेला असतोच. असल्या चलनाची संख्या धात्वात्मक चलनाच्या इतकीच असली पाहिजे हें उघड आहे. त्यामुळें धातूला हद्दपार करून त्याच्या जागीं कागद येण्याची धास्ती नसते. कारण वायदेचिठ्या काढण्याच्या पूर्वींच काढणाराच्या पेढीवर रोख पैसे असले पाहिजेत.

हें जरी खरें आहे तथापि ह्या पद्धतींचें फायदेही फार कमी आहेत. नाण्याच्या ऐवजीं कागद वापरूं लागल्यानें नाण्यांची झीज होत नाहीं. बरोबर बाळगण्याचें ओझें कमी होतें, एवढेच काय तें. मोठा फायदा ह्मणजे व्याजाचा असतो. तो फायदा ह्या पद्धतीनें समाजास मिळत नाहीं. तसेंच आपल्या हातांत पैसे न ठेवतां ते दुसऱ्याच्या हातांत देणें हें सुरक्षितपणाच्या दृष्टीनें जरा कमी पायरीचें आहे. बराच संचय निरुपयोगी पडला आहे असें आढळतांच जुलमी राजाची त्यावर झडप पडते. इंग्लंडमध्यें पहिल्या चार्लस राजानें ह्याप्रमाणें पैसे लुटण्यास कमी केलें नाहीं. इ० स० १७९५ त फ्रेंच लोकांनीं हालंडवर स्वारी केली तेव्हां हाच प्रकार झाला. आम्स्टरडाम येथील पेढीवरील ठेवींचे बरेचसे पैसे डच ईस्ट इंडिया कंपनीला व स्थानिक

सरकारी अधिकाऱ्यांस दिलेले होते. सेंटपिटर्सवर्ग येथील किल्ल्यांत राखून ठेवलेले पेढीवाल्याचे पैसे रशिअन सरकारनें घेतल्याचें प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानांतही सावकार, सराफ, पेढीवाले ह्यांस तत्प्रांतीय राजांनीं लुटल्याचें इतिहासांत दाखले सांपडतात. इ० स० १७९७ सालीं इंग्लिश सरकारनेंही ब्यांक ऑफ इंग्लंडच्या नोटींचे रोख रुपये मिळणार नाहींत असें ठरवून, त्या ठेवीचा विनियोग आपल्या कार्याकडे केला आहे.

२. आंशिकी ठेव पद्धति.

हिंदुस्थान सरकारनें ह्याच पद्धतीचा अंगीकार केला आहे. बारा कोटी रुपयांपेक्षां जास्त किंमतीच्या नोटी काढाव्या लागल्या तर तितक्या किंमतीचें नाणें, अगर सोनें रुपें ठेवावें लागतें. बारा कोटीपर्यंत मात्र सरकारी किंवा तसेच रोखे ठेवले तरी चालतात. आजपर्यंत दहा कोटींची इयत्ता होती ती आतां नुकतीच बारा कोटींची करण्यांत आली आहे. ह्या व्यवस्थेमुळें बारा कोटीवरचें व्याज सरकारास मिळतें. इंग्लंडांत नोटी काढण्याचें काम हिंदुस्थान सरकाराप्रमाणें तेथील सरकारानें आपल्या शिरावर घेतलें नाहीं. तर ब्यांक ऑफ इंग्लंडकडे सोंपविलें आहे. ह्या पेढीचें काम आंशिकी ठेव पद्धतीवर चालतें.

३. कनिष्ठ रिझर्व्ह.

ह्यामध्यें निश्चित रकम सतत ठेविलीच पाहिजे अशीं शर्त असते. एखाद्या मनुष्याला तूं आपल्या खिशांत सदोदित एक रुपाया ठेवीत जा ह्मणजे तुला वाण पडणार नाहीं असें सांगण्यासारखेंच हें आहे. अशा अटीनें मागण्या आल्या ह्मणजे त्या पुऱ्या करतां येणें शक्य नाहीं. एकदम मागण्या फार आल्या तर सरकारला मध्यें पडून कायद्याची अंमलबजावणी तहकूब ठेवावी लागेल. नाहीं तर अशा राखून ठेवलेल्या ऐवजाचा कांहींच उपयोग नाहीं.

४. प्रमाणात्मक रिझर्व्ह.

फिरत्या नोटींच्या अमुक हिशानें राखून ठेवलेला ऐवज असलाच पाहिजे हें ह्या पद्धतीचें मुख्य स्वरूप होय. अमेरिकेंतील " राष्ट्रीय पेढीचें " चलन ह्याच धोरणावर बसवलें आहे. ही पद्धति अखेरीस वरच्या कनिष्ठ रिझर्व्ह पद्धतीवरच जाते. समजा, १,००००० रुपयांच्या नोटी बाहेर वापरांत आहेत. आणि ४०००० रु. रिझर्व्ह आहेत. आतां २०००० रुपयांच्या नोटी वटावयास आल्या असतां राखून ठेवलेली रक्कम २०००० रु. होईल व फिरत्या ८०००० रुपयांच्या राहतील. फिरत्या नोटींच्या $\frac{1}{4}$ इतकी शिलक असलीच पाहिजे असा कायद्याचा निर्बंध असेल तर आणखी वीस हजारांच्या नोटी वटावण्यास आल्या तर त्यांचे सर्व रुपये देतां येणार नाहींत, हा ह्या पद्धतींत मोठा दोष आहे. १८७३ च्या व्यापारी प्रलयकाळांत अमेरिकन लोकांना हा अनुभव आला.

शिवाय फाजील नोटी काढण्याचे हेतु नाहींसे करण्याचा उपाय ह्या पद्धतींत नाहीं. जितक्या नोटी जास्त निघतील तितक्या मानानें पेढीचें सावकारी भांडवल वाढतें व नोटी फिरत असतात तोंपर्यंत त्यांवर व्याज मिळतें.

५. परमसंख्यात्मक पद्धति.

पेढीवाल्यास अथवा पेढीवाल्यांना ठरीव संख्येच्या बाहेर वायदेचिठ्या काढू न देणें अर्थशास्त्राच्या तत्त्वास अनुसरून आहे. त्यामुळें, विनिमयसामान्याच्या कांहीं भागावरील व्याज वाचतें व वापरण्यास सोयीचें चलन होतें. आणखी ठरीव रकमेच्या पलीकडे सोनें रुपें देशाच्या बाहेर जात नाहीं. लोकांना अधिक पैसे पाहिजे असतात व अशा प्रकारचा निर्बंध ठेवणें केवळ दांडगाईचें आहे असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. पण जास्त पैसे पाहिजे असल्यास नाणें वापरण्याची त्यांस मोकळीक असतेच.

निर्बंध पैशावर नसतो तर त्याच्या प्रतिनिधीवर असतो. आतां जास्त चलन नसल्याकारणानें व्याज वुडतें हें खरें; तथापि फाजील चलनानें होणाऱ्या नुकसानीची भीतीही मग बाळगण्याचें कारण राहणार नाहीं हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. इंग्लंडांत १७० पेढ्यांना अशा रीतीनें नियमित वायदेचिठ्या काढण्याची परवानगी दिली आहे. जास्त काढल्यास त्यांस दंड होतो. ह्या सर्व पेढ्यांचे तक्ते प्रतिज्ञापूर्वक प्रसिद्ध होत असतात.

६ उल्लंघनीय इयत्तापद्धति.

जर्मनी देशांत ह्या पद्धतीचा अंगीकार केलेला आहे. नोटी काढण्याबद्दलचे नियम इंग्लंडसारखेच आहेत. कायद्यानें केलेल्या नियमास जे अनुसरतील त्यांस सोनें जवळ न बाळगतां ३८५०००००० मार्कांच्या नोटी काढतां येतात. मात्र जास्ती नोटी काढावयाच्या असल्यास तितकें सोनें ठेवलें पाहिजे. ही पद्धति आंशिक ठेवपद्धतीशीं अगदीं अभिन्न आहे. परंतु इंग्लंडमध्यें संकट टाळण्याकरितां पुष्कळ वेळां कायद्याची अंमलबजावणी तहकूब ठेवावी लागली, ह्या अनुभवामुळें जर्मन सरकारानें पेढीवाल्यांना जास्ती नोटी काढण्याची सवलत दिली आहे; पण त्यावर शेकडा पांचप्रमाणें कर घेण्यांत येत असतो. ह्याचा उद्देश इतकाच कीं, वाजवीपेक्षां फाजील नोटी काढण्यापासून फायदा होऊं नये; पण प्रसंग पडल्यास कर देऊन जास्ती नोटी काढतां याव्या. ही इंग्लिश पद्धतीवर सुधारणा आहे ह्यांत संशय नाहीं.

७ दस्ताऐवजी रिझर्व्ह.

पेढीवाल्यांजवळ दस्ताऐवज असले म्हणजे लोकांकडून त्यांचें येणें बरेंच असलें तर आपल्या नोटींचे रुपये येतील असें पुष्कळांस वाटतें. दस्ताऐवज भरपूर बाळणारा पेढीवाला कंगाल नाहीं व आपले रुपये अखेरीस वसूल झाल्याशिवाय राहणार नाहींत असें म्हणणारे लोक

वायदेचिटींचे रुपये मागितल्या बरोबर द्यावे लागतात ही गोष्ट विसरतात. नोट वटावयाला आल्याबरोबर रोख नाणेंच तरतें असणें अवश्य आहे. तेथें नुसत्या कागदांचा कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाहीं. कारण त्या कागदांचे रुपये तावडतोब वसूल होतीलच असा नियम नाहीं. हे दस्ताऐवज बाजारांत विकावे तेव्हां रकम वसूल होणार. पण बाजारांत सोन्या रुप्याची टंचाई उडते तेव्हांच नोटी वटवावयास एकदम येतात. आतां एवढें खरें कीं, सरकारी बिलें केव्हांही विकलीं तरी थोड्या बहुत फरकांनीं पैसे वसूल होतात, व असेच दस्ताऐवज बाळगणाऱ्या पेढीवाल्यास अडचण पडावयाची नाहीं. ह्यांत बिलें विकण्यांत वेळ जाऊन गिऱ्हाइकाची खोटी होते हा एक दोष आहेच; पण शिवाय विशेष हानिकारक परिणाम हा होतो कीं, गिऱ्हाईक नसतां बाजारांत दस्ताऐवज विकावयास आल्यास भाव एकदम उतरून इतका गोंधळ उडेल कीं नोटींचे रुपये मिळणार नाहींत, असा कायदा करणें फार श्रेयस्कर होईल. मागणी केल्याबरोबर पैसे मिळतील असा करार केला ह्मणजे सोनें रुपें मी जवळ बाळगीन हा दुसरा करार ध्वनित होतो. कारण वायदेचिठ्ठ्यांचे रुपये पुढें द्यावयाचे नसतात. देशांत पुरेसें नाणें अथवा सोनें रुपें नसेल तर दस्ताऐवज किंवा पुढें देण्याची बोली ह्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं.

८ स्थावर रिझर्व.

वायदेचिठ्ठ्यांची भरपाई होण्याकरितां सोनें रुपेंच राखून ठेवण्याच्या भरीस न पडतां, जमीनजुमला, घरें इत्यादि स्थावर मिळकतींच्या हमीवर वायदेचिठ्ठ्या काढितां याव्या असें कित्येक अर्थशास्त्रवेत्त्यांचें मत आहे. फ्रान्स देशाच्या राज्यक्रांतिकारांनीं ह्या मताचा अंगीकार केला होता. जप्त केलेल्या देवालयांच्या जमिनींच्या हमीवर त्यांनीं कागदी चलन काढिलें. परंतु जमिनीची किंमत ठरली नसल्यामुळें कागदी चलन

व जमिनी ह्यांत कांहीं प्रमाणच राहिलें नाहीं, आणि अखेरीस ह्या चलनाची किंमत मूळच्याहून २०० शें पटीनें उतरली. लढाईमध्यें रिकामी पडलेली तिजोरी भरून काढण्याकरितां "फ्रेडरिक धि ग्रेट राजानें" जमिनीच्या हमीवर वटावतां न येणाऱ्या नोटी काढल्या होत्या, पण ह्या नोटींवर व्याज मिळे.

आपल्या कर्जाची फेड होण्यास सोन्यारुप्यापेक्षां जमीन तारण असणें जास्त श्रेयस्कर ह्यांत संशय नाहीं; पण हें पुष्कळ मुदतीच्या करारानें पैसे दिले घेतले असतील तेव्हां. परंतु प्रतिभूत नोटी ह्मणजे वाटेल तेव्हां मिळणारें सोनें रुपेंच होय व जमिनीचे पैसे तावडतोब होणें असंभवनीय आहे. ह्या बाबतींत दस्तऐवजापेक्षांही जमीन कुचकामाची आहे.

ह्या पद्धतीनें कागदी चलन सुरू करावें असें ह्मणणारांचा मुख्य हेतु असा दिसतो कीं, त्यामुळें फिरत्या पैशाची संख्या वाढून देशाची संपत्ति वाढेल. परंतु फिरते पैसे फाजील झाले तर त्यांची किंमत उतरते हें उघड आहे. व्यापारधंद्याच्या विवक्षित स्थितींत फिरतें चलन नियमित लागतें; आणि नोटीच्याऐवजीं कांहीं नियमित जमीन मिळणें शक्य असेल तरच जास्त झालेल्या नोटी वटावण्याकरितां येतील. एकंदर चलन देशांतील जमिनीच्या किंमतीइतकें करितां येईल असें प्रतिपादणें युक्तिबाह्य आहे.

९ परराष्ट्रीय हुंड्यांची पद्धति.

गेल्या शतकाच्या आरंभीं या मताचे पुरस्कर्ते यूरोपांतील पेढीवाले होते. परराष्ट्रीय हुंड्यांचा भाव पाहून त्याप्रमाणें कागदी चलनांत फेरबदल करावा असें त्यांचें मत असे. ह्या हुंड्यांचा दर हलका झाला व देशाच्या बाहेर धातु जाऊं लागली ह्मणजे कागदी चलन बिनमोल होत चाललें असें समजून जास्त नोटी काढण्याचें बंद करावें.

कांहींच पद्धत नसण्यापेक्षां ह्या पद्धतीनें कागदी चलन चालवणें बरें. पण अखेरीस ह्याचा परिणाम केवळ ठेव पद्धतीच्या परीणामाहून भिन्न होईल असें मानण्यास कारण नाहीं.

१० पूर्ण स्वातंत्र्यपद्धति.

वाटेल त्या मनुष्याला वाटेल तितक्या वायदेचिठ्या काढण्याचा हक्क आहे व त्यांत फायदा आहे असें प्रतिपादन करणाऱ्या अर्थशास्त्रवेत्त्यांचा एक वर्ग इंग्लंडमध्यें व अमेरिकेंत आहे. ह्यास ते पेढीस्वातंत्र्य ह्मणतात; पण ती त्यांची चूक आहे. कारण प्रामिसरी नोटी काढणें हें कांहीं पेढीचें आवश्यक कृत्य नाहीं. नोटी न काढणाऱ्या पुष्कळ पेढ्या असतात. ह्या पद्धतीनें नोटीचे पैसे देणें पेढीवाल्याला भाग आहे; पण त्याकरितां कांहीं सदोदित रक्कम राखून ठेवावयाची कीं नाहीं हें मात्र त्याच्या खुषीवर रहाणार. सामान्यतः पैसे दिले जातील ह्यांत संशय नाहीं. पण व्यापाराच्या धरसोडीमुळें केव्हां केव्हां एकदम पुष्कळ नोटी वटावण्याकरितां येतात. अनुभवावरून असें सिद्ध आहे कीं, कांहीं लोक अशा आणीबाणीच्या प्रसंगाकरितां कधींच तयार नसतात. त्यामुळें त्यांस आपले करार पुरे करतां येत नाहींत.

११ सममोलपद्धति.

कधींच वटावतां येणार नाहींत अशा नोटी खुद्द सरकारानें फक्त काढण्याचें ठरविलें असें मानलें तर ह्या पद्धतींतील पुष्कळ दोष टाळतां येतील मात्र सरकारनेंसुद्धां नोटींवरची लेखी किंमत व प्रत्यक्ष किंमत ह्यांत फरक पडतांच नोटी कमी केल्या पाहिजेत. जोंपर्यंत ही किंमत सारखीच आहे तोंपर्यंत ह्या नोटी वटावतां येणाऱ्या नोटीसारख्याच समजावयाच्या फ्रान्स प्रशिआ युद्धाच्या आरंभीं फ्रेंच बँकेनें ह्याच धोरणावर आपलें कागदी चलन चालविलें होतें. राजकीय संकटें व सरकारी तिजोरींत तूट अशी स्थिति असतांही शेंकडा १ किंवा $\frac{1}{2}$ प्रमाणाहून जास्त त्या बिन वटा-

वल्या जाणाऱ्या नोटींची किंमत उतरली नाहीं; परंतु अशीं उदाहरणें क्वचित्च आढळतात. इंग्लंडमध्यें बँक ऑफ् इंग्लंडच्या नोटींचे पैसे मिळणार नाहींत असें कायद्यानें ठरविण्यांत आलें होतें. त्यावेळीं सोन्याचा भाव शेंकडा २५ नें वाढला, अर्थात् नोटींची किंमत तितकी कमी झाली.

१२ जमाबंदीपद्धति.

सरकारदेणें वसूल करतांना, कागदी चलन घेण्याचें कबूल करून व कांहीं ठिकाणीं तर सरकारदेणें कागदी चलनांत दिलें पाहिजे असा नियम बांधून त्या चलनाची किंमत कायम राखण्याचा प्रयत्न कित्येक सरकारांनीं केला आहे. रशिअन सरकारनें जेव्हां कागदी चलन सुरू केलें तेव्हां तें ठरीव दरानें तांब्याच्या नाण्याच्या ऐवजीं घेण्याचें कबूल केलें होतें, व शिवाय अशा देण्याचा निदान $\frac{१}{१०}$ हिसा ह्या चलनांतच दिला पाहिजे असेंही ठरविलें होतें. फ्रेंच राज्यक्रांतिकारांचें कागदी चलनही सरकारी तिजोरींत घेत असत. दोन अटी पाळल्या तर अशा रीतीनें कागदी चलनाची किंमत कायम राखतां येईल. (१) कर किंवा सरकार खिस्त निश्चित् पाहिजे. (२) व नोटांची संख्या इतकी मर्यादित पाहिजे कीं, नोटींचें नाणें करूं पाहणाऱ्या कोणत्याही इसमास नोट घेऊन तें देणारा एखादा कर देणारा इसम भेटावा. अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांतूनही त्यांचें ग्रीनबॅक नांवाचें कागदी चलन ठरीव सरकार देण्यांत घेत असत.

लहान प्रमाणावर पुष्कळ देशांत पोस्टाच्या तिकिटांचा चलनासारखा उपयोग करीत असतात. अमेरिकन् युद्धाच्या आरंभीं तर पोटनाण्याच्या ऐवजीं त्यांचा एकसहा उपयोग होत होता. इंग्लंडांतसुद्धां देणें देण्याचें तिकिटें हें एक मान्य साधन झालें आहे. त्या देशांत शेंकडा २॥ बट्यानें हीं तिकिटें पोष्टांत परत घेतात. आपल्या इकडेही एका ठिकाणाहून दुसऱ्या

ठिकाणीं रुपयापर्यंत पैसे पाठवावयाचे असल्यास पत्रांतून तिकिटें पाठवण्याचा प्रघात पडला आहे. पोष्टाच्या तिकिटांप्रमाणें कोर्टाचे स्टांपही पाठविण्यांत येतात. वापरलेलें तिकिट रद्द होत असल्यामुळें पुष्कळ तिकीटें निघून त्यांची किंमत कमी होईल अशी भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. किरकोळ पैसे पाठवावयाचे असल्यास फार सोयीचीं पडतात. दिडक्या दोन दिडक्यांच्या ऐवजीं पोष्टाचीं तिकिटें दिलीं घेतलीं तरी कांहीं हरकत असण्याचें कारण नाहीं. मोठ्या प्रमाणावर मात्र उपयोग करतां कामा नये.

१३ मुदतीनें वटावण्याची पद्धति.

जवळ द्रव्य नसलेल्या अशा बंडखोर मंडळ्यांना अथवा युद्धांत गुंतलेल्या राज्यकर्त्यांस यशःप्राप्तीनंतर रोख पैसे देण्याचें वजन देऊन वायदेचिठ्या काढण्याची फार संवय असते. त्या मुदतीचें व्याज देण्याचेंही जेव्हां अभिवचन दिलें असेल तेव्हां त्यांस वायदेचिठ्या ह्मणण्यापेक्षां खतें ह्मणणें बरें. हंगेरी येथें स्वतंत्र राज्य स्थापण्याच्या हेतूनें पैसे गोळा करण्याकरतां न्युयॉर्क येथें अशाच वायदेचिठ्या काढण्यांत आल्या होत्या. त्यांचे पैसे राज्यस्थापनेनंतर द्यावयाचे होते. अशाच मासल्याच्या चिठ्या निकाराग्वा येथें प्रजासत्ता स्थापन करूं पाहणाऱ्या वॉकरनें काढल्या होत्या. हे दस्तऐवज ह्मणजे लांब मुदतीच्या व अनिश्चित किंमतीच्या हुंड्या होत. युद्धाच्या वेळीं लोकांत जी ईर्षा असते तिच्यामुळें असल्या प्रकारचें चलन कांहीं काल टिकतें ; पण पुढें त्याच्या किंमतींत जबर फरक पडत जातात आणि अशा चिठ्यांचे पैसे अखेरीस मिळाले अशीं थोडकींच उदाहरणें दाखवितां येतील.

कागदी पैसा.

सरशेवटीं शुद्ध कागदी पैशाचा आपण विचार करूं. हे पैसे सरकार काढून लोकांनीं कर्जाच्या फेडींत ते घेतले पाहिजेत असें ठरवितें.

ह्या बिन वटावतां येणाऱ्या नोटी प्रथमतः सुरू करितात, तेव्हां बहुतेक प्रसंगीं त्या वटावतां येतील अशा समजुतीनें प्रचलित करण्यांत येतात, व त्यांचा निर्देशही पैशांत केला जातो. रोख पैसे देण्याचें वचन भ्रामक आहे असें आढळल्यावरसुद्धां नोटी पूर्ववत् चालतात; त्याचें कारण कांहीं अंशीं संवय व कांहीं अंशीं नाण्यांचा अभाव हें होय. कांहीं तरी चलन पाहिजेच असेंत, त्याच्यावांचून लोकांचें चालावयाचें नाहीं. व इकडे व्यवहाराकरतां तर लोकांजवळ नाणें नसतें अथवा असल्यास पुढें फायदा व्हावा ह्या आशेनें तें सांठवून ठेवलेलें असतें. अशा वेळीं जें असेल तें चलन वापरावें लागतें. अत्यंत नेमस्तपणानें नोटी पाडल्या तर त्यांची मूळ किंमत कायम राखतां येते ह्याबद्दल भरपूर पुरावा आहे. ह्यासंबंधानें बँक ऑफ् फ्रान्सच्या नोटींचें उदाहरण ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. असल्या प्रकारच्या चलनाला मुख्यतः दोन प्रकारच्या हरकती आहेत.

१ अतिरेक करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होते, आणि त्यामुळें तें चलन बिनमोल होत जातें.

२ व्यापाराच्या सोईप्रमाणें एकंदर संख्येंत बदल करणें अशक्य असतें.

कागदी पैशाचा अतिरेक.

नोटींचे रोख रुपये देण्याची कायदेशीर अवश्यकता एकदां नाहींशी झाली कीं नोटींचा अतिरेक झालाच असें समजावें. हा प्रकार बहुतेक सर्व राष्ट्रांत घडून आला आहे. रशियामध्यें १०० वर्षें सारखें हें चलन होतें. संख्येची इयत्ता वारंवार ठरविली जात असे; पण दुसरी लढाई सुरू झाली कीं इयत्ता उलंघण्यास वेळ लागत नसे. अमेरिकेसारख्या देशांतसुद्धां हीच स्थिति दिसून येते. सरकारची तिजोरी जेव्हां रिकामी पडते तेव्हां लोकांजवळून जुलमानें कर्ज काढण्यास हाच खात्रीचा उपाय योजला जातो. अशा रीतीनें लोकांकडून पैसे काढून

परदेशीय व स्वदेशीय कर्ज सरकार फेडतें. तसेंच लोकांचे आपआपसांतले करारही मोडावयास सरकार लावतें. सावकारानें ऋणकोस रोख पैसे दिलेले असतात; पण हें कागदी चलन सुरू होतांच पैशाच्या ऐवजीं त्यास कागदाचीं चिटोरीं घ्यावीं लागतात. अशी स्थिति आणणाऱ्या राज्यकर्त्यांची दैनाच उडाली असलेली पाहिजे हें उघड आहे.

कागदी पैसा कमी करतां येत नाहीं.

बदलून ज्याचें नाणें मिळत नाहीं अशा कागदी पैशाच्या चलनाला आणखी दुसरी एक हरकत अशी आहे कीं, व्यापाराच्या स्वाभाविक घडामोडींनें त्याच्या संख्येंत बदल करतां येत नाहीं. धातूच्या पैशाप्रमाणें हे पैसे परदेशीं कोणी पाठवित नाहींत किंवा परदेशांतून मागवीतही नाहींत. त्याचप्रमाणें सरकार अगर सरकारनें अधिकार दिलेल्या पेढ्या ह्यांव्यतिरिक्त ते कोणाला सुरू करितां येणार नाहींत ; त्यामुळें व्यापाराची तेजी असतां जास्त लागणाऱ्या पैशाचा पुरवठा सरकारी हुकुमावांचून होणें शक्य नाहीं; व सरकारानें व्यापाराच्या सोयीकरतां हा पुरवठा यदाकदाचित् केलाच तर व्यापार मंदावल्यावर हें चलन अनवश्यक होतें व त्यामुळें त्याची किंमतही उतरते. आतां कितीही चौकस सरकार असलें तरी जास्त पैशाची अवश्यकता केव्हां आहे व केव्हां नाहीं ह्याचें यथार्थ ज्ञान त्यास कधींही होणार नाहीं. इतर सर्व पुरवठ्याप्रमाणें पैशाचाही पुरवठा तेजी व मंदी ह्यांच्या स्वाभाविक नियमांस अनुसरूनच झाला पाहिजे.

कागदी पैसा देशाच्या बाहेर जाऊन कमी होणें शक्य नसल्यामुळें व परदेशीं चाललेल्या व्यापारी घडामोडीचा त्यावर कांहीं परिणाम होत नसल्याकारणानें देशांतल्या देशांत चालण्यास कागदी पैसा योग्य आहे असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे; परंतु अन्तर्गत व्यापार व परराष्ट्रीय व्यापार ह्यांचा संबंध तोडणें शक्य नाहीं. दोन राष्ट्रांचा परस्परांशीं

व्यापार चालला कीं तेथें मालाची किंमत मोलवान धातूमध्येंच ठरली गेली पाहिजे. व हिशोबाअंतीं ज्या राष्ट्रास दुसऱ्याचें देणें निघेल तें राष्ट्र सोन्यारुप्यापैकीं कोणत्या तरी धातूनेंच त्या देण्याची फेड करील ; ह्मणून प्रत्येक व्यापाऱ्यानें माल मागतांना किंवा पाठवतांना त्याच्या कागदी किंमतीचा विचार न करतां धातुरूप किंमतीचाच विचार केला पाहिजे. कारण मालाची किंमत वस्तुतः सोन्यारुप्यांतच तो देत असतो. तात्पर्य, वटावतां न येण्याजोगा असा कागदी पैसा चालू असला तरी किंमतीचें वास्तविक परिणाम सोनें आणि रुपें हेंच राहतें, आणि वारंवार किंमतींत फरक पडणारें कागदी चलन अनवश्यक असल्यामुळें अधिक घोटाळ्यास कारणीभूत मात्र होतें.

———

भाग १९.

साक किंवा विश्वास अगर उदारपतें.

नाण्याचें काम साकपत्रांकडून करून घेतां येईल व फिरतें चलन विपुल करण्याकरितां पुरेशीं बिलें आणि वायदेचिठ्या छापून काढिल्या ह्मणजे काम झालें, असें मोघम विधान करणाऱ्या ग्रंथकारांनीं पैशाच्यासंबंधानें बराच घोटाळा करून ठेवला आहे. साकपत्राच्यायोगानें संपात्ति वाढून हव्या त्या गोष्टी पार पाडितां येतात, असें त्यांचें ह्मणणें आहे. परंतु ह्या साकपत्रांच्या स्वरूपाचें पृथक्करण केलें असतां असें दिसून येईल कीं विश्वास अथवा पत ह्मणजे देणें लांबणीवर टाकणें होय. मी उदार माल घेतों तेव्हां त्याच्याबद्दल आज जें मला दिलें पाहिजे तें पुढें कांहीं दिवसांनीं घेण्याबद्दल धनकोचें मन वळवतों. त्याचप्रमाणें मी माल उदार देतों तेव्हां मी आपल्या ऋणकोस कर्ज फेडण्यास मुदत देतों. तात्पर्य हा विश्वास ह्मणजे कांहीं नियमित वेळांत पैसे मिळतील ही आशा होय. कर्ज द्यावयाचें तें कोणत्याही पदार्थाचें असूं शकेल. मला धान्य, तेल, कापूस, मीठ ह्यापैकीं कांहींही द्यावयाचें असेल; परंतु साधारण कर्ज कायदेशीर फेडीच्या चलनाचें समजलें जातें.

ह्या पतीचें स्वरूप स्पष्ट समजण्याकरितां निरनिराळ्या गोष्टींचा विचार करणें अवश्य आहे.

१. मिळणाऱ्या पैशांची संख्या.

२. ते मिळण्यापूर्वी जाणारा काळ.

३. त्या वेळेस ते दिले जाण्याचा संभव.

४. दरम्यान असणारा व्याजाचा दर.

५. त्या व्यवहारांनीं उत्पन्न होणारीं कायद्याचीं बंधनें.

कायद्यांत किंवा चालींत यत्किंचित् फरक पडल्यास त्यापापासून महत्त्वाचे परिणाम निष्पन्न होतात, ह्या गोष्टीचा विचार न करितां सर्व प्रकारचीं साक्रपत्रें एकाच माळेंत गोंवण्याची सवय एतद्विषयक ग्रंथकर्त्यांस विशेष आहे. इतकें खरें कीं, पैसे देण्याच्या प्रत्येक जातीच्या वायद्याला कांहीं तरी किंमत असतेच. परंतु देवघेव सवघड होण्यास जी उपयुक्तता अवश्य आहे ती पुष्कळ भिन्न गोष्टींवर अवलंबून असते.

चलनी नोटी.

आपण जीस चलनी नोट ह्मणतों ती प्रामिसरी नोट होय. यूरोपियन राष्ट्रांत ह्या नोटी पाडण्याचा अधिकार कांहीं पेढीवाल्यांना दिलेला असतो; पण आपल्या देशांत हा अधिकार सरकारनें फक्त आपल्याकडे ठेविला आहे. ह्या नोटीवर लिहिलेले रुपये मागतांक्षणींच देण्यास सरकारनें आपणास बांधून घेतलें आहे. नुसती मालकी बदलण्यास ती दुसऱ्याच्या हस्तगत केली ह्मणजे झालें. ह्मणून ज्याप्रमाणें नाणें आपल्याजवळ असलें ह्मणजे त्याचे आपण मालक समजले जातों, त्याप्रमाणेंच नोट आपणाजवळ असली ह्मणजे आपण मालकच आहों असें प्रथमदर्शनीं मानलें जातें. ह्मणून केव्हांही थोड्या तासाच्या अवकाशानें चौकशीवांचून आपणांस हक्कानें पैसे मिळूं शकतात. जर कदाचित् सरकारांतून पैसे मिळाले नाहींत तर त्या नोटीचे पैसे देण्याची जबाबदारी ज्याच्याकडून आपण ती नोट पूर्वीं घेतली त्याच्यावर पडत नाहीं. ह्मणजे नाण्याप्रमाणेंच कर्ज फेडण्यांत आणि देणें वापरण्यांत नोटींचा सतत उपयोग केला जातो. प्रामिसरी नोटींचे पैसे मागितल्याबरोबर मिळण्यासारखे असल्यामुळें तिच्यावर व्याज मिळत नाहीं, व तिचे मिळावयाचे पैसे कधीं कमी होत नाहींत ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे.

एवढ्याकरितां नाणें बाळगणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें नोट जवळ असणाऱ्या मनुष्याचा—जर पुढें कांहीं खरेदी करावयाची नसेल तर—ती बाळगून ठेवण्यांत कांहीं हेतु नसतो. आपणांस साधारणपणें खर्चास लागतील त्याहून जास्त नोटी आपल्याजवळ असल्या तर त्या आपण पेढीवर ठेवूं. तेथें त्या सुरक्षित राहून शिवाय आपणांस व्याज मिळेल. अशा रीतीनें नाण्यांप्रमाणें नोटी आपोआपच वापरल्या जातात व त्या आपणां-जवळ फाजील बाळगून ठेवण्याची कोणाची प्रवृत्ति होत नाहीं.

चेक अगर दर्शनी हुंडी.

चेक ह्मणजे दर्शनी हुंडी होय; चेक काढणारा इसम, अमुक निश्चित मनुष्यास अगर तो हुकूम करील त्यास अगर तो हजर कर-णारास फक्त पैशांची अमुक रक्कम देण्याविषयीं एखाद्या विवक्षित पेढी-वाल्यास हुकूम करतो. चलनी नोटीप्रमाणेंच दर्शनी हुंडीला व्याज नसतें. जेव्हां चेकाचे पैसे तो हजर करणारास मिळावयाचे असतात तेव्हां तो दुसऱ्याच्या हस्तगत केल्यानें त्यावरची मालकी बदलतां येते, व ज्याच्या कबजांत चेक असेल त्याचा तो प्रथमदर्शनीं मालक समजला जातो. अशा प्रकारचा ह्मणजे शहाजोग चेक ज्यानें काढला असेल तो इसम व ज्या पेढीवर तो दिला असेल ती पेढी हीं दोनही ऐपतदार असतील तर ह्या चेकाची योग्यता चलनी नोटीहून कमी असण्याचें कारण नाहीं. दोहोंमध्यें फरक इतकाच कीं चेक विषम संख्येचाही असतो तशी चलनी नोट नसते. अशा रीतीनें चेकांचा उपयोग कित्येक ठिकाणीं होत असतो. ऑस्ट्रेलियांत क्वीन्सलंड प्रांतांत नाणें अगर चलनी नोटी नसल्याकारणानें तेथील वसाहतवाले आपल्या लोकांस लहान रकमेचे चेक पेढीवर देत व ते चलनाऐवजीं वापरले जात; परंतु चलनाप्रमाणें चेकांचा उपयोग करण्यास उघड हरकती आहेत त्या अशा.

प्रत्येक पेढीवाल्याच्या चेकांचे नमुने काढणाऱ्यांच्या सह्या व ऐपत ह्या सर्व गोष्टी प्रत्येकास माहीत असणें शक्य नाहीं. खरेपणाबद्दल चौकशी न करितां लोक बिनदिक्कत चेक वापरूं लागले तर ठकबाजी करण्यास अनुकूल स्थिति प्राप्त होईल. हुंडीच्या नमुन्यांची वही अगर चेकबुक कसें तरी स्वाधीन करून घेतलें ह्मणजे पेढीवाल्याकडे शिल्लक असलेल्या रकमेहून जास्त रकमेचे चेक खुशाल काढावे. खरी स्थिति कळण्यास लोकांना कांहीं मार्ग नसतो. सरनाम्यानें काढणारांची शिल्लक संपल्यामुळें चेक स्वीकारूं नये व इकडे काढणारानें दिवाळें काढावें. ही स्थिति अनभिज्ञ अशा मधल्या लोकांस टाळतां येणें शक्य नाहीं. शिवाय ज्या पेढीवर चेक काढला असेल त्या पेढीचें दिवाळें वाजणें शक्य आहे. कारण कायद्याचा असा नियम आहे कीं, चेक मिळाल्या-पासून योग्य मुदतींत व कामाच्यावेळीं तो पेढीवर हजर न केल्यास व त्यामुळें पेढीचें दिवाळें निघून चेकचे पैसे न मिळाल्यास मूळ काढ-णाऱ्या इसमावर त्या चेकचे रुपये देण्याची जबाबदारी पडत नाहीं. योग्य मुदत ह्मणजे कोणती समजावयाची ह्याचा निर्णय पेढीवाल्यांची व व्यापाराची पद्धति, चेकाचें स्वरूप व इतर गोष्टी ह्यावर करावयाचा असतो. चेक काढणारा जबाबदारींतून सुटतो ह्याचें कारण उघडच आहे कीं, पेढीवर चेकाचे पैसे देण्याकरितां जी त्याची शिल्लक असते ती नाहींशी होते, आणि ह्मणून चेक घेणाराच्या कसूरीमुळें झालेलें नुकसान त्याच्यावर पडत नाहीं.

कायद्याच्या निर्बंधामुळें पैशाच्या ऐवजीं चेक वापरले जात नाहींत, तर ते घेतल्यापासून एक दोन दिवसांच्या आंतच पेढीवर हजर करावे लागतात. ह्यामुळें चेकांचा उपयोग पैसे देण्याघेण्याचें साधन ह्मणून केला जातो. त्याचप्रमाणें चेकांच्या बाबतींत पतीवर फार वेळ अव-लंबून रहावें लागत नाहीं. व्याज चालू नसल्यामुळें तो बाळगून ठेव-

ण्यांत कांहीं मतलब नसतो, उलट झालेंच तर नुकसान होण्याचा मात्र संभव. चलनी नोटी अथवा रोख पैसे न घेतां चेक घेतला तर तो रुजू करण्याची दगदग पडते एवढेंच कायतें. व्याजाचा प्रश्न दोन्ही-मध्यें सारखाच. पाहिजे तर चेकाचे रुपये घेऊन आपल्या पेढीवाल्या-कडे ठेवावे ह्मणजे सुरक्षित राहून व्याजही मिळतें. पुढें आपणास गरज लागेल तेव्हां चेक देऊन देणें फेडावें ह्मणजे झालें. ह्या संप्रदायावरच पुढच्या भागांत निरूपण केल्या जाणाऱ्या चेक आणि वजावाट पद्धतीचा पाया उभारला आहे.

चेक निरनिराळ्या प्रकारचे असतात. बँकचेक अगर पेढीवाल्याच्या हुंड्या ज्यांस ह्मणतात ते चेक एक पेढीवाला दुसऱ्या पेढीवाल्यावर काढतो आणि पैसे परठिकाणीं पाठवण्यास त्यांच्यायोगानें सोयीचें पडतें ह्मणून त्यांचा उपयोग केला जातो. दोनही पेढीवाले पुऱ्या लायकीचे असून त्यांचे नमुने व सह्या चांगल्या रीतीनें ओळखतां येतील तर चलनी नोटीप्रमाणेंच प्रतिनिधीभूत पैसे ह्मणून ह्यांचा उपयोग करण्यास हरकत दिसत नाहीं. ह्याप्रमाणें दोन नामांकित पेढीवाले सम व अति-शय मोठ्या नव्हे अशा रकमांचे चेक परस्परांवर काढून ते आपल्या गिऱ्हाईकांस देऊं लागले तर चलनी नोटी ठरीव संख्येच्या बाहेर न पाडण्याचा कायदा निर्धास्त रीतीनें निरुपयोगी करतां येईल. परंतु संवयीचा इतका जबरदस्त अंमल असतो व कायद्याबद्दल इतका आदर असतो कीं, असा प्रयत्न आजपर्यंत कोणी केला नाहीं, व दुसऱ्या चेकाप्रमाणें पेढीवाल्यांचे चेकही ताबडतोब रुजू करण्यांत येतात.

दुसरे शिक्याचे चेक ह्मणून असतात. हे चेक न्यूयार्क शहरीं वाप-रतात. हे चलनी नोटींच्या जवळ जवळ येतात. कारण ज्याच्यावर ते काढलेले असतात त्या पेढीवाल्याचा शिक्का त्यावर असतो. त्यामुळें त्यांचे पैसे मिळण्याची खातरजमा असते. अशी खात्री देणाऱ्या

पेढीवाल्याजवळ चेक काढणाराची शिल्लक असते किंवा नसली तरी रुजू केलेल्या चेकाचे पैसे देण्याचें तो पतकरतो. खरोखर ह्मटलें तर पेढीवाल्याच्या ह्या प्रामिसरी नोटीच होत, व त्याप्रमाणें त्या चालण्यास कांहीं हरकत नाहीं. मात्र सम रकमेचे ते क्वचित् असतात आणि लबाडी होण्याचा संभवही बराच असतो. चेक ब्यांकेचे चेक ह्याच नमुन्याचे असतात.

अदलाबदल करतां येणारी हुंडी.

हिलाच इंग्रजींत बिल आफ एक्स्चेंज ह्मणतात. मराठींत ह्यास नुसती हुंडी ह्मणतां येईल. अमुक निश्चित मनुष्यास अगर तो हुकुम करील त्यास अथवा लेख हजर करणारास फक्त पैशाची अमुक रक्कम देण्याविषयीं अमुक मनुष्यावर, करणाऱ्याच्या सहीसह बिन अटीचा हुकूम ज्यांत लिहिलेला असतो तीस हुंडी ह्मणावें.

एखादी निर्दिष्ट गोष्ट केव्हां घडेल याचा जरी नियम नाहीं, तरी लोकांच्या साधारण प्रतीक्षेप्रमाणें घडावयाची खरी; अशी गोष्ट घडल्यापासून अमुक मुदतीनंतर रक्कम अगर एखादा हप्ता देण्याची वेळ पैका देण्याविषयींच्या वायद्यांत किंवा हुकमांत लिहिली आहे, ह्मणून तो वायदा किंवा हुकुम अट होत नाहीं.

रक्कम द्यावयाची तींत पुढील व्याजाचा अगर बट्ट्याच्या दरानें होणाऱ्या रकमेचा समावेश करतां येतो. तसेंच पैसे ज्यास द्यावयाचे त्याचें नांव नसतां वर्णन असलें तरी चालेल. (हिंदुस्थान सरकारचा कायदा २६ स. १८८१ चा पहा).

रकम जर " पहातांच " द्यावयाची असेल तर बिल आणि चेक ह्यांत अंतर नाहीं. ह्मणजे ती दर्शनी हुंडी समजावयाची. इंग्रजींत बिल आणि चेक ह्यांत थोडा फरक आहे. पेढीवाल्यावर काढलेल्या दर्शनी हुंडीस ते चेक ह्मणतात व इतर लोकांवर काढलेल्या हुंडीस बिल ह्मणतात. हा

फरक वर सांगितलेल्या कायद्यांत ह्या देशांतही राखला आहे. " पहातांच " पैसे मिळावयाचे नसले ह्मणजे पैसे मिळण्याची मुदत एकाहून जास्त दिवस असणें शक्य आहे. ती संपेपर्यंत पैसे मागतां येत नाहींत. एवढ्याकरतां बिलावर बहुधा व्याज असतें. किंवा विकलें तर त्याचे भरपूर पैसे न येतां पैसे मिळण्याची मुदत संपेपर्यंत जो व्याजाचा हिशोब होईल तेवढी रक्कम वजा करून बाकी पैसे मिळतील. ह्मणून दरम्यान व्याजाचा दर काय असेल ह्याचा अजमास पाहून बिलाची खरेदी करावी लागते. हजर करणाराला पैसे मिळण्याचीं बिलें नसतात असें नाहीं; पण प्रायः एखाद्या निश्चित मनुष्यास पैसे मिळण्याविषयीं तीं काढलीं जातात; मग जरूर तर तो मनुष्य शेरा मारून दुसऱ्याच्या नांवानें तें बिल करतो. ह्याप्रमाणें बिलाची रक्कम अखेरीस मिळेपर्यंत दरम्यान ज्यांच्या हातून तें बिल गेलें असेल ते सर्व त्यांतील रकमेबद्दल जबाबदार असतात. ह्यावरून नाणें पाडलेल्या पैशापेक्षां बिल पुष्कळ बाबतींत भिन्न आहे हें उघड आहे. नाण्याला व्याज नसतें व तें दिलें ह्मणजे नवीन जबाबदारी उत्पन्न न होतां पूर्वीची नाहींशी होते. तसा प्रकार बिलाचा नसतो.

ज्यावर व्याज मिळतें असे दस्तऐवज.

ज्या दस्ताऐवजावर व्याज असतें व ज्यांवर नसतें अशा दोन दस्ताऐवजांमधील फरकाचा विचार बऱ्याचशा ग्रंथकारांनीं केलेला नाहीं. परंतु ह्या गोष्टीवरूनच ते प्रतिनिधीभूत पैसे ह्मणून चालण्यास लायक होतात किंवा नाहीं हें ठरवावयाचें असतें. पेटीमध्यें नाणें ठेवलें तर त्यापासून कांहीं नफा होत नाहीं; हा नाण्याचा विशिष्ट स्वभाव आहे. लोकांचें देणें देण्याकरितां रोख पैसे जवळ ठेवणें भाग आहे खरें; पण त्या मुदतींत ते पैसे पेढीवर ठेऊन, कर्जाउ देऊन अथवा सरकारी कागद विकत घेऊन वगैरे रीतींनीं जो फायदा व्हावयाचा तो होत नाहीं.

ह्मणून पैसा ह्मणजे पुरवठा व खप ह्यांच्या नियमांनीं बद्ध झालेल्या दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थाप्रमाणेंच पदार्थ होय. हातांतून पैसे दूर करून एखाद्या किफायतीच्या कामांत ते घालण्याकडे प्रत्येकाची प्रवृत्ति असते. हीच स्थिति चलनी नोटी, दर्शनी हुंड्या इत्यादि बिन व्याजाच्या दस्तऐवजांची होय. व्याज येत नसल्यामुळें असले दस्तऐवज कुलपांत राखून ठेवण्यास कोणी तयार नसतो. ह्मणून नाण्यांशीं ह्या दस्तऐवजांचें साम्य फार असतें. ह्याच्या उलट, व्याज मिळणारे दस्तऐवज मनुष्य आपल्याजवळ राखून ठेवितो. कारण उघडच आहे कीं, जितका काळ जास्त जाईल तितकें व्याज वाढतें. आपल्याकडे लोकांनीं ठेवलेल्या ठेवीचा बराचसा भाग प्रत्येक पेढीवाला सरकारी अगर दुसऱ्या पतीच्या संस्थानचे कागद विकत घेण्यांत खर्च करितो व हे कागद तो आपल्या जवळ बाळगतो.

आपल्या नेहमींच्या चलनाखेरीज दुसरें एक व्याजाचें चलन असावें असा कित्येकांचा आग्रह आहे. अमेरिकन सरकारानें ह्याचा अनुभव घेऊन हें व्याज देणारें चलन लवकरच बंद केलें. फ्रेंच लोकांचें पहिलें 'आसिग्नाट' नांवाचें चलन निघालें त्यावरही त्यांनीं व्याज ठेविलें होतें. राष्ट्रीय कर्जाचें चलन बनवावें असेंही कित्येकांचें ह्मणणें आहे. उ., दरसाल दर शेकडा ४ रु. प्रमाणें १०० रु. मागाल तेव्हां देऊं, अशा नमुन्याच्या नोटी सरकारानें काढावयाच्या. व्याज दिलें असेल तें त्या नोटीवर मांडावयाचें. ह्या ऋसींत कांहींच गुण नाहीं. व्याजाचा दर चारापेक्षां जास्ती झाल्याबरोबर सर्व लोक नोटी तिजोरींत आणून रोख रुपये मागूं लागतील. त्यामुळें नोटीचे सर्व पैसे तरते ठेवण्याची अवश्यकता आली; ह्यामुळें सरकारचा दुहेरी तोटा होणार. नोटी फिरत्या आहेत तोंपर्यंत व्याज चालू आहेच. नोटींची रकम अडून राहिल्यानें व्याज मिळावयाचें तें मिळत नाहीं.

पैशाची व्याख्या.

पैशाची व्याख्या करण्यांत पुष्कळ बुद्धिकौशल्य खर्च झालें आहे; व कोणकोणतीं विश्वासपत्रें पैसे मानावीं ह्याबद्दल कडाक्याचा वाद माजून राहिला आहे. कायदेशीर फेडीचें मुख्य चलन नाणें असून तें पुऱ्या वजनाचें असल्यास तें निर्विवाद पैसे अथवा द्रव्य होय. आणि चलनी नोटींचे हवे तेव्हां पैसे मिळण्यासारखे असल्यामुळें त्यांसही पैसा मानण्यास हरकत नाहीं, असें प्रतिपादन वारंवार करण्यांत येत असतें. पण वटावतां न येण्याजोग्या नोटीसुद्धां कायद्यानें कायदेशीर फेडीचें चलन ह्मणून ठरल्या जातात. व त्यामुळें देशांतल्या देशांत पैशाचीं सर्व कार्यें त्यांच्याकडून होत असतात, तेव्हां त्यांचा द्रव्यांत समावेश कां करावयाचा नाहीं? नंतर चेकांनाही द्रव्य कां ह्मणूं नये असा दुसरा प्रश्न उद्भवेल. हे जे द्रव्याची व्याख्या करण्याचे प्रयत्न, त्यांच्या मुळाशीं एक गैरसमज आहे तो हा कीं, एका शब्दाची व्याख्या केल्यानें ज्या प्रत्येक वस्तूची स्वतंत्र व्याख्या असणें अवश्य आहे अशा सर्व वस्तूंतील निरनिराळे भेद टाळतां येतील. निवळ धातु ‘ नाणें, ’ उपनाणें, वटावतां येण्याजोग्या व वटावतां न येण्याजोग्या नोटी, कायदेशीर फेडीचें चलन, व बिनकायदेशीर फेडीचें चलन, निरनिराळ्या प्रकारचे चेक, व्यापारी हुंड्या, इत्यादिपैकीं, कोणत्याही एकानें, ऋणकोधनकोचें ऐकमत्य असल्यास, देण्याची फेड होण्यास हरकत नाहीं. तथापि ह्या सर्व वस्तू भिन्न आहेत. ह्यांपैकीं कांहींस द्रव्य ह्मटल्यानें व कांहींस न ह्मटल्यानें त्यांत कायद्याच्या व अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें जो भिन्नपणा आहे त्याकडे दुर्लक्ष करणें शक्य नाहीं. धातूची लगड हें अर्थात् नाणें नाहीं. पण अगदीं अल्प खर्चानें त्याचें नाणें पाडतां येणें शक्य आहे. तसेंच निवळ धातूंच्या योगानें नाण्यांप्रमाणेंच परदेशांतील देणें देतां येतें. उपनाणीं मुख्य नाणीं नव्हत व परराष्ट्रीय कर्ज फेडण्यांत त्यांचा कांहीं एक उप-

योग नाहीं. परंतु लहान रकमापर्यंत तद्वारा फेड केली जाते; व मुळींच किंवा ह्मणण्यासारखें नुकसान न लागतां तीं देऊन मुख्य नाणीं चटकन मिळूं शकतात. चलनी नोटी प्रत्यक्ष नाणीं नाहींत; तथापि कागदीं चलनाच्या हापीसाच्या आसपास रहाणारांस त्यांचे तावडतोब रुपये रोख मिळूं शकतात व लोकही नाण्यांच्या ऐवजीं ह्या नोटी स्वीकारण्यास मुळींच कांकूं करीत नाहींत. चेक हें नाणें नसून तें मागतांच देण्याचा हुकूम होय व पैसे मिळण्याची जितकी खात्री त्या मानानें चेकांची किंमत ठरते. स्वीकारलेली हुंडी ह्मणजे विवक्षित दिवशीं रोख रुपये देण्याचा वायदा होय. सकारणाऱ्याच्या हातून पैसे न मिळण्याची संभवनीय गोष्ट बाजूस ठेवली तर ह्या हुंड्या ह्मणजे विलंबी अथवा अनुरुद्ध पैसे होत. सारांश आपण जेथून आरंभ केला तेथेंच पुनः आलों. इतर सर्व दस्तऐवज व व्यापारी करार ह्यांचा निर्देश कायदेशीर फेडीच्या मुख्य चलनी नाण्यांतच केला जातो. परंतु त्यांचे रोख रुपये मिळतेसमयीं त्यांतील फरक दृष्टीस पडतो. कांहींत पैसे मिळण्याची खात्री कमी असते; कांहींत ज्यास्त असते; कांहींत रकम तावडतोब मिळते; कांहींत विलंब लागतो; कांहींत कायद्याच्या भानगडी कमज्यास्त असतात; कांहींत व्याजाच्या करारामुळें अगर तदभावीं शेवटीं मिळणाऱ्या रकमेंत कमज्यास्तपणा होतो. ह्याशिवाय दुसरी व्यापारी मिळकत ह्मणजे गहाणखतें, भागदाखले विम्याचे दाखले, कर्जाचे रोखे इत्यादि दस्तऐवजसुद्धां अशाच मासल्याचे आहेत; ह्मणजे विवक्षित काळीं पैसे मिळण्याची शक्यता हे दस्तऐवज उत्पन्न करतात. अशा रीतीनें न कळत आपण आपल्या हातांतील रोख रुपये घालवून त्याच्या ऐवजीं ते रुपये पुढें मिळतील ह्या नुसत्या संभवावर तृप्त होऊन बसतों. पैशाइतक्याच संदिग्ध अर्थानें आपण रोख किंवा रोकड हे शब्द वापरतों. रक्का

शब्दावरून रोख शब्द झालेला असावा, तेव्हां रोख ह्या शब्दानें वस्तुतः पहातां त्या त्या देशांत चालणारें नाणेंच पाहिजे. व ह्याप्रमाणें कित्येक ठिकाणीं समजतातही. परंतु पुष्कळ ठिकाणीं चलनी नोटीही रोकडींतच मोडल्या जातात. कित्येक ठिकाणीं तर खात्रीलायक हुंड्याचाही समावेश रोकडींत केला जातो. सारांश, ह्यांत तारतम्यभाव आहे. ह्या शब्दाची निश्चित व्याख्या करणें व ती सर्व व्यापाऱ्यांनीं पतकरणें कठीण आहे.

साधरण व्यवहारांतही आपण असे पुष्कळ शब्द हम्मेश वापरतों कीं, त्यांचा अगदीं बिनचूक अर्थ काय होतो ह्याची आपण बिलकुल पर्वा करीत नाहीं. उदाहरणार्थ घर आणि **इमारत** ह्या दोन शब्दांनीं कोणकोणते वेगवेगळे पदार्थ सूचित केले जातात हें कोणास ठरवितां येईल? पागा, गोठे, उपगृहें, विश्रांतिगृहें, दीपगृहें, सोपे, ह्यांपैकीं **इमारती** शब्दांत किती व घर ह्या शब्दांत किती मोडतात ह्याचा निर्णय करण्याचा प्रयत्न वाचकांनीं करावा. हें जितकें कठीण, तितकेंच द्रव्य अगर रोकड ह्या शब्दाचे अर्थ निश्चित करणें कठीण आहे.

भाग २०.

वहींतील जमाखर्च आणि पेढीची पद्धति.

नाण्याच्या ऐवजीं तत्प्रतिनिधीभूत जो कागद तो वापरल्यानें मूल्यवान् धातूची पुष्कळ काटकसर करतां येते हें मागें सांगितलेंच आहे. परंतु काटकसरीचें मोठें कारण चेक आणि वजावाटपद्धति होय. ह्या पद्धतीमुळें कर्ज प्रत्यक्ष रोख रुपये देऊन फेडावें लागत नाहीं, तर वजावाट केली ह्मणजे झालें. ह्या पद्धतीचा अंकूर आपल्या नेहमीच्या जमाखर्चाच्या वह्यांत सांपडेल. दोन पेढ्यांची परस्पर देवघेव असेल, ह्मणजे अदलून बदलून एकमेक देवघेव करीत असतील तर प्रत्येक व्यवहाराच्या वेळीं रोख रकम देऊन निकाल करणें मूर्खपणाचें होईल. कारण आज पैसे द्यावयाचे व उद्यां पुन्हा दुसऱ्या व्यवहारांतील परत घ्यावयाचे ह्यांत कोणताच फायदा नाहीं. ह्मणून परस्पर देवघेव असणारे पेढीवाले आपआपल्या हिशेबाच्या चोपड्यांत त्या त्या रकमाचा जमाखर्च करितात, व शेवटीं बरीचशी रकम एकजण दुसऱ्याची देणें निघाल्यास मात्र तो ती देऊन टाकितो.

मोठमोठ्या व्यापारी घडामोडीच्या राष्ट्रांत पेढीवाल्यांनीं अमलांत आणलेली अत्यंत संकीर्ण अशी जमाखर्चाची पद्धति आकृतीच्या रूपानें स्पष्ट करितां येईल. जमाखर्चाची अगदीं साधी तऱ्हा खालील आकृतीनें दाखवूं.

प———फ

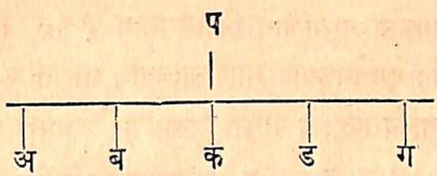
ह्या अक्षरांपैकीं प्रत्येक अक्षर व्यक्तीचें किंवा पेढीचें निदर्शक समजावें. मधली ओळ ही त्या दोहोंमधील व्यवहारांची सूचक होय. तथापि दोघांच्या व्यवहारांत खातेबाकीवरून कोणी कोणाचें देणें

निवणार नाहीं असा क्वचित्च प्रसंग यावयाचा. बहुधा एकाकडून माल दुसऱ्याकडे जातो व ह्या दुसऱ्याकडून तत्प्रीत्यर्थ पैसे यावयाचे असतात. कारखानदार घाऊक माल विकणारास माल विकत देतो; तो परत किरकोळीनें विक्री करणारास खरेदी देतो व हा तोच माल गिऱ्हाइकांस विकतो. परंतु पेढीवाल्याच्या मध्यस्थीनें निरनिराळ्या पुष्कळ माणसांचें व्यवहार व त्याचप्रमाणें वेगवेगळ्या व्यापाऱ्यांच्या शाखेंतील घडामोडी एका केंद्रांत आणतां येतात; त्यामुळें पुष्कळशा देवघेवीचा शिल्लक–झाडा करितां येतो.

एकपेढीपद्धति.

पेढीवाल्यांच्या साहाय्यानें रोकडीचा उपयोग करण्याचें आपणांस कसें टाळतां येतें हें समजण्याकरितां प्रथमतः अगदीं साधी पद्धति कोणती व तिचीं पुढें अत्यंत संकीर्णपद्धति कशी झाली हें सांगितलें पाहिजे; ह्मणून आपण अशी कल्पना करूं कीं, एका खेडेगांवांत एकच पेढी आहे, व ह्या गांवाचा बाहेरील दुसऱ्या कोणत्याही गांवाशीं संबंध नाहीं. अर्थात् सर्वजणांची शिल्लक ह्या एकाच पेढीवर असावयाची. आतां ‘ अ ’ स ‘ ब ’ ला कांहीं रकम द्यावयाची असली तर आपल्या पेढीवाल्याकडे जाऊन पैसे कढून ते ‘ ब ’ कडे नेऊन देण्याची मानगड करण्याचें त्यास कारण नाहीं. पेढीवाल्यावर चेक काढून तो ‘ ब ’ च्या स्वाधीन केला ह्मणजे झालें. आतां ‘ ब ’ जर आपली शिल्लक पेढीवर ठेवीत असेल तर त्यालाही पेढीवरून रोख रुपये उचलण्याचें प्रयोजन नाहीं. ‘ अ ’ कडून आलेल्या चेकाचे रुपये घ्यावयाचे व तेच पुन्हा त्याच पेढीवर आपल्या नांवानें ठेवावयाचे हा व्यर्थ खटाटोप होय. उत्तम उपाय ह्मटला तर, पेढीवर ‘ अ ’च्या खातीं रकम खर्चीं घालून ‘ ब ’च्या खातीं जमा करणें हा होय. त्याचप्रमाणें ‘ ब ’स ‘ क ’ला पैसे द्यावयाचे असल्यास तसाच जमाखर्च केला ह्मणजे झालें. ह्या रीतीनें दुसऱ्या कितीही व्यापाऱ्यांची अगर इतर मनुष्यांची

देवघेव असली तरी एक दिडकीलाही स्पर्श न करितां सर्व व्यवहाराचा उलगडा करतां येईल. ह्या प्राथमिक ठेव पद्धतीचें स्पष्टीकरण खालील आकृतीवरून चांगलें होईल.

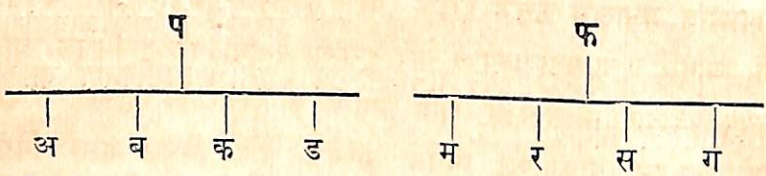

ह्या आकृतींत ' प ' हा एकटाच पेढीवाला असून अ, ब, क, ड, ग ही त्याची खातेवाली मंडळी होय. आमस्टरदाम आणि हामबर्ग येथील पेढ्या ह्याच मासल्याच्या आहेत.

जोंपर्यंत आपण गांवाच्या अन्तर्गत व्यवहारांचा विचार करीत आहों, तोंपर्यंत पेढीवर ठेवलेल्या पैशांना बिलकुल हात न लावतां सर्व व्यवहार करतां येतील. दूरच्या ठिकाणीं जर व्यापाऱ्यांना पैसे पाठवावयाचे नसतील, तर धात्वात्मक पैशाला अजीबात फाटा दिला.तरीसुद्धां चालेल. माणसास कांहीं रोकडीची गरज लागण्याचा संभव असतो, तेव्हां एकंदर मागण्यांचा अदमास पाहून त्याप्रमाणें पेढीवाल्यानें शिल्लक ठेविली ह्मणजे भागण्यासारखें असतें.

दोन पेढ्यांची पद्धति.

आतां एका गांवांत दोन पेढीवाले आहेत, अशी कल्पना करूं, अर्थात् कांहीं जणांचा हिशेब एका पेढीशीं असेल व कांहीं जणांचा दुसरीशीं असेल. मात्र गांवांतील प्रत्येक माणसाचा दोहोंपैकीं कोणत्यातरी पेढीशीं हिशेब आहे, हें आपण गृहीत धरून चाललें पाहिजे. खालील आकृतींत ' प ' आणि ' फ '

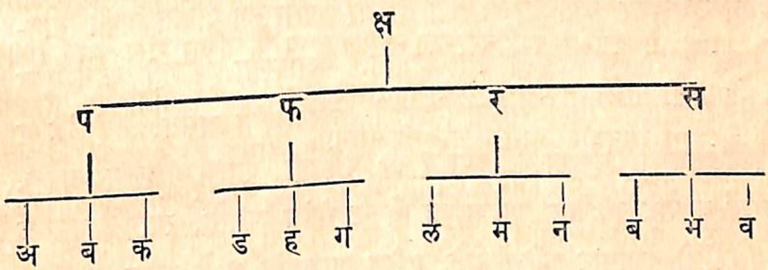

हे दोन पेढीवाले असून त्यांच्यांशीं अनुक्रमें अ, ब, क, ड ; व म, र, स, ग, ह्यांचा व्यवहार आहे. आतां अ, ब, क, ड, ह्यांच्या परस्पर देण्याघेण्याचा निकाल ' प ' च्या चोपड्यांत नुसता जमाखर्च केल्यानें होईल ; व म, र, स, ग, ह्यांच्यामधील देवघेवीच्या व्यवहारांचा निकाल ' फ ' च्या चोपड्यांत जमाखर्च केल्यानें करतां येईल. पण ' अ ' ला जर ' म ' ला पैसे द्यावयाचे असतील तर थोडी जास्त भानगड उत्पन्न होते. ' अ ' ' म ' ला ' प ' वर हुंडी देतो ; त्यामुळें ' म ' ला ' प ' पासून रोख पैसे मागतां येतील. परंतु पैशाची जरूर नसल्यामुळें ' म ' ती हुंडी आपल्या पेढीवाल्यास पैशाच्याऐवजीं देतो व त्या हुंडीचे पैसे आपल्या खातीं जमा करण्यास सांगतो. तेव्हां आतां ' फ ' ती हुंडी ' प ' वर रुजू करील, व कदाचित् रोख पैसे देण्याघेण्याची पाळी अखेरीस येण्याचा संभव खरा. पण गांवांतील दुसऱ्या लोकांचा व्यवहार असाच चालत असतो ; त्यामुळें ' फ ' वर दिलेल्या कांहीं हुंड्या ' प ' जवळ असतील व ' प ' वर दिलेल्या कांहीं हुंड्या ' फ ' पाशी असतील, तेव्हां हे दोन पेढीवाले ह्मणजे परस्परांचा चालू हिशेब असणारे दोन व्यापारी होत. करतां फार झालें तर ज्याच्याकडे बाकी निघेल, त्याला तेवढे पैसे रोख द्यावे लागतील. परंतु ही बाकी आज एकाकडे निघाली, तर उद्या दुसऱ्याकडे निघेल ह्मणून दररोज ती न देतां मोठीशी रकम झाली ह्मणजे दिली तरी चालेल.

संकीर्ण पेढ्यांची पद्धति.

मोठमोठ्या व्यापारी शहरांत अनेक पेढ्या असतात व प्रत्येक पेढीवाल्यांची निरनिराळीं कुळें असतात. ज्यांचा एकाच पेढीशीं संबंध

असेल त्यांच्या देवघेवीचा निकाल पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें पेढीवरच्या चोपड्यांत जमाखर्च करून होईल. परंतु पुष्कळ व्यवहार असे घडतील कीं, त्यामुळें एका पेढीवाल्याचें येणें दुसऱ्या पेढीवाल्याकडे निघेल. प्रायः प्रत्येक पेढीवाल्यास दररोज द्यावें लागेल आणि घ्यावें लागेल. परंतु ज्यांच्याकडून बाकी येणें निघेल त्यांचेंच देणें निघेल असा नियम नाहीं. ह्मणून ह्यामध्यें बरीच भानगड उत्पन्न होते. उदाहरण एखाद्या शहरांत १४ पेढ्या असल्या तर ज्यांचें एकमेकांकडे देणें येणें निघेल, अशीं एकंदर ९१ युग्में होतील; ५० पेढ्या असल्या तर ही संख्या १२२५हून कमी होणार नाहीं ह्याचा परिणाम असा होईल कीं, पला फचें पुष्कळ देणें निघेल. पण तसेंच र अगर स कडून येणेंही निघेल. अशा स्थितींत प्रत्यक्ष रोकड इकडून तिकडे नेणें मूर्ख-पणाचें होईल. जमाखर्चाची पद्धति वाढविल्यानें ही अडचण दूर होण्यासारखी आहे. पेढीवाल्यांची पेढी स्थापून त्यांत सर्व पेढीवाल्यांनीं आपआपली थोडी बहुत शिल्लक ठेविली ह्मणजे झालें. खालच्या आकृतींत

प, फ, र, स हे चार पेढीवाले असून प्रत्येकांचीं स्वतंत्र कुळें आहेत. ह्या सर्वांचा परस्पर संबंध पेढीवाल्यांची जी, पेढी क्ष, तिनें जडला गेला आहे. पला आतां फ, र आणि स ह्यांच्याकडे हुंड्यांचें पुडकें देऊन मनुष्य पाठविण्याचें कारण नाहीं. तो त्या सर्व हुंड्या क्ष पेढीवर पाठवून देईल. तेथें त्या प च्या खातीं जमा केल्या जातील, तेथें त्यांची

विल्हेवारी होऊन फ, र, स ह्यांजकडून आलेल्या हुंड्यांत सामील केल्या जातील. अशा रीतीनें हुंड्या काढून फेडलेल्या जाणाऱ्या देण्याचा निकाल नाण्यांचा उपयोग केल्यावांचून व शहरांत एकच पेढी असतांना केला जातो तसा होतो. बहुतकरून प्रत्येक पेढीचें देणें घेणें दररोज सारखेंच होईल. बाकी निघालीच तर पेढीवाल्यांची पेढी जी, क्ष, तिच्या चोपड्यांत रकमा चढविल्या ह्मणजे झालें.

इंग्लंड किंवा अमेरिका ह्या देशांत प्रत्येक शहरीं पेढीवाल्यांची पेढी असतेच असा नियम नाहीं. पण तेथें वजावाटीची मंडळी ह्मणून एक संस्था आहे, त्या संस्थेकडून हें हिशेबी काम केलें जातें. ही मंडळी ह्मणजे पेढीवाल्यांची कमेटी होय. पेढीवाल्यांची ठेव ब्यांक ऑफ् इंग्लंडमध्यें ठेविलेली असते. ही ब्यांक दर दिवशीं संध्याकाळीं हिशोब पुरा करून आपल्या वहींत जमाखर्च करून टाकिते.

शाखात्मक पेढ्यांची पद्धति.

स्काटलंडप्रमाणें इंग्लंड देशांत लहान लहान स्वतंत्र पेढ्यांच्या-जागीं उत्तरोत्तर ज्यांच्या शाखा देशभर पसरल्या आहेत अशा मोठमोठ्या पेढ्या अस्तित्वांत येत आहेत. आपल्या इकडेही मागें एका पेढीच्या शाखा निरनिराळ्या ठिकाणीं स्थापलेल्या असत. इंग्लंड व स्काटलंडमध्यें एकेका पेढीच्या १५० पर्यंतही शाखा गेलेल्या आहेत. मुख्य व पोट ऑफिस ह्यांचा जो निकट संबंध असतो, त्यामुळें पुष्कळ देवघेवींची वजावाट करितां येते. वरील आकृतींत क्ष हें मुख्य ऑफिस व प, फ, र, स हीं पोट ऑफिसें समजूं. अ, ब क वगैरे त्या त्या शाखेचीं कुळें होत. आतां अ नें मला पवर हुंडी दिली, तर ती र च्या पेढीवर जाऊन तेथें म च्या नांवें जमा होऊन पोष्टांतून पकडे पाठविण्यांत येईल. तेथें अच्या नांवानें खर्ची पडेल. दररोज संध्याकाळीं जाणाऱ्या तक्त्यांत ही गोष्ट मुख्य ऑफिसाला समजेल, व

तेथें त्या हुंडीची रकम पच्या खात्यांतून रच्या खात्यांत मांडली जाईल; हें नुसतें आंकडेमोडीचें काम आहे. हें काम करणारास मोठा पगार द्यावा लागेल असें नाहीं. तात्पर्य ह्मणण्यासारखा खर्च न लागतां ही वजावाट सहज करितां येते. ह्या कामीं मुख्य ऑफिसाचा उपयोग वजावाट मंडळी अथवा पेढीवाल्यांच्या पेढीप्रमाणें होतो.

आतां कदाचित् असा कोणी प्रश्न विचारील कीं, एका पेढीच्या शाखा दुसऱ्या पेढीच्या शाखांबरोबर व्यवहार कसा करतील ह्याचें उत्तर सोपें आहे. ह्या शाखा आपआपल्या मुख्य ऑफिसांमार्फत व्यवहार चालवील. एका पेढीच्या शाखेंत दुसऱ्या पेढीच्या शाखेवर हुंडी आली, तर ती मुख्य ऑफिसामार्फत वजावाट गृहांत येईल व तेथें तिची विल्हेवाट लागेल.

मुख्य पेढीच्या शाखा नसल्या तर त्यांच्या ऐवजीं मुनीम नेमलेले असतात. हे मुनीम पोट पेढीप्रमाणें सर्व कामें करतात; फरक इतकाच कीं, मुनीमास कामावर अगर नफ्यावर कांहीं टक्के ठरविलेले असतात.

बाहेर गांवीं ज्या पेढ्या असतात त्यांचा चालू हिशेब राजधानींतल्या कोणत्याना कोणत्यातरी पेढीबरोबर असतोच. व ह्या राजधानींतल्या सर्व पेढ्यांचा व्यवहार वजावाटगृहरूपी केंद्रांत येऊन दाखल होतो. अशा रीतीनें पेढ्याचें जाळें पसरतें, व त्या सर्व एकमेकांशीं संबद्ध होतात.

भाग २९.

चेक ब्यांक.

पेढीच्या पद्धतीचें विवरण केलें त्यावरून पेढ्यांचा उपयोग लोकांस फार होतो असें दिसून येईल. तथापि त्यांत एक थोडीशी उणीव आहे. पेढीशीं व्यवहार ठेवावयाचा ह्मणजे बरीचशी रक्कम जवळ असावी लागते. तसेंच पेढीवाला विश्वास टाकील इतकी पतही असली पाहिजे. ह्यामुळें गोरगरिबांना ह्या पेढ्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं; त्यामुळें, पैसे कोणास द्यावयाचे अगर पाठवावयाचे झाल्यास नाणें पोष्टाचीं, तिकिटें अथवा पोष्ट खात्याचे हुकूम ह्यांचाच अवलंब करावा लागतो.

एवढ्या करतां चेक ब्यांका स्थापन करून गरीब लोकांना पेढीच्या पद्धतीचा फायदा घेतां यावा, ह्मणून इंग्लंदमध्यें प्रयत्न चाललेले आहेत इतर पेढ्यांचीं जीं चेकबुकें मिळतात, त्यांतील चेक हव्या त्या रकमांपर्यंत भरतां येतात, ह्या कारणास्तव त्यांत लबाडी होण्याचा संभव फार असतो. ही गोम चेक ब्यांकांच्या चेकांत दिसून येत नाहीं. तीं बुकें ठरीव रकमांपर्यंत भरतां येतात व तो आंकडा त्या बुकावर कायमचा मोठ्या अक्षरांनीं छापला असतो. शिवाय जितक्या रकमेचें बुक असेल, तितकी रक्कम दिल्याशिवाय तें बुक मिळतच नाहीं. जसजसे चेक पाठवावे तसतशी ती रक्कम कमी होत जाते, तेव्हां ब्यांक नोटीप्रमाणें ह्या चेकाची योग्यता असते; असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

चेकब्यांकेची सर्व ठेव दुसऱ्या पेढ्यांवर असते, ह्यामुळें हे चेक बहुतेक सर्व पेढ्यांवर पटवतां येतात. ह्या पेढीवाल्यांकडून जें व्याज

मिळतें तोच चेकब्यांकेचा फायदा होय. परगांवीं पैसे पाठविणें झालें तर मनीआर्डर करण्याची फार दगदग पडते, ह्मणून त्याच्याऐवजीं चेक ब्यांकेचे चेक लोक त्या देशांत पाठवून देतात. कारण हे चेक बहुधा सर्व पेढ्यांवर पटविले जातात, हें मागें सांगितलेंच आहे.

ह्या चेकांनीं मजुरदारांस मजुरीसुद्धां देतां येईल. गिरण्यासारख्या मोठमोठ्या कारखान्यांतून लोकांस आठवड्यास मजुरी द्यावयाची असते. त्याकरतां दर आठवड्यास कारखानदारांस पेढ्यांतून मोठमोठ्या रकमा उचलाव्या लागतात. त्यामुळें पेढीवाल्यांची ही गैरसोय होते. करतां मजुरदार लोकांस पेढ्यांच्याऐवजीं असले चेक द्यावे. हे चेक दुकानदार घेण्यास फारशी हरकत घेणार नाहींत. कारण वर सांगितल्याप्रमाणें चलनी नोटांच्या खालोखाल त्यांची योग्यता असते. पुढें ह्या दुकानदारांपासून तेच चेक एकदम परत कारखानदारांनीं विकत घेतल्यास त्यांस त्यांचा पूर्ववत् पुन्हा उपयोग करतां येईल. शिलकीच्या पेढ्या ह्मणूनही चेक ब्यांकांचा उपयोग करतां येतो. शिलक असेल त्या मानानें ब्यांकेचें चेकबुक विकत घेऊन ठेवावें. आपल्या देशांत गरीब लोकांना आपली अल्प शिलकही व्याजीं लावितां यावी, ह्मणून सरकारनें पोष्ट खात्यांतच शिलकी पेढ्या स्थापन केल्या आहेत. परंतु सरकारी कामाचे नियम फार कडक असल्यामुळें ह्या सोयीचा फायदा खऱ्या गरीब लोकांस होत नाहीं. आमच्या लोकांना अद्यापि विश्वासानें काम करण्याची संवय लागली नाहीं. परंतु आहे ह्या स्थितींत प्रत्येक खेड्यांतील विद्यामान सावकारास स्वतंत्र पेढी चालवितां येईल. सावकाराची स्थावर मिळकत जितक्या किंमतीची असेल, तितक्या रकमेपर्यंत त्याच्याकडे खेड्यांतील लोकांच्या ठेवी येण्यास हरकत नाहीं. मात्र व्यापारी मनुष्याप्रमाणें त्यानें ठेव ठेवणारास हुंडीपत्र लिहून दिलें पाहिजे.

ह्या ठेवीवर सरकारी रिवाजाचे व्याज देऊन ठेवीचा उपयोग स्वतंत्र धंदा उभारण्यांत करतां येईल. १०००० रुपयांच्या भांडवलावर उभारतां येतील असे धंदे पुष्कळ आहेत. एकाच माणसाचें भांडवल असल्यामुळें हयगय, लबाडी, व अखेरीस बुड येण्याचा संभव नाहीं. तसेंच स्थावर मिळकतीची हमी असल्यामुळें ठेवी ठेवणारांस नुकसान लागणार नाहीं; आणि अशा रीतीनें देशांतील उद्योग धंदे वाढतील.

भाग २२.

परराष्ट्रीय हुंड्या.

प्राचीन काळीं परदेशाशीं मालाची प्रत्यक्ष अदलाबदल करून व्यापार चालत असे. नाना तऱ्हेचा माल घेऊन एका देशाहून दुसऱ्या देशास जाण्यास लमाणांचे तांडेच्या तांडे निघत व तेथून त्याच्या मोबदला दुसरा माल घेऊन परत येत. कालांतरानें स्वतः माल घेऊन न जातां व्यापारी गलबत भरून माल परदेशीं रवाना करूं लागले. तेथें नाखवा तो माल विकी व आपल्या धन्याकरतां दुसरा माल विकत घेऊन गलबत भरी. ह्याप्रमाणें पूर्वी व्यापार उभयगामी असल्यामुळें व जो माल परदेशीं पाठवावयाचा त्यानेंच तेथें दुसऱ्या मालाची खरेदी होत असल्यामुळें पैसा विनाकारण अडकून रहात नसे.

परंतु ज्या देशांत आपल्या मालाला गिऱ्हाईक आहे, त्याच देश [illegible] ांत
आपणांस पाहिजे तो माल मिळणें शक्य नसल्यास दुसऱ्या देश [illegible] ांतून
माल आणला पाहिजे. असें झालें ह्मणजे एका देशांतून पैसे आ [illegible] णें व
दुसऱ्या देशांत ते पाठवणें, अथवा देणें फेडण्याचा दुसरा कोणत [illegible] ा तरी
उपाय योजणें भाग पडतें. आतां रोख पैसे पाठवावयाचे ह्मए [illegible] जे दर-
म्यानचें व्याज बुडतें, शिवाय ते सुरक्षित पोंचावे ह्मणून बंदो [illegible] स्त कर-
ण्यांत खर्च करावा लागतो, आणि इतकेंही करून ते अ [illegible] जेबात नष्ट
होण्याचा संभव असतोच. ह्यामुळें परदेशाशीं चालणा [illegible] या व्यापारांत
दस्तऐवजाचा उपयोग केला असतां धात्वात्मक पैसे वापर [illegible] याचें अजिबात
बंद झालें नाहीं, तरी पुष्कळ कमी प्रमाणावर आणतां [illegible] येईल; ही गोष्ट
पुष्कळ शतकांच्या मागें लोकांच्या लक्षांत आली होत [illegible] ी.

हुंड्यांची मूळउत्पति व स्वरूप.

परदेशीय हुंड्यांच्या पद्धतीची रोमन लोकांनाही अंशतः माहिती होती असें दिसतें. परंतु त्या पद्धतीस उत्क्रान्त स्वरूप प्राप्त होण्यास प्राचीन इटालियन व ज्यू व्यापारीच कारणीभूत झाले, ह्यांत संशय नाहीं. ह्या विषयासंबंधीं फारशी माहिती उपलब्ध नाहीं. तथापि १४ व्या शतकांत परदेशीय हुंड्यांची पद्धति चांगली प्रचारांत होती, असा दाखला मिळतो. हुंड्या लिहिण्याची तऱ्हा, तत्संबंधीं नियम व कानु हीं हल्लींहून फारशीं भिन्न नव्हतीं.

एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यास, अमुक इसमास अमुक वेळीं अमुक रक्कम द्या, असा हुकूम करतो त्यासच हुंडी अगर व्यापारी बिल म्हणावयाचें. हुंडी लिहिली म्हणजे सरनाम्याकडून लिहिणाराला पैसे येणें आहेत, असें प्रथम अनुमान केलें जातें. सरनाम्याकडे हुंडी रुजू करून त्यानें ती स्वीकारली म्हणजे त्यांतील देणें त्यानें कबूल केलें असें होतें. हुंडींत एखाद्या विवक्षित इसमास पैसे देण्याविषयीं जरी लिहिलें असलें, तरी ती त्यास शेरा मारून दुसऱ्यास बेचन देतां येते. अशा रीतीनें तितक्याच रकमेचें दुसरें कर्ज फेडण्यांत त्या हुंडीचा उपयोग होतो.

इंग्लंडांतून ह्या देशांत दरवर्षास सोनें, रुपें, कापड, यांत्रिक सामान, कोळसा वगैरे माल येतो व येथून त्या देशांत कापूस, गहूं, भुईमूग इत्यादि जिन्नस जातात. अर्थात् ह्या देशांतून इंग्लंडांत पैसे पाठवणें व तेथून इकडे परत आणणें हें मूर्खपणाचें कृत्य होईल. हिंदुस्थानांतून ज्या व्यापाऱ्यानें इंग्लंडांत कापूस पाठविला असेल, त्याला ज्याच्याकडे माल पाठविला त्याच्यावर कापसाच्या किंमतीच्या रकमेची हुंडी काढतां येईल. ही हुंडी ज्यानें लंडनहून कोळसा मागविला असेल, अशा व्यापाऱ्यास हिंदुस्थानच्या बाजारांत विकल्यास तो ती घेऊन पोष्टानें आपल्या सावकारास लंडनला पाठवून देईन. तेथें तो सावकार ज्याच्या नांवानें ती

हुंडी काढिली असेल, त्याच्याकडे रुजू करील व पैसे घेईल. ह्या कृत्यांत रोख पैसे दोनदा द्यावे लागतात, हें खरें एकदां लंडनांत व एकदां हिंदुस्थानांत हुंडी विकत घेतली तेव्हां. परंतु समुद्रावरून पैसे पाठविण्यापेक्षां शहरांतल्याशहरांत पैसे देणें फार सोईचें जातें. व येथेंही पैशाच्याऐवजीं दर्शनी हुंडीनें काम भागण्यासारखें असतें. वजावाटीच्या संस्था असल्यास कोठेंच रोकडीची गरज कदाचित् लागणार नाहीं. ह्यावरून हें उघड होतें कीं, परराष्ट्रीय व्यापारांत आयात निर्गत मालाच्या संख्येंत फार फरक नसेल, तेव्हां धात्वात्मक पैशाचा उपयोग करण्याची अवश्यकता पडत नाहीं व एदंकर व्यापारास अदलाबदलीचें उत्क्रान्त स्वरूप प्राप्त होतें.

परराष्ट्रीय हुंड्यांचा व्यापार

आतां परदेशाहून माल मागविणाऱ्या व्यापाऱ्याला तितक्याच किंमतीचा माल परदेशीं पाठविणारा व्यापारी आढळण्याचा योग क्वचित् येतो, बहुतेक नाहींच ह्मटलें तरी चालेल. परंतु इंलिश व्यापाऱ्यांचे देणेकरी असे हिंदुस्थानांत पुष्कळ व्यापारी सांपडतील व तसेंच हिंदुस्थानांतील व्यापाऱ्यांचे देणेकरी असे इंग्लंडांत बरेच व्यापारी निघतील. ह्मणून निरनिराळ्या रकमांच्या हुंड्यांचा पुरवठा सारखा होईल व त्यांना मागणीही नेहमीं असेल. ह्यामुळें कांहीं लोकांना हुंड्या विकणें व विकत घेणें हा किफायतीचा धंदा झाला आहे. हे लोक हुंड्या काढणारापासून त्या विकत घेतात व ज्यांना परदेशी पाठवावयाच्या असतील त्यांस विकतात.

पुष्कळ वेळां असें घडतें कीं, मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांच्या पेढ्या हिंदुस्थान व इंग्लंड अशा दोन्ही देशांत असतात; निदान त्यांचे अडतेतरी असतात. एकाच पेढीनें माल मागविला व बाहेर रवाना केला तर देवघेवीची प्रत्यक्ष वजावाट होईलच. शिल्लक राहिलीच तर ती

वेळोवेळीं प्रसंगानुसार दिली ह्मणजे झालें. तात्पर्य, अंतर्गताप्रमाणेंच बहिर्गत व्यापारांत जमाखर्ची पद्धतीनें रोख पैशाची देवघेव बरीच वांचते. ज्या वेळेस आयात निर्गत मालाच्या किंमतींत फारच फरक पडेल व एका देशाला दुसऱ्या देशाचें जबरदस्त कर्ज होईल, तेव्हांच रोकड पाठवण्याचा प्रसंग पडेल.

हुंड्यांची खरेदी विक्री करून फायदा मिळवणारे व्यापारी बरेच असतात, ह्मणून मागें सांगितलेंच आहे. हा फायदा ते कसा मिळवतात हें समजण्यासाठीं ह्या विषयाचें जास्त विवेचन करणें जरूर आहे.

दोन देशांचें परस्पर देणें घेणें सारखेंच असलें तर हुंड्यांचा भाव बरोबरीचा असतो. ह्मणजे १०० रुपयांच्या हुंडीस १०० रुपयेच पडतील. जास्ती किंवा कमी पडणार नाहींत, जितक्या रुपयांची हुंडी असेल त्याहून कमी अधिक किंमत पडण्याचीं कारणें येणेंप्रमाणें आहेत. (१) ऋणवैषम्य, (२) चलन भिन्नता, (३) चलनाच्या किंमतींत फरक, (४) पत अथवा तिचा अभाव, (५) रुपये मिळण्याच्या मुदतींतील फरक.

विक्रीकरतां हुंड्या थोड्या असतील व त्यांस गिऱ्हाइक फार असेल, तेव्हां अर्थात्च हुंड्यांना तेजी येईल. आपणांस हुंडी मिळावी अशी प्रत्येकाची इच्छा असते. कारण हुंडी न मिळाल्यास सोनें अगर रुपें बंदोबस्तानें पेट्यांत घालणें, त्याचा विमा उतरणें व तें रवाना करणें भाग पडतें. ही दगदग टाळण्याकरतां हुंडीवाल्याला जास्त पैसे देण्यास व्यापारी तयार होतो. असें झालें ह्मणजे हुंडीचा भाव चढता आहे असें ह्मणतात. ह्याच्या उलट बाजारांत पुष्कळ हुंड्या विक्रीस असून त्यांस गिऱ्हाईक कमी असल्यास हुंडीवाले आपल्या हुंड्या विकण्यास आतुर होतील व चढाओढ फार असेल, तर कमी रकमेलाही विकण्यास माघार घेणार नाहींत. नाहीं तर त्यांना परदेशांतून रोख पैसे मागवावे

लागतील. अर्थात् दगदग व खर्च सोसावा लागेल. अशा वेळीं हुंड्यांचा भाव उतरता आहे असें ह्मणतात. ह्यावरून हें उघड आहे कीं, पुरवठा व खप यांचा अम्मल ह्या व्यवहारावरही इतर व्यवहारांप्रमाणेंच चालतो.

अन्तर्राष्ट्रीय कर्जबाजारीपणामुळें परदेशी हुंड्यांच्या भावांत चलबिचल होते हें वर सांगितलें. पण हा कर्जबाजारीपणा निर्गताहून आयात माल जास्त असल्यामुळेंच होतो असें मानणें चुकीचें होईल. कारण परदेशीं भांडवल नेऊन कारखाने उभारले असतां, अगर परदेशच्या लोकांना किंवा राजाला कर्जाऊ रक्कम दिली असतां, तात्पूर्ती रोकड देशांतून बाहेर जाईल हें खरें, पण तो देशाचा कायमचा कर्ज बाजारीपणा ह्मणतां येणार नाहीं.

हिंदुस्थानांतून दरसाल इंग्लंडास व्याजाच्या रूपानें, पेनशनाच्या रूपानें, इंडिया ऑफिसच्या खर्चाकरतां ह्मणून, त्याचप्रमाणें व्यापारी व जहाजवाले ह्यांचा फायदा ह्मणून जे कित्येक कोटी रुपये जात असतात, ते व्यापाराच्या पदार्थांत मोडतां यावयाचे नाहींत. तथापि इतर व्यापारी मालाप्रमाणेंच व्यापाराच्या समतोलपणांत फरक पाडण्यास ह्या रकमा कारणीभूत होतात.

कांहीं हुंड्या तर पोकळ असतात. केवळ धान्य पिकणाऱ्या देशांत तें पिकेल तेव्हांच बाहेरदेशीं पाठवितां येईल. परंतु तोंपर्यंत इतर जिन्नस बाहेरून मागवावे लागतात. ह्या बाहेरून मागितलेल्या मालाच्या किंमतीचे रुपये रोख समुद्रावरून पाठविल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. कारण हुंड्या विकत घेऊं ह्मटलें, तर माल बाहेर कोणी पाठविला नसल्यामुळें त्या मिळणें शक्य नाहीं. अशावेळीं पैसे पाठविण्याचा त्रास टाळण्याकरतां माल मागविणाऱ्या देशांतील पेढीवाले पाठविणाऱ्या देशांतील पेढीवाल्यांवर कोऱ्या हुंड्या काढतात. ह्या हुंड्या माल आणणारे व्यापारी विकत घेऊन आपल्या धनकोस पाठवून

देतात. माल पाठविणाऱ्या देशांतील पेढीवाले ह्या कोऱ्या हुंड्या स्वीकारतात. अशा स्वीकारण्यानें हुंड्या काढणारे पेढीवाले त्यांचे ऋणको बनतात. पुढें धान्य व्यापाऱ्यांनीं बाहेर पाठविलें ह्मणजे त्यांच्याकडून हे पेढीवाले हुंड्या विकत घेतात व त्या आपल्या धनको पेढीवाल्यांकडे परदेशीं पाठवून आपल्या देण्याचा निकाल करितात.

कांहीं हुंड्या तर अशा असतात कीं, त्यावरून देशाचा कर्जबाजारीपणा मुळींच ध्वनित होत नाहीं. हा प्रकार इंग्लंडांत विशेष दिसण्यांत येतो. त्या देशाचा व्यापार फार आहे. त्या देशावरोबर व्यापार नाहीं असा देश सांपडणें नाहीं. त्यामुळें इतर देशांच्या हुंड्यासुद्धां इंग्लंडमधून जात असतात. उदाहरणार्थ, आपण हिंदुस्थान व चीन देश घेऊं. ह्या देशाच्या आयात व्यापाराचा शेंकडा ६७ भाग व्यापार इंग्लंडबरोबर आहे. बाकीचे भाग व्यापार जगांतील इतर देशांबरोबर. अर्थात् इतर देशांतून फारच थोडा माल आपण घेतों. तेव्हां समजा जर्मनींत व्यापाऱ्यांनीं कांहीं माल पाठविला. मालाच्या किंमतीकरितां हे व्यापारी जर्मन व्यापाऱ्यांवर हुंड्या काढतील. परंतु ह्या हुंड्या विकत घेण्यास त्यांस हिंदुस्थानांत कोणी गिऱ्हाईक मिळत नाहीं. कारण जर्मनी देशांतून माल मागविणारे व्यापारी क्वचित् असतात. तथापि हे व्यापारी इंग्लंडाहून माल मागवीत असल्यानें तेथील व्यापाऱ्यांचे पैसे त्यांस द्यावयाचे असतातच. तेव्हां येथील व्यापारी आपल्या इंग्रजी धनकोकडे जर्मनीवर काढलेल्या हुंड्या पाठवून देतात. ह्या हुंड्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांच्या हातीं आल्या ह्मणजे तेवढ्यापुरता जर्मनी देश इंग्लंडचा ऋणको बनतो. हें ऋण फेडण्याकरतां जर्मन व्यापाऱ्यांना इंग्लंडवर काढलेल्या हुंड्या विकत घेणें भाग पडतें.

दुसरें चीनचें उदाहरण घेऊं. चीन देशांतून अमेरिकेस पुष्कळ चहा जातो. व अमेरिकेपासून चहाच्या किंमतीइतका माल चीन देश

घेत नाहीं. अमेरिकेपेक्षां त्या देशाचा आयात व्यापार इंग्लंडाशीं जास्त असतो. त्यामुळें अमेरिकन व्यापारी इंग्लंडवर हुंड्या काढून त्या आपल्या चिनी व्यापाऱ्यांकडे पाठवतात. चिनी व्यापारी त्या परत आपल्या इंग्लिश धनको व्यापाऱ्यांकडे पाठवून आपलें देणें फेडतात.

परदेशच्या हुंड्यांच्या किंमतींत फेरबदल होण्याची पुष्कळ कारणें असतात. त्यांपैकीं खप व पुरवठा ह्या कारणांचा निर्देश वर केलाच आहे. आतां ह्या कारणानें फेरबदल होणाऱ्या किंमतीस मर्यादा असते ह्मणजे रोख रुपये पाठविण्यास जो खर्च येईल त्यापेक्षां जास्त किंमत हुंडीला कोणी देणार नाहीं. त्याचप्रमाणें आपली हुंडी विकावी ह्मणून कितीही आतुर व्यापारी असला तरी तो कांहीं मर्यादित रकमेहून जास्त कमी घेणार नाहीं. लवकर विकण्यांत त्यास पैसे तावडतोब मिळून त्याचा उपयोग करण्यास सांपडतो, हा फायदा असतो. व परदेशाहून रुपये येईपर्यंत वाट पहावी लागत नाहीं. परंतु किंमत फार कमी येऊं लागल्यास तो रोख पैसे मागवील हें उघड आहे. येथें ही एक गोष्ट सांगणें जरूर आहे कीं, निर्गत व्यापार दोन तऱ्हांनीं चालतो. व्यापारी आपण होऊन माल परदेशीं पाठवतो किंवा परदेशांतल्या व्यापाऱ्यानें मागणी केल्यावरून पाठवतो. आपण होऊन माल पाठवल्यास परदेशांतून येणाऱ्या पैशाचा खर्च माल पाठविणाऱ्या व्यापाऱ्यानेंच सोसला पाहिजे हें उघड आहे.

किंमतींत फेरबदल होण्याचें दुसरें कारण असें कीं, सर्वच हुंड्या दर्शनी नसतात. कांहीं मुदतीच्या असतात अशा हुंड्यांना भाव कमी येतो. कारण जितक्या मुदतींत पैसे मिळावयाचे नाहींत, तितक्या मुदतीचें व्याज कापून बाकीची रक्कम हुंडी विकत घेणारा हुंडीवाल्यास देईल. त्याचप्रमाणें ज्या देशावर हुंड्या असतील, त्या देशाची पतही पहावी लागते. पत चांगली नसल्यास विकत घेणारा हुंडीची भरपूर

रकम देत नाहीं. ह्याशिवाय दोन देशांतील चलनांत फरक असल्यामुळें हुंड्यांच्या किंमतींत वारंवार चलबिचल होते. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांत रुप्याचें चलन असून इंग्लंडांत सोन्याचें आहे. हिंदुस्थानच्या बाजारांत लंडनवरील १५० पौंडाची हुंडी विकण्यास आली, तर एका पौंडास १५ रुपये ह्या भावानें २२५० रुपये येतील. पण सोन्याची किंमत वाढल्यास २२५० रुपयांहून जास्त रकम द्यावी लागेल उलटपक्षीं सोन्याचा भाव उतरला ह्मणजे एका पौंडाला १५ रुपयांऐवजीं १० रुपयेच पडूं लागले तर १५० पौंडांच्या हुंडीस १५०० रुपयेच पडतील

वर चीन देशाचें व हिंदुस्थानचें जें उदाहरण दिलें आहे, त्यावरून एक गोष्ट ध्यानांत धरण्यासारखी आहे ती ही कीं, लंडन शहर हें सर्व जगाचें वजावाटगृह बनलें आहे. इतर बऱ्याच देशांतील व्यापाऱ्यांच्या पेढ्या त्या शहरांत आहेत व सर्व जगाशीं त्या शहराचा व्यापार आहे. त्यामुळें जगाच्या दुसऱ्या कोणत्याही भागाशीं व्यापार केला तरी त्याची देवघेव लंडन शहरीं पुष्कळ प्रसंगीं होत असते. ह्याचा परिणाम रोकडीचा उपयोग निर्गत व्यापारांतही कमी होतो हा होय. परंतु लंडन शहराची ही स्पृहणीय स्थिति फार वर्षें टिकेलसें वाटत नाहीं. कारण जर्मनी अमेरिका व जपान हे देश झपाट्यानें पुढें येत आहेत.

भाग २३.

मोलाचें कोष्टकात्मक परिमाण.

आरंभींच असें सांगितलें आहे कीं, मोलाचें सर्व सामान्य माप, विनिमयाचें साधन व मोलाचें मुख्य परिमाण पैशाचा उपयोग ह्मणून केला जातो. व ह्या परिमाणांतच पुष्कळ वर्षपर्यंत चालणारे करार निर्दिष्ट केले जातात. कायमच्या कुळांगतीनें अगर पुष्कळ वर्षांच्या बोलीनें जमीन लागणीस देतांना, त्याचप्रमाणें सरकारला, रेलवे कंपन्यांना अगर दुसऱ्या संस्थांना कर्जाऊ पैसे दिले असतां, कायदेशीर फेडीचें चलन जे रुपये त्यांत परत व्याज व मुद्दल घेण्याचा नेहमींचा प्रघात असतो. परंतु रुपयाची किंमत तितक्या मुदतींत कायम राहणें शक्य नाहीं, असें मानण्यास मागील अनुभवाचें सबळ कारण मिळतें. ह्मणजे कोणत्याही परिस्थितीमुळें कां होईना पण रुपयाला आज जितका माल मिळते आहे तितकाच आजपासून १० वर्षांनीं मिळेल असा नियम नाहीं.

ऐनजिन्नसखंड.

सोन्या रुप्याच्या किंमतींत बरेचसे फरक होत असल्यामुळें लांबा मुदतीच्या करारांत मोलाचें मुख्य परिमाण ह्मणून त्यांचा उपयोग करणें कितपत इष्ट आहे, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. जमिनीचे खंड पूर्वीं व अद्यापिही पुष्कळ ठिकाणीं नक्तांत न घेतां ऐन जिनसांत घेत असतात; असें करण्यास कायद्याची कांहीं मनाई नाहीं. परंतु पैशापेक्षां ऐन जिन्नस घेण्यांत भानगड होण्याचा संभव असतो. शिवाय एकाच पदार्थाच्या किंमतींत सालोसाल बराच फेरफार होत असतो. तेव्हां दहावीस वर्षांच्या मुदतीकरितां तर सोन्यारुप्याहून दुसरा कोणताही पदार्थ मोलाचें परिमाण ह्मणून जास्त उपयुक्त होईल

असें वाटत नाहीं. कारण खप व पुरवठा यांच्या फरकामुळें पदार्थांच्या किंमतींत जबरदस्त फरक पडत असतो.

अनेक पदार्थात्मक कायदेशीर फेडीचें चलन.

तेव्हां अर्थशास्त्राच्या व अंकशास्त्राच्या मदतीनें ह्याहून चांगलें परिणाम आपणास शोधून काढतां येईल कीं नाहीं हा प्रश्न उद्भवतो. द्विधात्वात्मक चलनपद्धतीमुळें सोन्यारुप्याचा खप व पुरवठा साधारणपणें समतोल राहूं शकतो हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याहीपेक्षां ज्याच्या किंमतींत फारसा फरक होणार नाहीं असें एखादें चलन आपणांस बनवतां येणार नाहीं काय? शंभर रुपयांची किंमत आपण तितक्या रुपयांस धान्य, लांकूडफाटें, तेल, तूप, गूळ इत्यादि प्रपंचाचे मुख्य पदार्थ जितके येतील तितकी समजतों. आपणांस अशी नोट बनवतां येणार नाहीं काय कीं जिच्याऐवजीं कोणताही एक पदार्थ न मिळतां स्पष्टपणानें ज्यांची जात व संख्या ठरली आहे, असे नानाप्रकारचे थोडथोडे पदार्थ मिळतील. उदाहरणार्थ शंभर रुपयांची नोट असली, तर तिच्या मालकास दोन खंडी भात, पाव खंडी गहूं, मणभर तेल, मणभर तूप, व राहिलेल्या किंमतीचे दुसरे कोणतेही पदार्थ मागण्याचा हक्क प्राप्त होईल. ह्यापैकीं कांहीं पदार्थांच्या किंमतींत बदल झाल्याशिवाय राहणार नाहीं हें खरें; तथापि नोटीच्या मालकास एका पदार्थांत नुकसान लागल्यास दुसऱ्यांत बहुधा फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. मिळून एकंदरींत नोटीची क्रयकारी शक्ति निश्चल राहील.

प्रत्यक्ष व्यवहारांत असलें चलन अतिशय गैरसोयीचें होईल हें उघड आहे. कारण, नको असतील ते पदार्थ लादले गेले असतां कोणालाही आवडणार नाहीं. ज्याला फक्त धान्यच पाहिजे असेल त्याला त्याच्या बरोबर आलेले दुसरे तेल, तूप वगैरे पदार्थ दुसऱ्यास विकावे लागतील व ह्या व्यापारांत बहुधा सोन्यारुप्याचा उपयोग झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

हा दोष राहूं नये ह्मणून कित्येक पाश्चात्य ग्रंथकर्त्यांनीं कोष्टकी अगर सरासरीच्या परिमाणाची क्लृप्ति काढली आहे. ही कल्पना अशी आहे कीं, सरकारानें एक कायमचें कमिशन नेमावें. ह्या मंडळीनें देशांतील सर्व प्रमुख प्रमुख बाजारांतील जिनसांचे भाव काय आहेत ह्याची चौकशी करून ते टिपून ठेवावे व त्यावरून सोन्याच्या अथवा रुप्याच्या क्रयकारी शक्तींत बदल झाल्यास तो निश्चित करावा. कमिशननें ठरविलेले फरक दर महिन्यास प्रसिद्ध करावे व तदनुसार लोकांनीं आपल्या देण्याघेण्याची व्यवस्था लावावी. उ० असें समजा कीं, चैत्र शुद्ध १ शके १८२० सालीं १०० रुपये कर्ज काढलें; हें कर्ज १८२५ सालीं त्याच महिन्यांत फेडावयाचें आहे. आतां रुपयाची किंमत दरम्यान सारखीच राहिली तर सावकारास १०० रुपयेच मिळतील हें उघडच आहे. पण रुपयाची किंमत सरासरीनें शेंकडा ६ प्रमाणें उतरली आहे असें जर कमिशननें ठरवलें तर ऋणकोस १०० च्या जागीं १०६ रुपये देणें भाग आहे. ह्यांत ऋणकोचाही तोटा नाहीं. कारण शके १८२० सालीं जितक्या मालाला १०० रुपये येत होते तितक्याच मालाला आतां त्यास १०६ रुपये येतील.

ह्या पद्धतींत कांहींएक दोष नाहीं. कमिशनचे लोक तिऱ्हाईत असून त्यांनीं महिन्याच्या महिन्यास जिनसांच्या किंमती प्रसिद्ध केल्या ह्मणजे त्यांनीं केलेला ठराव बरोबर आहे किंवा नाहीं हें कोणासही पाहण्यास सांपडेल. जरा अडचण काय ती हीच आहे कीं, सरासरी कशी ठरवावयाची. ह्मणजे किती व कोणत्या पदार्थांच्या किंमतीवरून ती काढावयाची. सर्वांस नेहमीं लागणारे निदान १०० तरी पदार्थ घ्यावे असे बहुमत दिसतें; पण ह्या संस्थेचा नियम गरीब लोकांस लागू करणें कठीण जाईल. शंभर पदार्थांची अवश्यकता भासणारे लोक हिंदुस्थानासारख्या दरिद्री देशांत फारच थोडे सांपडतील, तेव्हां अशा देशांसाठीं १०० पदार्थांच्या ऐवजीं ४० पदार्थ घेणें अधिक सोयीचें होईल.

भाग २४.

राष्ट्राला लागणाऱ्या पैशाची संख्या.

पैशावर लिहिलेल्या निबंधांत राष्ट्राला लागणाऱ्या पैशाची संख्या किती असली पाहिजे ह्याचें विवेचन करणें स्वाभाविक आहे. प्रत्येक माणसाला रुपये, दिडक्या, नोटी, किती लागतात तें समजलें ह्मणजे सरकार तितका पुरवठा करील हें ह्मणणें सर्वत्र ऐकूं येतें. बहुतेक देशांत पैशाची टंचाई ह्मणून हाकाटी असते. सर्वांना जास्त पैसे पाहिजे असतात. व्यापाराची मंदी, किंमती उतरणें, जमाबंदी कमी होणें, लोकांचें दारिद्र्य, धंदा नसणें, असंतुष्टता इ० सर्व सकटांचें खापर पैशाच्या टंचाईवर फुटलें जातें. ह्यास उपाय, पूर्वी, टांकसाळ सुरू करणें व अलीकडे कागदी नोटी काढणें हा सुचविला जात असतो. ह्या सर्व तक्रारींना खरें उत्तर ह्मटलें ह्मणजे हेंच कीं, राष्ट्राला किती पैसे लागतात हें कोणालाही सांगतां येणार नाहीं; आणि ती संख्या आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा प्रयत्न कोणीही शहाण्या मुत्सद्यानें करूं नये. धात्वात्मक व कागदी चलनाची व्यवस्था जेथें चांगली नसते, तेथं पैशाची टंचाई भारी भासते. ह्याशिवाय इतर कारणेंही असतातच. आपणास असें दिसून येईल कीं, राष्ट्राला किती पैशांची अवश्यकता आहे हें ठरवितांना कित्येक गोष्टी अशा येतात कीं, त्यांजबद्दल आपल्या ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वसत असतें. ह्यामुळें ह्या प्रश्नाचा निकाल लागणें अशक्य आहे.

पैशानें करावयाचें कार्य.

राष्ट्राला किती पैसे पाहिजेत हें ठरविण्यापूर्वी पैशानें किती कार्य करावयाचें हें पाहिलें पाहिजे. हें प्रमाण लोकसंख्येवर अवलंबून असणार.

दुप्पट लोकसंख्या झाली व सर्वांची कार्यशक्ति सारखीच असली तर दुप्पट पैसे लागतील. पुन्हा ही पैशाची संख्या व्यापाराच्या तेजी-मंदीवर, व तो एकमार्गी अगर भानगडीचा असेल तर त्या गोष्टींवर अव-लंबून असली पाहिजे. जितक्या जास्त मालाची खरेदीविक्री होईल व जितक्या जास्त वेळां एकाकडून दुसऱ्याकडे तो जाईल तितकी जास्ती पैशाची अवश्यकता लागेल. त्याचप्रमाणें किंमतीच्या दराप्रमाणेंही पैसे कमी-जास्ती लागतात. रुपयाचा भाव उतरला तर पदार्थांच्या किंमती वाढतात, व तितक्याच पदार्थांची खरेदी करण्यास जास्त पैशांची जरूरी लागते. ह्यांपैकीं बहुतेक सर्व गोष्टींविषयीं आपणास कांहीं माहिती नसते. आपणास साधारणपणें लोकसंख्या व परदेशाच्या व्यापाराची गोळाबेरीज समजेल. परंतु देशांतल्या देशांत मालाची खरेदीविक्री किती वेळां होते हें समजणें अशक्य आहे. बाकीच्या बाबींतही आपलें अज्ञान तितकेंच आहे.

चलनाची कार्यक्षमता.

विवक्षित वेळांत विशिष्ट पैशानें घडवून आणलेल्या विनिमय संख्येस चलनाची कार्यक्षमता असें आपण समजतों. गृहीत काळांत प्रत्येक नाणें अगर नोट एका हातांतून दुसऱ्या हातांत जितक्या वेळां जाईल तितक्या पाळ्यांच्या व पैशांच्या एकंदर संख्येचा गुणाकार केला तर पैशाच्या हातून होणाऱ्या एकंदर कामाची गणति करतां येईल. आतां बहुतेक देशांतील चलनसंख्येची आपणास अर्धीमुर्धी माहिती आहे व चलनव्यापाराचें सरासरीचें मान किती असतें ह्याची तर कांहींच माहिती आपणास नाहीं. एका दिवसांत लहान नाण्याची विशेषतः तांब्याच्या नाण्याची फिरती इतर नाण्यांहून ज्यास्त होते. मोठ्या किंमतीच्या नोटी तर मनुष्य वर्षानुवर्ष पेटींत जशाच्या तशा ठेवितो. एक नाणें एका वर्षांत किती वेळां फिरतें ह्याचा हिशेब करण्याचा

प्रयत्न कोणत्याहि देशांत झालेला नाहीं. हा हिशेब कसा करतां येईल हेंही सांगणें अशक्य आहे. आतां उलट दिशेनें ह्मणजे विनिमयसंख्या व चलनसंख्या समजेल तर भागाकार करून एक नाणें सरासरीनें किती वेळां फिरतें हें काढतां येईल; पण विनिमय व चलनसंख्या नक्की कळणेंच कठीण आहे. एका देशाहून दुसऱ्या देशांत नाण्याच्या फिरतीचें प्रमाण भिन्न असणार ह्यांत शंका नाहीं. ज्या देशांत पेढ्या नाहींत व जेथील लोक कंजूष असतात तेथें नाणें कुलपांत पडून राहतें. खर्चिक लोक जेथें आहेत अगर पेढ्यांची सोय जेथें उत्कृष्ट आहे अशा देशांत पैसे सारखे फिरत असतात. आगगाड्या, आगबोटी व तारायंत्रें ह्यांच्यायोगानेंही पूर्वींपेक्षां हल्लीं पैसा जास्त फिरतो.

चेक व वजावाट संस्थाचा परिणाम.

वरच्यापेक्षां सर्वांत विशेष महत्त्वाची बाब ह्मटली ह्मणजे जेथें पेढ्यांची पद्धति विस्तृत प्रमाणावर असते त्या देशांत प्रत्यक्ष पैशानें घडवून आणलेले विनिमयव्यवहार फार थोडे असतात. हुंड्यांच्या प्रसारामुळें नाण्याला क्वचित्च स्पर्श करावा लागतो. लंडनच्या वजावाटगृहांत सालीना १२ अब्जाहून जास्त रकमेची वजावाट होते. एवढ्या व्यवहारांत रोकडीला अजीबात फांटा मिळतो; ह्याशिवाय दुसऱ्या शहरांतल्या पेढ्यांतून जमाखर्ची हिशेब होतो तो निराळाच. सर्व जगांत रोकडीचा उपयोग न करितां किती मोठा व्यवहार होतो हें समजण्यास मार्ग नाहीं; पण तो फारच मोठा असला पाहिजे. सारांश, लोकांच्या व्यापारविषयक प्रवृत्ती इतक्या भिन्न असतात कीं, चलनसंख्या व विनिमयसंख्या ह्यांत कायमचें प्रमाण बसणें शक्य नाहीं.

निष्पत्ति.

तात्पर्य, वर केलेल्या विवेचनावरून इतकेंच निष्पन्न होतें कीं, चलनसंख्येचें नियमन करण्याच्या भरीस न पडतां स्वाभाविक जें होईल तें

होऊं द्यावें हें बरें. व्यापारांत चलबिचल होईल त्यामानानें देशाच्या बाहेर पैसे जातात अगर बाहेरून देशांत येतात. कोणत्याही मुत्सद्याला हें केव्हां घडून येईल हें ठरवितां यावयाचें नाहीं. कागदी चलनाचें नियमन मात्र चांगलें केलें पाहिजे. नाहींतर, जेथें पैसे नाहींत तेथें ते आहेत असा समज उत्पन्न होईल. सरकारानें पैशासंबंधीं कोणत्या बाबतींत हात घालावा व घालूं नये हें ठरविणें सोपें नाहीं.

गतकालीं ज्या गोष्टी सरकारानें आपल्या स्वाधीन ठेविल्या होत्या त्या हल्लीं सरकाराच्या हातांत नाहींत, व पूर्वीं ज्या अनियमित होत्या त्या आतां नियमाखालीं आल्या आहेत. मजुरीचे दर, पदार्थांच्या किंमती, ह्यापूर्वीं कायद्यानें किंवा रूढीनें कायम केलेल्या असत. सांप्रत ह्या बाबतींत पूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्य आहे. बहुतेक प्रत्येक मोठ्या शहरीं पूर्वीं टांकसाळ असे. हल्लीं पैसे पाडण्याचें काम सरकारानें फक्त आपल्याकडे ठेविलें आहे. ह्या धोरणावरच कागदी चलन चालविलें पाहिजे. खासगी टांकसाळीप्रमाणें खासगी नोटी काढण्याचें बंद केलें पाहिजे. नोटी कमजास्त पाडणें तें त्यांच्याऐवजीं सोनें रुपें नक्त ठेवलें असेल त्याप्रमाणें करावें. परंतु एकंदर नोटी किती निघाल्या ह्याचा विचार करण्याची जरूर नाहीं. पैशाच्या बाबतींत हल्लीं जास्त घोटाळा होतो, ह्याचें कारण कागदी चलनाची सुरवात हें होय; ह्मणून त्यासंबंधानें चांगली खबरदारी घेणें अवश्य आहे.

सूचिपत्र.

ज.

झ.

ट.

ठ.

ड.

त.

थ.

द.

ध.

प.

फ.

ब.